

319101 811111

अभिजात सारस्वत ७

क०८५
१७३३

बराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्थलप्रत.

अनुक्रम..... ४०८२३ वि: क०८५

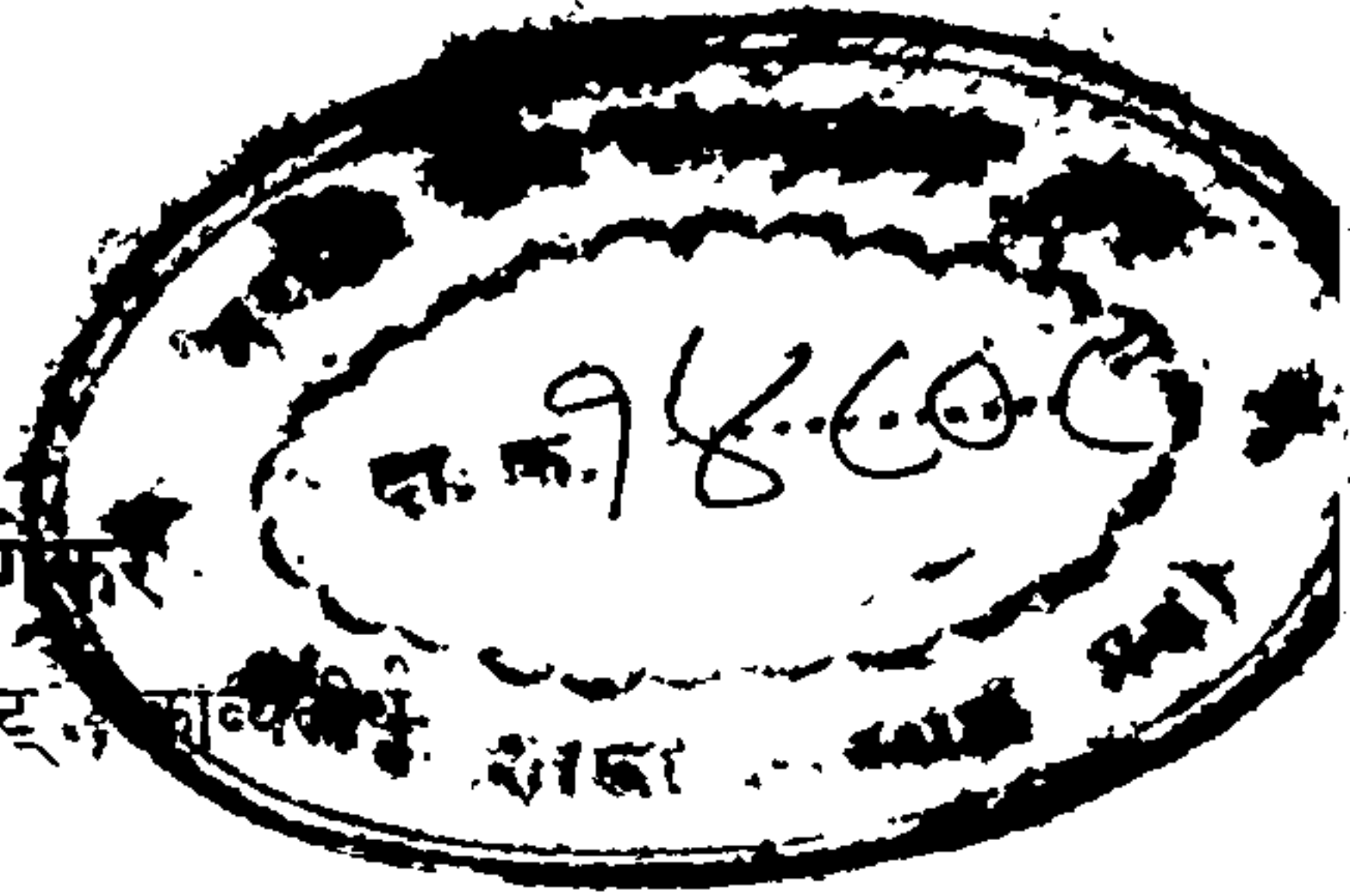
क्रमांक..... १७३३ नों दि: १७५६

अ भ ङ ध र्म प द

(धम्मपदाचा अभंगरूप भावानुवाद)

श्रीधर भास्कर वणेकर

एम. ए.; डी. लिट्. काव्यविभू.

REFBK-0014808

सुविचार प्रकाशन मंडळ

नागपूर आणि पुणे

किंमत सहा रुपये

प्रथमावृत्ती, नोव्हेंबर १९६५
सर्व हक्क सुरक्षित.

❀ ❀

प्रकाशक :

श्यामकान्त बनहट्टी,
सुविचार प्रकाशन मंडळ,
४६१/४, सदाशिव, पुणे २
धनतोली, नागपूर १.

मुद्रक :

श्यामकान्त बनहट्टी,
श्रीनिवास मुद्रणालय,
सुविचार प्रकाशन इमारत,
धनतोली, नागपूर १.

अभिजात सारस्वत

विष्णुपदी भाग १ व भाग २

—वि. कृ. चिपळूणकर

तर मग आम्ही काय करावे ?

—टॉलस्टॉय

आज्ञापत्र

—संपादक : श्री. ना. बनहट्टी

श्रीकवीरवचनावली

—प्रा. भ. श्री. पंडित

मालिनी

—अनु. प्रा. दा. ल. अडोणी

नि वे द न

इ. स. १९४८ ते ५० या तीन वर्षांच्या काळात बौद्धधर्मविषयक काही मराठी व हिंदी पुस्तके अभावितपणे आमच्या वाचनात आली. १९५० मध्ये कोणत्या तरी उत्सवानिमित्त नागपूरच्या राजाराम वाचनालयात आमचे व्याख्यान ठरविण्यास तेथील कार्यकर्ते आले असता, “भारताच्या इतिहासातील एक उपेक्षित पर्व” असा विषय आम्ही व्याख्यानासाठी दिला होता. उपेक्षित पर्व याचा अर्थ बुद्धपर्व. या व्याख्यानानिमित्त जे चिन्तन घडले त्यामुळे अधिक जिज्ञासा अन्तः-करणात उत्पन्न झाली. ती भागविण्यासाठी सहज हाती आलेले धर्मानन्द कौसम्बी यांचे काही ग्रंथ वाचले. त्यांच्या आधारे ‘भगवान बुद्धाचे संघटना कार्य’ या विषयावर प्रा. श्री. ना. बनहट्टी यांच्या संपादकत्वाखाली निघणाऱ्या ‘समाधान’ साप्ताहिकाच्या एका विशेषांकात आम्ही एक लेख लिहिला होता. त्यामध्ये भगवान बुद्धाच्या संघटनातंत्राचे राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाच्या संघटनतंत्राशी साम्य सूचित केले होते. त्या काळात सरकारचा संघकार्यावर निष्कारण रोष असल्याने आम्हाला हा विषय सुचला होता. श्री. धर्मानन्द कौसम्बी यांच्या ग्रंथातील प्रचारकी अभिनिवेशाने मात्र आमच्या चित्तात एक प्रकारचा प्रक्षोभ निर्माण केला होता. अन्तःकरणातील स्थायी श्रद्धांवर त्यामुळे एक प्रकारचा घाव बसला होता. या प्रक्षोभातून “बौद्ध सम्प्रदायाचा नाश कसा झाला” या शीर्षकाखाली एकूण ८-९ लेख इ. स. १९५४-५५ च्या काळात साप्ताहिक ‘राष्ट्रशक्ति’ व ‘पुरुषार्थ’ मासिकातून आम्ही लिहिले होते. या काळात “ललितविस्तर”, “जातककथा” इत्यादि ग्रंथांचे वाचन घडले होते. पण ‘धम्मपद’ पाहिलेसुद्धा नव्हते. ग्रंथ सहजासहजी हाती आला तर वेळात वेळ काढून वाचावा; पण विशिष्ट ग्रंथ मुद्दाम शोधून काढून मात्र वाचू नये, अशी ग्रंथवाचनासंबंधी आमची वृत्ती असल्यामुळे व त्यातही बौद्धधर्मविषयक ग्रंथांविषयी विशेष ओढ नसल्याने ‘धम्मपद’ मुद्दाम आणून वाचण्याची आम्ही कधीही खटपट केली नाही.

बौद्धधर्मविषयक ग्रंथांचे असे तुरळक वाचन अधूनमधून होत असल्याने त्यांच्या द्वारा भगवान बुद्धाच्या जीवनाशी संबंधित असलेल्या ज्या काही सुप्रसिद्ध ऐतिहासिक स्थळांची बरीच माहिती झाली होती, त्या स्थळांचे प्रत्यक्ष दर्शन घेण्याची इच्छाही कधी कधी अन्तःकरणात उत्पन्न होई. पण मुद्दाम असली तीर्थयात्रा कोण करतो? आलाच योग तर पाहू; अशी धारणा धरून त्या इच्छेचे प्रशमन आम्ही करीत होतो.

इ. स. १९५४ मध्ये संस्कृत विश्वपरिपदेच्या अधिवेशनाच्या निमित्त वाराणसीस जाण्याचा योग आला. अधिवेशन आटोपल्यावर काशीच्या परिसरातली काही स्थळे पाहण्याचा विचार इतर सहप्रवासी करीत होते. त्यामध्ये बुद्धगयेकडे जाणाऱ्यांचा संग आम्ही धरला. सारनाथ, नालंदा, राजगीर, गया या बौद्ध क्षेत्रांची आम्ही यात्रा केली. योगायोग असा की या आमच्या प्रवासात अनपेक्षितपणे आमच्या बरोबरीने काही ब्रह्मदेशी भिक्खूंची तीर्थयात्रा चालू होती. बहुधा प्रत्येक ठिकाणी ते ब्रह्मी भिक्खू व आम्ही अनपेक्षितपणे एकत्र येत होतो. नालंदा येथील, मुसलमानांनी विध्वंसिलेल्या भग्नावशिष्ट भकास विश्वविद्यालयाच्या विशाल खंडारात फिरताना, राजगीरच्या उष्णजलमय ब्रह्मकुण्डात स्नान करताना व बुद्धगयेतील बुद्धमंदिराच्या गर्भागारात वंदन करताना हे ब्रह्मी भिक्खू आमच्या बरोबरच होते. प्रत्येक ठिकाणी त्यांच्या विलक्षण बुद्धभक्तीचा प्रत्यय आम्हाला आला. नालंदा विश्वविद्यालयाच्या खंडारात हिंडताना अनेक ठिकाणची माती मोठ्या भक्तीने उचलून ते तोंडात टाकीत. दोन तीन ठिकाणी तर त्यांनी सद्भावातिरेकाने अक्षरशः धुळीत लोळण घेतले. भगवान बुद्धाचा चरणस्पर्श त्या भूभागाला झाला हे त्यांनी त्यांच्या ब्रह्मी भाषेतील ग्रन्थांमध्ये कदाचित वाचले असावे. पुस्तकात वाचलेले ते पवित्र स्थान प्रत्यक्ष दिसताच परमभक्तीने त्यांनी तेथे धूलिवंदन, धूलिसेवन व धूलिस्नान केले. त्यांच्याशी संभाषण करण्याची आम्हाला फार इच्छा होई. त्यांनाही आमच्याशी काहीतरी बोलावेसे वाटत होते. पण परस्परांच्या भाषेच्या ज्ञानाभावी ही इच्छा केवळ स्मितावर भागवावी लागे. भगवान बुद्धामुळे या आमच्या मातृभूमिविषयी अन्यदेशीयांच्या (अर्थात बौद्धधर्मीयच) अन्तःकरणात किती पावित्र्याची भावना निर्माण झाली याचे प्रात्यक्षिक या सहप्रवासी ब्रह्मी भिक्खूंच्या केवळ हालचालीवरून पाहावयास मिळाले. त्यांच्याशी थोडे संभाषण करता आले असते तर त्यांच्या अन्तःकरणातील या भावनेचे स्वरूप अधिक स्पष्टपणे लक्षात आले असते. घर्मानन्द कौसम्बीच्या प्रतिनिविष्ट लिखाणामुळे आमच्या स्थायी श्रद्धांवर घाव बसून जो प्रक्षोभ किंवा बौद्धधर्मविषयक विरोधी भाव अन्तःकरणात उदित झाला होता तो या ब्रह्मी भिक्खूंच्या आकस्मिक अवाक् सहवासामुळे प्रशम पावला. आततायी वाचाळतेपेक्षा सौहार्दपूर्ण क्रियाच अधिक प्रभावी असते हेच खरे! तसल्या वाचाळतेने नुसता विरोध भडकतो तर सौहार्दपूर्ण क्रियेने असलेला विरोध वितळतो!!

इ. स. १९५६ मध्ये भारत सरकारतर्फे भगवान बुद्धाचा २५०० वा जयंती महोत्सव प्रचण्ड प्रमाणात सर्वत्र गाजावाजाने पार पडला. त्या निमित्ताने भगवान बुद्ध व बौद्धधर्म याविषयीच्या उपेक्षित वाङ्मयाचा जणू जीर्णोद्धार झाला. प्रायः सर्व वृत्तपत्रांनी या महोत्सवाप्रीत्यर्थ उत्तमोत्तम विशेषांक काढले. त्यामध्ये अनेकांना मुद्दाम बौद्धवाङ्मयाचा अभ्यास करून लेख लिहिण्याचा योग आला. नागपूरच्या 'तरुण भारता'च्या त्या वेळच्या विशेषांकात आम्हीही एक लेख लिहिला होता.

अशाप्रकारे भगवान बुद्ध व बौद्धधर्म यासंबंधी अभावितपणे अध्ययन व चिन्तन यथावसर क्रमशः घडत होते.

आपला वकिलीचा जम बसलेला व्यवसाय सोडून व जन्मसिद्ध धर्माचा यथाविधि त्याग करून बौद्धधर्माचा अंगीकार करणारे एक सद्गृहस्थ आमच्या नागपुरात आहेत. श्री. अ. रा. कुळकर्णी हे त्यांचे नाव! त्यांनी या उत्सवानिमित्त धम्मपदाचे गद्य मराठी भाषान्तर प्रकाशित केले. त्या काळात दै. तरुण भारताच्या साहित्यविषयक सदराचे संपादकत्व श्री. भाऊसाहेब माडखोलकर यांनी आमच्यावर सोपविले असल्याने श्री. कुळकर्णी यांचे गद्य अनुवादरूप धम्मपद आमच्याकडे अनायासे अभिप्रायार्थ आले. त्यावर अभिप्राय लिहिताना, मूळ धम्मपद व त्याचे भाषान्तर याविषयी अधिक न लिहिता, श्री. कुळकर्णी यांनी पंढरीचा पांडुरंग हा बुद्धच आहे हे वकिली पद्धतीने सिद्ध करणारे जे परिशिष्ट त्या भाषान्तरास जोडले आहे; त्याचा समाचार घेण्याचा प्रयत्न आम्ही केला होता. त्याचबरोबर श्री. कुळकर्णी यांनी प्रस्तुत अनुवाद गद्यात न करता पद्यात केला असता तर बरे झाले असते अशा प्रकारचे एक सूचनावजा वाक्य आम्ही सहजगत्या त्या अभिप्रायात लिहिले असल्याचे आम्हास आठवते. अभिप्राय लिहून झाल्यावर तरुण भारताची पुस्तके कार्यालयाकडे परत पाठविली जात. परंतु श्री. कुळकर्णी यांचे प्रस्तुत भाषान्तर आम्ही श्री. माडखोलकरांच्या अनुमतीने स्वतःजवळ अभ्यासासाठी ठेवून घेतले.

लवकरच धम्मपदाचे वाचन सुरू झाले. पहिला 'यमक वग्ग' एकदा वाचला, त्यानंतर वाचनात खंड पडला म्हणून पुनश्च तो वग्ग वाचला. पुन्हा वाचनात बराच मोठा खंड पडला म्हणून तिसऱ्यांदा तोच 'वग्ग' वाचला. प्रत्येक वाचनाला असे वाटे की भगवान बुद्धाची ही हृदयंगम वचने हृदयस्थ झाली पाहिजेत. हे बोधामृत किंवा बुद्धामृत स्मृतिसंपुटात साठवून ठेवले पाहिजे. संत तुकारामाचे नवनीतातील अभंग लहानपणी आम्ही वाचले होते. ते वाचताना जो काही आनंदमय अनुभव आला होता तसलाच अनुभव धम्मपदातील गाथा वाचताना येऊ लागला. त्यावेळी नवनीतातले ते सारे अभंग आम्ही तोंडपाठ करून टाकले होते. एकदम मनात कल्पना चमकून गेली की या गाथांना अभंगरूप द्यावे. धम्मपदाचा अभंगात्मक अनुवाद आपणच करावा. श्री. कुळकर्णी यांना जी सूचना अभिप्राय लिहिताना दिली ती आपणच अंमलात आणावी. ही कल्पना दिनांक २८-१२-५६ या दिवशी मनात आली. त्या दिवशी आम्ही पहिल्या ४ गाथांचे अभंगात्मक रूपान्तर केले. त्याच दिवशी या संकल्पित अभंगात्मक ग्रन्थाचे नाव सुचले 'अभंग धर्मपद!' अभंगबद्ध धर्मपद या अर्थाव्यतिरिक्त दुसरा कोणताही क्लिष्टार्थ या नावातून काढावा अशी आमची इच्छा नाही.

अभंग धर्मपदाला आरंभ केला त्या दिवशी असे वाटले की तीन चार महिन्यात

हे काम तडीस जाईल. पण वाटले तसे घडले, असे कधी तरी घडले आहे काय ? अनेक प्रकारच्या व्यवधानांमुळे नेमाने या विषयाकडे ध्यान देणे जमेच ना !

‘अनारम्भो हि कार्याणां प्रथमं बुद्धिलक्षणम् ॥

या सुभाषितातली मार्मिकता एकदम लक्षात आली. “आरभ्य विघ्नविहता विरमन्ति मध्याः” हे सुभाषित वारंवार आठविल्याने आरंभिलेला उद्योग सोडवेना. धम्मपदाची गोडी असणारा कोणी जवळपास असता तर झालेले अभंग वाचून दाखविण्याच्या निमित्ताने वेगाने प्रगती करण्यास उत्साह मिळविला असता. पण भगवान बुद्धाचा सरकारी उत्सव आटोपला तेव्हाच या विषयातली अभ्यासकांची उसनी आस्था संपली असे दिसून आले. ‘बौद्धधर्म की जय’, ‘बुद्धं सरणं गच्छामि’, या घोषणांनी नागपूरचे वातावरण अधून मधून दुमदुमत होते. निर्जीव तक्कड्यातून वाजविलेले ‘त्रिशरण’ व ‘धर्मसूत्र मंगल’ यांचा निनाद ध्वनिवर्धक यंत्रातून वारंवार आजूबाजूस मोठमोठ्याने ऐकू येई. ह्यातून बुद्धभक्तीपेक्षा दुसरेच काही तरी ध्वनित होत असले तरी अभंग धर्मपदासाठी किञ्चित् स्फूर्ती मिळत होती. धम्मपदाचा चांगला भोक्ता कोठेही आढळत नव्हता. मध्यंतरी पू. आचार्य विनोबाजी भावे हे धम्मपदाची भगवद्गीते-प्रमाणे अठरा अध्यायात पुनर्रचना करणार असल्याची बातमी वृत्तपत्रात वाचनात आली. धम्मपदाचा भोक्ता आढळला पण तो इतका मोठा की त्याच्यापर्यंत पोहोचणे सर्वथा अशक्य !

पू. आचार्य विनोबाजी भावे हे अखण्ड पदयात्रेत असल्याने आम्हाला त्यांची भेट अशक्य वाटत होती. पण मार्च १९६४ च्या तिसऱ्या आठवड्यात त्यांचा नागपूर जिल्ह्यात प्रवास सुरू झाला. विनोबाजी इतक्या जवळ आले त्यामुळे त्यांना हे ‘अभंग धर्मपद’ दाखवून मगच मुद्रणालयास द्यावे असे वाटले. कु. निर्मला देशपांडे (पू. विनोबाजींची एक अनुयायिनी) यांनी दि. २७ मार्च १९६३ रोजी कन्हानच्या मुक्कामात असता त्यांची भेट व्हावी असा सुयोग आणून दिला. त्या दिवशी दुपारी ११ ते १२ च्या भेटीच्या वेळात विनोबाजींनी हे अभंग धर्मपद पाहिले. काही अभंग वाचून त्यावर काही चर्चा केली आणि अनुवादाच्या दृष्टीने काही सूचना केल्या. त्या संबंदात आमचा मुळातच दृष्टिकोन निराळा असल्याने विनोबाजींच्या सूचना आम्हास स्वीकारणे अशक्य होते. त्यांच्या सूचनांमध्ये एक सूचना अशी की धम्मपदातले पारिभाषिक शब्द अभंगामध्ये जसेच्या तसेच ठेवावेत. आम्ही अनेक पारिभाषिक शब्दांच्या जागी आम्हास योग्य वाटले ते प्रतिशब्द टाकले असून काही ठिकाणी त्यांचे किञ्चित् विवरण केले आहे. (उदा. अभंग ३७०, ३७२, ३७४, ३७५, ३८१, ३८४ इ. पाहा.) पू. विनोबाजींच्या मते ‘मनो पुब्बंगमा धम्मा’ या प्रारंभीच्या गाथेतील ‘धम्म’ शब्दासाठी ‘धर्म’ याच शब्दाचा प्रयोग अभंगात करावा, कारण ‘धम्म’ हा शब्द धर्म शब्दाचे अपभ्रष्ट रूप असून

तो पारिभाषिक आहे. आम्ही त्या गाथेतील धर्म या शब्दाच्या अर्थी 'कर्म' शब्दाचा प्रयोग केला आहे. प्रस्तुत गाथेतील 'धम्म' शब्दाचा तोच अर्थ आहे असे आमचे मत आम्ही पू. विनोबाजीना निवेदन केले. पण त्यांचा आग्रह पडला की धर्म शब्द कर्म शब्दाऐवजी अभंगात चरखल बसतो, म्हणून तोच मूळ अभंगात टाका आणि "तुमचं 'कर्म' तळटीपेत टाका!" पू. विनोबाजींनी आम्हाला या भेटीत, 'महाबोधी सोसायटी ऑफ इण्डिया' या संस्थेने प्रकाशित केलेले नारद महाथेरकृत धम्मपदाच्या इंग्रजी भाषान्तराचे पुस्तक अवलोकनासाठी दिले. त्या पुस्तकात श्री नारद महाथेर यांनी प्रारंभीच्या गाथेतील 'धम्माः' शब्दाचे भाषान्तर Conditions असे केले असून त्यावर टिप्पणे लिहिताना असं लिहिले आहे की:—

Dhamma is a multi-significant term. Here it is used in the sense of Kamma or karma..... ! पुढे अधिक स्पष्टीकरण करताना ते लिहितात:—Mind precedes all actions and serves as the principal element both in performing and assessing deeds. It is mind that rules and shapes actions, words and deeds are also produced by mind. तात्पर्य पू. विनोबाजींची पारिभाषिक शब्द जसेच्या तसे ठेवण्यासंबंधीची सूचना आम्हास ग्राह्य न वाटल्याने आम्ही तदनुसार अभंगात फेरफार केले नाहीत. तथापि पू. विनोबाजींसारख्या महान पुरुषाने आपल्या बहुमोल वेळात वेळ देऊन तासभर या अभंगांविषयी आत्मीयतेने आमच्याशी चर्चा केली हाही मोठा लाभ झाला असे वाटते.

पू. विनोबाजींनी केलेले 'नव-संहिता पदसूचीसहित' हे धम्मपदाचे नवीन अष्टादशाध्यायी संस्करण त्यांच्याशी भेट होण्याच्या तीन दिवस आधी पाहावयास मिळाले या नवसंहितेत अनुवाद, टीपा, इत्यादि काही नसले तरी त्या केवळ पुनर्घटनेने धम्मपदाच्या आशयावर मोठा प्रकाश पडतो. धम्मपदाची ही पुनर्घटनात्मक नवसंहिता त्यावरील मौलिक भाष्यासारखी आहे.

अभंग-धर्मपदाचे स्वरूप

याच संदर्भात प्रस्तुत अभंग धर्मपदाचे स्वरूप सांगतो. धम्मपदाचा हा शब्दशः अनुवाद नाही. तथापि मूळ गाथांमध्ये जे शब्दप्रयोग आहेत त्यांचा आशय शक्यतोवर प्रत्येक अभंगात उतरविण्याचा प्रयत्न केला आहे. एकंदर भर शब्दाच्या अर्थावर नसून गाथारूप वाक्याच्या अर्थावर आहे. संपूर्ण गाथेमध्ये जो अर्थ, जो भाव, किंवा जो विचार केन्द्रभूत आहे तो अभंगबद्ध करण्याचा प्रयत्न आम्ही केला आहे. त्यामुळे सर्वत्र गाथेतील शब्दांना प्रतिशब्द मिळणार नाहीत. पण त्या शब्दातील आशय मिळाल्यावाचून राहणार नाही. शब्दांना प्रतिशब्द पाहण्याची ज्यांना इच्छा असेल त्यांनी इतर भाषान्तरे पाहावीत. गाथेचा संपूर्ण आशय

विशद करताना क्वचित् मूळ गाथेत नसलेले नवीन दृष्टान्त आम्ही कंसात टाकले आहेत (उदा. अभंग ६३, ७०, इत्यादि पाहा.). नवीन दृष्टान्त किंवा स्पष्टीकरणवजा पंक्ती ठिकठिकाणी कंसात टाकल्या आहेत. मूळचा गाथार्थ नीट विशद व्हावा हाच आमचा हेतू आहे. त्यात क्वचित् एखाद्या शब्दाचा आशय उतरला नसल्याचीही शक्यता आहे. पण तेवढ्याने एकूण गाथेचा आशय अर्धवट राहिला नाही याचा शक्यतोवर काळजी घेतली आहे. अर्थाचा अनर्थ आम्ही आमच्या परीने कोडेही होऊ दिला नाही. थोडक्यात 'अभंगधर्मपद' म्हणजे धम्मपदाची भावार्थदीपिका आहे. शब्दार्थदीपिका किंवा तत्त्वार्थदीपिका नाही.

अभंगाचे लहान आणि मोठा असे दोन प्रकार आहेत ते दोन्ही बऱ्याच मोठ्या प्रमाणात क्रमाने आणण्याचा प्रयत्न केला आहे. शेवटी तो प्रयत्न सोडून दिला आहे.

बहुतेक सर्व अभंगकारांनी अभंगांच्या शेवटी 'तुका म्हणे', 'नामा म्हणे', 'चोखा म्हणे', 'दास म्हणे' अशा प्रकारे आत्मनिर्देश केला आहे. प्रस्तुत ग्रथात 'मायादेवीपुत्र म्हणे', 'मायादेवीसुत म्हणे', 'तथागत म्हणे' या शब्दांनी भगवान बुद्धांचा आत्मनिर्देश केला आहे.

अभंगांना चार ओळींची मर्यादा सर्वत्र ठेवली आहे. जेथे दोन गाथांचा किंवा तीन ओळींच्या गाथेचा भावार्थ अभंगबद्ध करण्याचा प्रसंग आला तेथे ही चार ओळींची मर्यादा ओलांडली आहे. प्रथम वर्ग आणि चतुर्थ वर्ग यांच्या शेवटच्या गाथांचा भावानुवाद अवांतर गेय पद्यात केला आहे.

नागपूरच्या ब्रह्मविद्यामंदिरात (थिऑसॉफीकल लॉजमध्ये) भगवद्गीतेच्या शांकरभाष्यावर आमची साप्ताहिक प्रवचने इ. स. १९५९ च्या जून महिन्यापासून नियमाने सुरू झाली. या प्रवचनांना बुद्धभक्त श्री. अ. रा. कुळकर्णी नेमाने येत. थिऑसॉफिस्टांच्या पद्धतीप्रमाणे प्रवचनारंभो विविध धर्मप्रार्थना होत. त्यामध्ये श्री. कुळकर्णी बौद्ध धर्माची प्रार्थना म्हणत. एके दिवशी प्रवचन संपल्यावर आम्ही त्यांना आपल्या अभंग धर्मपदाच्या उद्योगाची कल्पना दिली व ते घरी येऊन ऐकण्याची विनंती केली. ठरल्याप्रमाणे श्री. कुळकर्णी यांनी त्यावेळी लिहून झालेल्या भागातला काही भाग तास दोन तास आमच्याच जवळ बसून ऐकला. त्यांच्या या आस्थेमुळे थोडा ऊसाह वाढून पुन्हा काही दिवस अभंगरचना नियमितपणे होऊ लागली.

महाराष्ट्राच्या निर्मितीनंतर, संतवाङ्मयाचे व्यासंगी त्या वेळचे सहकारमंत्री व आजचे विधानसभापती श्री. बाळासाहेब भारदे यांचे नागपुरास आगमन होऊ लागले. एके ठिकाणी त्यांचा आमचा परिचय घडला. त्यांचा संतसाहित्याचा व्यासंग पाहून त्यांना 'अभंग-धर्मपद' पाहण्याची किंवा ऐकण्याची विनंती आम्ही केली. एके दिवशी त्यांनी भरपूर वेळ देऊन पुष्कळ अभंग तन्मयतेने ऐकले व मार्मिक सूचना केल्या.

अशा प्रकारे आरंभिलेले काम तडीस नेण्यासाठी आवश्यक तो उत्साह कोटून तरी संपादन करून त्याच्या बळावर वेळात वेळ काढून हे अभंगलेखन १९६१ च्या दसंबरापर्यंत शेवटच्या ब्राह्मणवर्गापर्यंत कसे तरी पोहोचविले. ४ वर्षांत साडेतीनशे अभंग लिहिले गेले. याच दिवसात प्रा. भ. श्री. पंडित यांनी केलेला कबीराच्या दोह्यांचा व पदांचा पद्यानुवाद श्री. बनहट्टींच्या सुविचार प्रकाशन मंडळातर्फे ग्रंथरूपाने सार्वजनिकरीत्या प्रकाशित झाला. त्यावेळी आम्ही श्री. श्यामकांत बनहट्टी यांना सहज हे 'अभंग-धर्मपद' प्रकाशित करण्याची कल्पना सुचविली व ती त्यांनी तत्काळ मान्य केली. त्यामुळे पुनश्च प्रोत्साहन मिळून पुढील गाथांचे अभंगात्मक रूपान्तर आम्ही यथावसर आरंभिले व ते २९-५-६२ या दिवशी पूर्ण केले.

मध्यन्तरी शे-दीडशे अभंग लिहून झाल्यानंतर वर्धेचे श्री. कुंदर दिवाण यांनी केलेले धम्मपदाचे समवृत्त भाषान्तर कोटून तरी हाती आले. श्री. कुंदर दिवाण यांचा धम्मपदाचा व्यासंग सखोल आणि त्यांचा अधिकारही मोठा आहे. वर्धेस गांधीज्ञान मंदिरात श्री शंकराचार्य जयंतीनिमित्त आमचे 'सर्वधर्मसमन्वय' या विषयावर संस्कृत व्याख्यान इ. सन १९४६ मध्ये झाले होते. ते ऐकण्यास श्री. कुंदरजी आले होते असे आठवते. त्यावेळी त्यांच्याशी थोडा संवाद झाला होता. पण धम्मपदाशी त्यावेळी आमचा कसलाही संबंध नसल्याने त्यामुळे त्यासंबंधी काही बोलणे निघाले नाही. श्री. कुंदरजींच्या समवृत्त अनुवादाचा व ह्यापेक्षाही त्यांच्या 'बालबोधिनी' टीकेचा आम्हाला अत्यंत उपयोग झाला. किंबहुना त्यांच्या अनुवादातील व 'बालबोधिनी'-तील बरेच शब्द सहेतुकपणे आम्ही अभंगात वापरले आहेत. इ. सन १९५९ मध्ये कुरुक्षेत्र विश्वविद्यालयात 'गीताधर्म' या विषयावर आमचे संस्कृत व्याख्यान झाले होते. त्यावेळी तेथील प्राध्यापक श्री. इन्द्र हे उपस्थित होते. त्यांनी सप्रेम भेट म्हणून बुद्धोत्सवानिमित्त स्वतः केलेला धम्मपदाचा समवृत्त संस्कृत अनुवाद आम्हास दिला. धम्मपदाची पालीभाषा ही संस्कृतोद्भवच असल्याने एखाद्या संस्कृत अनुवादाची आवश्यकता भासतच होती. ती अशा प्रकारे अनायासे भागली. प्रा. इन्द्र यांच्या संस्कृत अनुवादात बऱ्याच चुका आढळल्या. तथापि त्याचाही क्वचित उपयोग करता आला.

भाषान्तरित ग्रंथांनी साहित्याचे दालन समृद्ध होते हे खरे आहे. स्वामी विवेकानंद, लो. टिळक, महात्मा गांधी, रवीन्द्रनाथ टागोर यांसारख्या अर्वाचीन थोर पुरुषांचे भाषान्तरित ग्रंथ सर्वत्र वाचले जातात हेही खरे आहे. बायबलाच्या भाषान्तरांचा इतिहास श्रीमती कादम्बरी यामा नावाच्या लेखिकेने वर्धेच्या 'राष्ट्रभारती' या हिंदी मासिकात प्रकाशित केला होता. हा इतिहास फारच स्फूर्तिदायक आहे. वेदमूर्ति सातवळेकरांनी वेदांचे अनेक भाषात अनुवाद मुद्रित करण्याचा विलक्षण उद्योग ९० व्या वाढदिवसानंतर आरंभिला आहे.

श्री. कारखानीस यांनी ज्ञानेश्वरीचा संस्कृत अनुवाद केला. नागपूरचे कै. यादव-रावजी जामदार, कोल्हापूरचे कै. डॉ. रा. चिं. श्रीखण्डे व नांदेडचे श्री. महाजन यांनी तुलसीरामायणाचे अनुक्रमे गद्यात्मक, श्लोकात्मक व ओवीबद्ध असे तीन अनुवाद केले आहेत. डॉ. बलदेवप्रसाद मिश्रजींनी समर्थ रामदासांच्या मनाच्या श्लोकांचा समवृत्त हिंदी अनुवाद केला आहे. अशाप्रकारे प्रसिद्ध प्रासादिक व प्रामाणिक ग्रंथांचे अनुवाद वाङ्मयोपासकांनी अर्वाचीन काळात भरपूर प्रमाणात केले आहेत. पाश्चात्यांचा सम्पर्क येण्यापूर्वी ही अनुवाद करण्याची प्रवृत्ती आपल्या लेखकात नव्हतीच. असती तर निदान धम्मपदासारख्या प्रामाणिक ग्रंथांचे अनेक संस्कृतानुवाद गेल्या दोन हजार वर्षांत झाले असते. १९ व्या शतकाच्या मध्यकाळात हिन्दुस्थानातील सर्वच भाषात भाषान्तराची प्रचण्ड लाट उठलेली दिसते. प्रत्येक भाषेत झाडून सारे नवीन वाङ्मयप्रकार भाषान्तराच्याच द्वारा आलेले आहेत असे दिसून येईल. उत्तम ग्रंथांच्या प्रासादिक भाषान्तरांचा लाभ घेतल्यावाचून रसिक लोक राहात नाहीत. मौलिक लेखनावद्दल ज्यांची ख्याती आहे अशाही शेकडो लेखकांनी आपल्या काही आवडत्या ग्रंथांचो भाषान्तरे केलेली आहेत. संतशिरोमणी तुकाराम महाराजांनी गीतेचे अभंगात्मक भाषान्तर केले आहे. आचार्य विनोबांनी समवृत्त 'गीताई' तयार केली आहे आणि विश्वकवी रवीन्द्रनाथ टागोरांनीसुद्धा आवडत्या काव्यांची भाषान्तरे केली. एवढे सांगितले म्हणजे आणखी काही सांगण्याची आवश्यकता नाही.

उदात्त ग्रंथांच्या अनुवादात मौलिक लेखनाइतकाच आनंद असतो. तो आनंद त्यांच्या वाचकांपेक्षा स्वतः अनुवादकाराला शतपटीने अधिक मिळतो. प्रस्तुत अभंग-धर्मपद लिहिण्यापूर्वी हा आनंद 'ज्ञानेश्वरी-प्रतिच्छाया' या नावाचे ज्ञानेश्वरीचे आधुनिक मराठी बोलभाषेत समवृत्त रूपान्तर करताना आम्ही भरपूर अनुभविला होता. रायपूर कारागृहात ज्ञानेश्वरीव्यतिरिक्त इतर उत्कृष्ट ग्रंथ पारायणासाठी जवळ नसल्याने व ज्ञानेश्वरीची नुसती तोंडी पारायणे करण्याचा लवकरच कंटाळा आल्याने हा उद्योग आम्ही आरंभिला होता. ज्ञानेश्वरीचे दहा अध्याय अशा प्रकारे चार महिन्यात लिहून झाले. आमच्या सुदैवाने आणखी तीन चार महिने कारावास लांबला असता तर आमची 'ज्ञानेश्वरी-प्रतिच्छाया' पूर्ण झाली असती. दुर्दैवाने सुटका लवकर झाली आणि अनुवादासाठी घडणाऱ्या चवणेमुळे आतल्या आत लाभणाऱ्या 'आत्मबुद्धिप्रसादज' सुखास आम्ही मुकलो. 'ज्ञानेश्वरी-प्रतिच्छाया' केवळ स्वान्तःसुखाय लिहिली होती. तिचे प्रकाशन करण्याची कल्पना तेव्हाही मनात नव्हती व अजूनही तीव्रतेने येत नाही. एकदा एका बी. ए. च्या विद्यार्थ्याला परीक्षेला नेमलेल्या ज्ञानेश्वरीच्या चवथ्या अध्यायाची प्रतिच्छाया सहज वाचावयास दिली होती. त्यामुळे अध्याय तत्काळ कळला असे आपले मत त्या विद्यार्थ्याने दिले होते. त्यामुळे कधी कधी असे वाटते की झाली तेवढी 'ज्ञानेश्वरी-प्रतिच्छाया' प्रकाशात येऊ शकली तर विद्यार्थ्यांना तिचा लाभ मिळेल. पण श्री. मोधे

नावाच्या सद्गृहस्थांनी असल्या प्रकारची आधुनिक मराठीत ओवीबद्ध ज्ञानेश्वरी लिहून प्रकाशित केली असल्याचे तुरुंगातून बाहेर आल्यावर कळल्याने याविषयीचा उत्साह मावळला. तुरुंगातले एक सहवासी डॉक्टर अधून मधून भेटले म्हणजे 'तुमची ज्ञानेश्वरी पूर्ण झाली की नाही?' म्हणून आस्थेने चौकशी करतात. त्यांना 'पुनः तुरुंगात जाण्याचा सुयोग आला म्हणजे पूर्ण करू, घाई कसली आहे?' असले उत्तर देऊन थट्टेवर वेळ मारून नेतो. दोन वर्षांपूर्वी ह. भ. प. आचार्य सोनोपंत दांडेकर नागपूरस आले असता त्यांना ज्ञानेश्वरी प्रतिच्छायेचे दोन अध्याय वाचावयास दिले होते. त्यांनी 'लवकर प्रकाशित करा' म्हणून ममतेने सूचना दिली. आम्ही फक्त होकारार्थी मान हालविली. ज्ञानेश्वर प्रभूंची कृपा होईल तेव्हा ती प्रकाशात आल्यावाचून कशी राहिल? तूर्त भगवान बुद्धाची कृपा झाली आहे असे दिसते! नाही तर या उपेक्षित विषयावरील ग्रंथाला प्रकाशक कसा लाभता ?

या ग्रंथाला प्रस्तावना लिहिण्याची विनंती आम्ही श्री. भाऊसाहेब माडखोलकर यांस केली तेव्हा ती तत्परतेने मान्य करून त्यांनी अतिशय मार्मिक प्रस्तावना लिहून दिली याबद्दल आम्ही त्यांचे अत्यंत आभारी आहो. त्याचप्रमाणे ह. भ. प. श्री. सोनोपंत दांडेकर यांनीही हा अनुवाद वेळात वेळ काढून वाचून पाहिला व आपला आशीर्वाद लिहून दिला, याबद्दल त्यांचे हार्दिक आभार मानतो.

नागपूर दि. २१-११-६५

—श्रीधर भास्कर वर्णेकर

कार्तिक वद्य १३

श्रीज्ञानेश्वर पुण्यतिथी

(टीप—मूळ धम्मपदातील गाथांशिवाय या पुस्तकातील इतर मजकूर मराठी साहित्य महामंडळाने पुरस्कृत केलेल्या नव्या लेखननियमांनुसार छापला आहे.)

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्थळप्रक.
वि:
मं. हे.

निवेदन			(३)ते (११)
प्रस्तावना : ग. त्र्यं. माडखोलकर			(१३) ते (१६)
१. धम्मपदाचा परिवार	१
२. धम्मपदाची भाषा	६

धम्मपदाचा अर्भगरूप भावानुवाद

१. यमकवर्ग	२०
२. अप्रमादवर्ग	२५
३. चित्तवर्ग	२८
४. पुष्पवर्ग	३१
५. बालवर्ग	३५
६. पण्डितवर्ग	३९
७. अरहन्तवर्ग	४३
८. सहस्रवर्ग	४६
९. पापवर्ग	५०
१०. दण्डवर्ग	५३
११. जरावर्ग	५७
१२. आत्मवर्ग	६०
१३. लोकवर्ग	६३
१४. बुद्धवर्ग	६७
१५. सुखवर्ग	७१
१६. प्रियवर्ग	७४
१७. ओघवर्ग	७७
१८. मलवर्ग	८०
१९. घर्मस्थवर्ग	८५
२०. मार्गवर्ग	८९
२१. प्रकीर्णवर्ग	९३
२२. निरयवर्ग	९७
२३. नागवर्ग	१०१
२४. तृष्णावर्ग	१०५
२५. भिक्षुवर्ग	११२
२६. ब्राह्मणवर्ग	११९

प्रस्तावना

माझे मित्र प्रो. डॉ. श्रीधर भास्कर वर्णेकर यांनी 'अभंग-धर्मपद' हा लहानसा काध्यग्रंथ लिहून एक महत्त्वाचे राष्ट्रकार्य केले आहे, असे मला वाटते. कारण, या ग्रंथाच्या मुळे वैदिक आणि बौद्ध या दोन समाजात परस्परांविषयी सहानुभूती आणि आदर उत्पन्न व्हावयाला मदत होईल. बौद्धधर्म हा जोपर्यंत भारतातील एक पराभूत आणि परागंदा धर्म समजला जात होता, तोपर्यंत त्याचा व्यासंग आणि चिंतन या दोहोना केवळ ऐतिहासिक स्वरूपाचे महत्त्व होते; व धर्मजिज्ञासु किंवा इतिहाससंशोधक यांच्यापुरतेच ते मर्यादित होते. पण, महाराष्ट्रातील अस्पृश्य समाजाचे थोर नेते डॉ. बाबासाहेब अंबेडकर यांनी धर्मचक्रप्रवर्तन करून आपल्या लाखो अनुयायांना बौद्ध धर्माची दीक्षा दिल्यापासून तो धर्म ही या देशातली एक ऐतिहासिक किंवा भूतकालातील अवशिष्ट वस्तु न राहाता ते एक जिवंत वाढते सामर्थ्य होऊन बसले; व त्यामुळे आपल्या समाजाची एकात्मता आणि सौहार्द टिकविण्यासाठी बौद्धधर्माचा व्यासंग आणि चिंतन या दोन्ही गोष्टी अनिवार्य होऊन बसल्या. म्हणून प्रो. डॉ. वर्णेकर यांच्यासारख्या वैदिक धर्मावर नितांत श्रद्धा असलेल्या हिंदुत्वनिष्ठ संस्कृत पंडिताने धर्मपदाचा हा अभंगरूप भावानुवाद करण्यात व्यापक राष्ट्रीय दृष्टी प्रकट केली, असे मला वाटते; व त्याबद्दल मी त्यांना मनःपूर्वक धन्यवाद देतो.

महाराष्ट्रात बौद्ध धर्माविषयी फारशी अनुकूल भावना नाही. उलट, ज्ञानकोशकार डॉ. केतकर, इतिहासाचार्य राजवाडे, श्री. गो. का. चांदोरकर, प्रो. शेंबळेकर, स्वातंत्र्यवीर बॅ. विनायकराव सावरकर प्रभृति महाराष्ट्रातील इतिहासज्ञांनी, संशोधकांनी, ग्रंथकारांनी आणि तत्त्वचिंतकांनी भगवान् बुद्ध आणि त्याचा धर्म यांच्यासंबंधी अतिशय प्रतिकूल लिखाण करून एक प्रकारचे चमत्कारिक दूषित वातावरण त्यांच्याविषयी उत्पन्न केलेले आहे. डॉ. केतकर आणि प्रो. धर्मानंद कोसंबी यांचा पन्नास वर्षांपूर्वी बौद्ध धर्मासंबंधी 'केसरी'तून झालेला वाद हा महाराष्ट्रातील विद्वन्मंडलातल्या बौद्धधर्मासंबंधीच्या प्रतिकूलतेचा निदर्शक म्हणून सांगता येईल. फक्त लोकमान्य टिळक यांनी मात्र बौद्ध धर्माविषयी आणि बुद्धाविषयीही गाढ आदर व्यक्त केलेला असून, हिंदु आणि बौद्ध या दोन समाजांच्या सहकार्याची निकड केवळ सांस्कृतिक दृष्टीनेच नव्हे तर राजकीय दृष्टीनेही प्रतिपादन केलेली आहे.

याचा अर्थ असा नव्हे की, बौद्ध धर्मासंबंधी महाराष्ट्रात व्यासंग, चिंतन किंवा संशोधन झालेले नाही. जे झाले, त्यात अनुकूलतेपेक्षा प्रतिकूलतेचा भाग जास्त आहे, एवढेच फक्त मला म्हणावयाचे आहे. लोकमान्य टिळक, श्री. वा. गो. आपटे, श्री. न. चिं. केळकर, प्रो. धर्मानंद कोसंबी, श्री. कुंदर दिवाण, आचार्य विनोबा भावे, श्री. अ. रा. कुलकर्णी, श्री. श्री. गो. भांबुरकर यांच्यासारख्या अनेक विद्वानांनी, संशोधकांनी आणि जिज्ञासूंनी भगवान् बुद्धाचे जीवन आणि तत्त्वज्ञान यांचा परिचय मराठी जनतेला करून देण्याचा प्रयत्न कळकळीने आणि आदराने केलेला आहे. लो. टिळक यांनी 'गीतारहस्या'त बौद्ध धर्माविषयी असा यथार्थ अभिप्राय दिलेला आहे

की, “ जैन धर्माप्रमाणे बौद्ध धर्मही वैदिक धर्मरूपी आपल्या पित्यापासून आपल्याला पाहिजे तेवढा संपत्तीचा वाटा घेऊन काही कारणामाठी वेगळा निघालेला मुलगा आहे. अर्थात् तो परकी नसून तत्पूर्वीच्या ब्राह्मणधर्माची येथेच उत्पन्न झालेली एक शाखा आहे.वैदिक गार्हस्थ्य धर्मापैकी हिंसात्मक श्रौत यज्ञयाग व चातुर्वर्ण्य भेद बुद्धास मान्य नव्हता. या गोष्टी सोडून दिल्यावर स्मार्त पञ्चमहायज्ञ, दानादि परोपकारक धर्म आणि नीतीने वागणे एवढेच काय ते गृहस्थाचे कर्तव्य राहते आणि गृहस्थधर्म वर्णन करताना एवढ्या गोष्टींचाच बौद्ध धर्मग्रंथात उल्लेख असतो.” टिळकांचा हा मार्गदर्शक अभिप्राय डोळ्यांपुढे ठेऊन जर महाराष्ट्रातील धर्मजिज्ञासूंनी, तत्त्वचिंतकांनी आणि इतिहाससंशोधकांनी बुद्धाचे जीवन आणि तत्त्वज्ञान यांचा व्यासंग केला असता, तर मराठीत बौद्ध वाङ्मयाची स्वतंत्र शाखा निर्माण झाली असती. पण, जैन आणि बौद्ध या दोन्ही सहोदर धर्मांच्या प्रमुख ग्रंथांचा म्हणण्याजोगा अभ्यास मराठी विद्वानांनी केला नाही; व त्यामुळे त्या ग्रंथांचे अधिकृत अनुवादही मराठीत अद्याप होऊ शकलेले नाहीत. डॉ. बाबासाहेब अंबेडकर यांनी धर्मचक्रप्रवर्तन केल्यावर भगवान् बुद्ध आणि त्याचा धर्म यांच्यावर बरीच ग्रंथरचना केली. पण ती सर्व इंग्रजीत आहे. शिवाय, डॉ. अंबेडकर यांची बौद्ध धर्माविषयी विचार करण्याची दृष्टी आणि बुद्धाच्या तत्त्वज्ञानावर त्यांनी केलेले भाष्य ही दोन्ही त्या बाबतीतील आजपर्यन्तच्या धार्मिक आणि ऐतिहासिक परंपरेला इतकी काही सोडून आहेत की, महायान आणि हीनयान या बौद्ध धर्मातील दोन प्राचीन पंथांप्रमाणेच त्यांच्या धर्मचक्रप्रवर्तनामुळे ‘भीमयान’ हा तिसरा पंथ आधुनिक काळात बौद्ध धर्मांमध्ये निर्माण झाला, असे म्हणावे लागेल. बुद्धाचे चरित्र आणि तत्त्वज्ञान यांच्यासंबंधी त्यांनी केलेले अभिनव विवरण अनेक अधिकारी बौद्ध पंडितांना मान्य नाही, हे सर्वश्रुतच आहे तथापी, आपल्या या विवरणात डॉ. अंबेडकर यांनी जातककथा आणि धर्मपदाचे विवेचन यासंबंधी घेतलेले काही आक्षेप मला तर्कशुद्ध आणि विचारार्ह वाटतात.

प्रो. डॉ. वर्णेकर यांनी या लहानशा काव्यग्रंथाला जे विस्तृत निवेदन आणि धर्मपदाविषयी सर्वांगीण चर्चा करणारे प्रदीर्घ प्रास्ताविक प्रकरण जोडलेले आहे, ती दोन्ही त्यांच्या व्यासंगाप्रमाणेच चि विस्तृत कुशाग्र बुद्धीचीही साक्ष देतात. धर्मपदाचे जे अनुवाद आजपर्यंत मराठीत झालेले आहेत, त्यांचा सटीक परामर्ष त्यांनी निवेदनात घेतलेला असून, आपल्या अनुवादाचे वैशिष्ट्य विशद केलेले आहे. ते विशद करताना, “ थोडक्यात ‘अभंग धर्मपद’ म्हणजे धर्मपदाची भावार्थदीपिका आहे, शब्दार्थदीपिका किंवा तत्त्वार्थदीपिका नाही, ” असे जे विधान त्यांनी केलेले आहे, ते विधान त्यांच्या या ग्रंथाची मर्यादा आणि त्याचे विशेष सूचित करतात. ज्या भाविकांना म्हणा किंवा जिज्ञासूंना म्हणा धर्मपद हे शब्दशः आणि अर्थशः आपल्याला अवगत व्हावे अशी इच्छा असेल, त्यांचे समाधान ही ‘भावार्थदीपिका’ करू शकणार नाही, हे उघड आहे. पण धर्मपदातील नीत्युपदेशाचा आणि तत्त्वज्ञानाचा आशय समजावून घ्यावयाला मात्र या ग्रंथाचा उत्तम उपयोग होईल. हा अनुवाद अभंगवृत्तात ग्रथित केलेला असल्या-

मुळे, आपल्या संतकवींच्या पद्धतीनुसार, त्यात शेवटी 'मायादेवीसुत म्हणे' वगैरे आत्मनिर्देश आलेले आहेत. पण ते या धर्मग्रंथात अभिमत वाटत नाहीत. कारण भगवान् बुद्ध हा काही नुसता सत्पुरुष किंवा उपदेशक नव्हता. त्याची स्वतःची आपल्या-विषयीची भावना काहीही असली, तरी त्याच्या शिष्यपरिवाराने आणि पुराणेतिहासांनीही त्याला नंतर महान् अवतार आणि धर्मप्रवर्तक ठरवून टाकले. त्यामुळे 'तुका म्हणे'च्या धर्तीवरील 'मायादेवीसुत म्हणे' हा शब्दप्रयोग काही कानाला आणि मनाला बरा वाटत नाही.

धर्मपदाविषयी सर्व प्रकारची माहिती आणि चर्चा यांनी परिपूर्ण असे जे प्रास्ताविक प्रकरण डॉ. वर्णेकर यांनी लिहिलेले आहे, ते भाविक, जिज्ञासु आणि संशोधक या तिघांनाही उत्कृष्ट वाटेल. त्यातील अनेक विधाने चिंत्य आणि विवाद्य आहेत. पण त्यामुळे या प्रकरणाच्या उपयुक्ततेला बाध येत नाही. त्याच्या सुरुवातीलाच त्यांनी असे विधान केलेले आहे की, "मराठीत त्रिपिटकांचे भाषांतर अजून झालेले नाही. मराठी भाषा या दृष्टीने किती मागे राहिलेली आहे याची जाणीव साहित्यिकांनी ठेवावी." हा त्यांचा अभिप्राय यथार्थ असला, तरी हे विधान करताना त्यांनी काही अडचणी लक्षात घेतलेल्या दिसत नाहीत. बौद्ध धर्माच्या वाङ्मयाचा पद्धतशीर व्यासंग, मुंबई विद्यापीठाने पन्नास वर्षांपूर्वी आरब्ध्या अभ्यासक्रमात पाली आणि अर्धमागधी या दोन भाषांचा समावेश केल्यानंतर, महाराष्ट्रात सुरू झाला; व प्रो. के. ना. भागवत, प्रो. चिं. वि. जोशी, डॉ. पु. वि. बापट यांच्यासारख्या त्या भाषांच्या अभिज्ञांनी पाली भाषेतील काही ग्रंथांचे अनुवाद मराठीत केले. त्रिपिटकांचा अनुवाद मराठीत झाला नाही, ही गोष्ट खरी. पण, जिये वैदिक वाङ्मयातीलही अनेक मोठमोठ्या ग्रंथांचा अधिकृत अनुवाद अद्याप मराठीत झालेला नाही, तिथे महाभारताहूनही विस्तृत अशा त्रिपिटकांचा अनुवाद न झाल्याबद्दल आश्चर्य का वाटावे? अशा प्रकारच्या प्रचंड ग्रंथाचा अनुवाद करावयाला पांडित्य, भाषाप्रभुत्व आणि दीर्घोद्योग या तीन गोष्टी-इतकाच लोकाश्रय किंवा राजाश्रय हाही आवश्यक असतो. नाही तर 'जीर्णमंगे-सुभाषितम्' अशीच अवस्था व्हावयाची! खरोखरी, आता महाराष्ट्र राज्य स्थापन झालेले असल्यामुळे व त्याच्या कृपाळुवाखाली साहित्य आणि संस्कृतिमंडळ यांच्या-सारख्या संस्थाही निर्माण झालेल्या असल्यामुळे पालीच्या एकाद्या महाराष्ट्रीय बौद्ध पंडिताकडून या मंडळाने म्हणा किंवा खुद्द सरकारने म्हणा त्रिपिटकांचा मराठी अनुवाद करवून घेऊन तो प्रसिद्ध केला पाहिजे.

प्रो. डॉ. वर्णेकर यांनी धर्मपदाच्या अभंगरूप भावानुवादाचे काम अतिशय समरसतेने आणि कुशलतेने केलेले असून, त्यांची अभंगरचना सुबोध, प्रासादिक आणि हृदयंगम आहे. बौद्ध धर्मासंबंधीची आ पली सुरुवातीची प्रतिकूल भावना नालंदा-राजगीरच्या प्रवासातील ब्रह्मी भिक्षूंच्या साहचर्यात कशी बदलली याचे जे वर्णन डॉ. वर्णेकर यांनी निवेदनात केलेले आहे, ते बोधप्रद वाटते. भारतवर्षाच्या अवनतीला आणि पारतंत्र्याला बौद्ध धर्म क्व्याच प्रमाणात कारणीभूत झाला, असा प्रचार इतिहासाचार्य राजवाडे

यांच्यापासून तो स्वातंत्र्यवीर बॅ. सावरकर यांच्यापर्यंत महाराष्ट्रातील अनेक प्रज्ञावंतांनी गेल्या साठ वर्षांत केलेला आहे. वस्तुतः, बुद्ध आणि ख्रिस्त या दोघांच्या तत्त्वज्ञानात अहिंसा आणि क्षमाशीलता यावर सारखाच भर दिलेला असून, हे दोन्ही धर्म निवृत्ति-प्रधान आहेत. युयुत्सुता ही तर दोन्ही धर्मांनी सारख्याच अभिनिवेशाने निवृत्ति आणि त्याज्य ठरवलेली आहे. तरीसुद्धा, आज जगावर ख्रिस्ती राष्ट्रांचे वर्चस्व गाजत असून, बौद्ध राष्ट्रेही गेल्या महायुद्धापासून झपाट्याने पुढे सरसावत आहेत. ख्रिस्ताचा उपदेश हा जर त्याच्या अनुयायी राष्ट्रांत नैष्कर्म्य आणि नेमळेपणा उत्पन्न करावयाला कारण झाला नाही, तर भरतखंडात बुद्धाचा उपदेश का व्हावा ? उलट, ख्रिस्ती धर्मा-पेक्षा बौद्ध धर्म हा मध्यममार्गी म्हणजे बुद्धिप्रधान आणि व्यवहारसम्मुख असा असल्यामुळे, त्या धर्माचे परिपालन ऐहिक उत्कर्षालाच कारण व्हावयाला हवे होते. पूर्ण आशियातील काही बौद्ध राष्ट्रात तसे ते उत्कर्षकारक झाले, हे आपण पाहिलेलेच आहे. मग, भरतखंडातच तेवढा बौद्ध धर्म हा राष्ट्रीय अवनतीला आणि न्हासाला कारण का व्हावा, अशी शंका मनात उद्भवल्याशिवाय राहात नाही. विशेषतः धर्मपदाचा हा भावानुवाद वाचल्यावर तर ही शंका दृढ होऊन जाते.

करण, या अभंग धर्मपदात जो नीत्युपदेश आणि जे तत्त्वज्ञान साठवलेले आहे, ते अतिशय उदात्त असून, मनुष्याला सद्भावना आणि सदाचरण यांच्या मार्गावर सदैव ठेवील, असे सामर्थ्य त्यात आहे. त्यातील उपदेश हा जितका तात्त्विक तितकाच व्यावहारिकही असून, भिक्षूप्रमाणे गृहस्थालाही त्याची सामाजिक कर्तव्ये आणि जबाब-दाऱ्या यांचो जाणीव देणारा आहे. डॉ. वर्णेकर यांनी या ग्रंथाच्या शेवटी धर्मपदाचा महिमा असा वर्णन केलेला आहे की,—

तुझी वाणी बुद्धदेवा । गोड अमृताचा रवा ॥
 मेवा आर्त चातकांचा । चारा संतचकोरांचा ॥
 परमहंसाचे कूजन । भक्तभृंगाचे गुंजन ॥
 नीतिधेनूचे हे दुध । बोधपद्माचा हा मध ॥
 सत्तत्त्वांचा रत्नकुम्भ । सुशीलांचा दीपस्तम्भ ॥
 धर्मगंगेचे हे जळ । शुद्ध शीतळ निर्मळ ॥
 निर्वाणाचे महाद्वार । विश्वधर्माचे मंदिर ॥
 ऋतंभरेचे स्पंदन । शब्दब्रह्माचे गायन
 सुख शांतीचे माहेर । मनी राहो निरन्तर ॥

हे त्यांनी केलेले धर्मपदाचे सुंदर वर्णन हा भावानुवाद वाचणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीला मान्य होईल. मग तो वैदिक असो की बौद्ध असो. म्हणूनच हा भावानुवाद मराठी वाचकांना इतक्या प्रासादिक, सुश्लिष्ट आणि सुबोध वाणीने सादर करून त्यांनी एक महत्त्वाचे राष्ट्रकार्य केले आहे, असे मला वाटते. त्यांचा हा ग्रंथ महाराष्ट्रात घरोघर वाचला जाईल, अशी मला आशा आहे.

पुस्तकी मूल्य संशोधन, ठाणे. स्थलभूत.
 अनु. वि:
 अंक. वि:

१.

धम्मपदाचा परिवार

भगवद्गीता ही महाभारतासारख्या लक्षश्लोकात्मक महान ग्रन्थाच्या एका पर्वातील अंश आहे. या अंशाला जगात जेवढे महत्त्व प्राप्त झाले तेवढे त्याच्या परिवारभूत संपूर्ण महाभारताला नाही असे म्हटल्यास ते अवास्तव होणार नाही. महाभारताचा महिमा वर्णन करावयाचा असल्यास असे म्हणता येईल की ज्याचा एक लहानसा अंश म्हणजे श्रीमद्भगवद्गीता हा ग्रन्थ आहे तो हा महाभारत ग्रन्थ होय. धम्मपदाचे स्वरूप काहीसे भगवद्गीतेसारखेच आहे.

भगवान बुद्धाचा सम्प्रदाय भारताबाहेर चीन, जपान, कोरिया, ब्रह्मदेश, तिबेट, सीलोन यासारख्या आशिया खंडातील मोठमोठ्या राष्ट्रांत प्रसृत झाला असल्याने त्या सर्व राष्ट्रांच्या भाषांमध्ये बौद्ध नीति तत्त्वज्ञानविषयक मोठमोठे प्रमाणभूत उत्तमोत्तम ग्रन्थ निर्माण झाले आहेत. परंतु बौद्धधर्म, तत्त्वज्ञान इतिवृत्त इत्यादींच्या अध्ययनासाठी सर्वांत अधिक मान्य ग्रन्थ म्हणजे पालि भाषेतील 'त्रिपिटक' नामक ग्रन्थसञ्चय होय. हे त्रिपिटक महाभारतापेक्षा आकाराने तिप्पट मोठे आहेत. म्हणजे त्यांतील पद्यसंख्या तीन लक्ष आहे. त्रिपिटकांची रचना केव्हा झाली यासंबंधी मतभेद आहेत; तथापि सामान्यतः असे मानण्यात येते की, भगवान बुद्धाचे सारे मौखिक उपदेश संकलित करण्यासाठी त्याच्या महापरिनिर्वाणानंतर ज्या तीन 'संगीती' नामक परिषदा भरविण्यात आल्या, त्यामध्ये संकलित व संशोधित करण्यात आले. हे संकलन म्हणजेच त्रिपिटक.

पिट किंवा पिटक हा शब्द 'पिट्' (पेटति) या संस्कृत धातुपासून झाला.

७ पहिली संगीती महाकाश्यप, आनन्द इत्यादि बुद्धाच्या अन्तेवासी जनांनी राजगृहातील सप्तपर्षी गुहेत घेतली. दुसरी त्यानंतर शंभर वर्षांनी वैशाली येथे झाली व तिसरी अशोकाने पाटलापुत्र येथे भरविली. पहिल्या दोन संगीतींचा उल्लेख त्रिपिटकांतच आहे.

‘पिट्’ घातूचा अर्थ गोळा करणे, संचय करणे (To collect or heap together —आपटे कोश पाहा.) असा आहे. त्यावरून पिट किंवा पिटक या नामांचा अर्थ उघड होतो. आपटे कोशात Box, Basket (म्हणजे पेटी, पेटारा) असा दिला आहे. ज्या ज्या देशात बौद्ध सम्प्रदायाचा प्रचार झाला तेथे त्रिपिटकांची भाषांतरे झाली आहेत. सयामचा राजा मेण्डुम याने तर संपूर्ण त्रिपिटक (पत्थल) घातूच्या पट्ट्यावर खोदवून सुरक्षित ठेवण्याचा अद्भुत उद्योग केला. व्हिस डेव्हिड्स् यांनी लंडन येथे स्थापन केलेल्या ‘ पालि टेक्स्ट सोसायटीने ’ संपूर्ण त्रिपिटक रोमन लिपीत प्रकाशित करून त्याची इंग्रजी भाषांतरेही प्रकाशित केली. मराठीत त्रिपिटकांचे भाषांतर अजून झालेले नाही. मराठी भाषा या दृष्टीने किती मागे राहिली आहे याची जाणीव साहित्यिकांनी ठेवावी. “ अथकथा ” या उत्कृष्ट बौद्ध ग्रन्थाचा लेखक बुद्धघोष (इ. स. ५ वे शतक) याच्या उल्लेखावरून असे दिसते की, अशोकाचा पुत्र महिद (महेन्द्र) हा धर्मप्रचारार्थ सीलोनमध्ये गेला तेव्हा त्याने आपल्याबरोबर त्रिपिटक न्येला होता. या त्रिपिटका विषयी विख्यात पालिपण्डित प्रो. व्हिस डेव्हिड्स् लिहितात:—

“ In the history of Indian literature there is nothing older than these works excepting only the Vedic writings and all the later classical Sanskrit literature has been profoundly influenced by the intellectual struggle of which they afford the only direct evidence. It is not therefore too much to say that the publication of this unique literature will be no less important for study of history whether anthropological, philosophical, literary or religious, than the publication of the Vedas has already been.’

(Journal of the Pali Text Society)

ज्या ज्या देशांत त्रिपिटकाचा प्रचार झाला तेथील जीवनावर व विचारसरणीवर व साहित्यावर त्याच फार मोठा भाव पडलेला दिसून येईल.

त्रिपिटकामध्ये (१) सुत्तपिटक, (२) विनयपिटक आणि (३) अभिधम्मपिटक हे तीन पिटक आहेत. सुत्तपिटकांत भगवान बुद्धाच्या उपदेशाचा संग्रह पाच निकायांमध्ये* केला आहे. हा उपदेश संवादात्मक आहे. हे पाच निकाय असे—

* निकाय हा शब्द संस्कृत असून (नि+चि+घञ् (कुत्वम्) त्याचा अर्थ ढोंग, संचय साठा (A heap, flock, group in general and assemblage, a class— आपटे कोश) असा आहे. अभिधम्मपिटकान्तर्गत ‘ निकाय ’ शब्दाचा अर्थ बुद्धवचनाचा संचय हा आहे, हे उघड आहे.

(क) दीघनिकाय—यांत दीर्घ म्हणजे मोठे संवाद आहेत.

(ख) मज्झिमनिकाय—यात मध्यम आकाराचे संवाद आहेत.

(ग) संयुत्तनिकाय—यात एकाच विषयावर निरनिराळ्या शिष्यांशी झालेले संवाद आहेत.

(घ) अङ्गुत्तर निकाय—हा सर्वांत मोठा निकाय असून त्यात नीतिशास्त्र व मानसशास्त्र यासंबंधीच्या सूत्रात्मक संवादांचे संकलन आहे.

(ङ) खुद्दक निकाय—(खुद्दक=क्षुद्रक) यात क्षुद्र म्हणजे लहान लहान संवादांचे संकलन आहे. खुद्दक निकायाचे १५ पोटविभाग आहेत. त्यांपैकी एक विभाग म्हणजे धम्मपद होय ! जागतिक कथा साहित्यात अत्यंत मान्यता पावलेल्या 'जातक कथा' खुद्दक निकायातच आहेत. जागतिक स्त्री—साहित्यात ज्यांचा अत्यंत आदर होतो अशा 'थेरीगाथा' याच खुद्दक निकायांत आहेत. बौद्ध साहित्यातील एवढा उत्कृष्ट भाग ज्यात संकलित झाला आहे त्या ग्रंथाला 'खुद्दक' (क्षुद्र) हे नाव बरे वाटत नाही.

पिटक क्रमांक २—विनयपिटक

बौद्ध भिक्षूसाठी सांगितलेल्या नियमांचा संग्रह म्हणजे विनय पिटक. विनय हा शब्द संस्कृत असून त्याचा अर्थ शिस्त (Guidance, discipline, instruction (in one's duties), moral training आपटे कोश) असा होतो. विनयपिटकाचे (१) पाराजिका, (२) पाचितियादि, (या दोघांना "सुत्तविभंग" हे नाव आहे.) (३) महावग्ग (४) चुल्लवग्ग (या दोघांना खन्धक हे नाव आहे) व (५) परिवार पाठ असे पाच विभाग आहेत.

पिटक क्रमांक ३—अभिधम्म पिटक

या पिटकाचे, धम्मसंगणि, विभंग, घातुकथा, पुग्गलपज्जत्ति, कथावत्थु, यमक व पठ्ठान असे सात प्रकरणवजा विभाग आहेत. बौद्ध तत्त्वज्ञानाचे विवेचन या पिटकांत प्राधान्याने संकलित केले आहे. सुत्तपिटकांत जो धर्म सांगितला त्याचे हे दर्शनशास्त्र आहे.

संपूर्ण त्रिपिटक साहित्याचे साहित्यिक दृष्ट्या ९ अंगामध्ये वर्गीकरण करतात. ते असे: (१) सुत्त=गद्यात्मक बुद्धवचने. (२) गेय्य=गद्य-पद्यात्मक बुद्धवचने. (३) वेय्याकरण=व्याख्या, भाष्य. (४) गाथा=केवळ पद्यसंग्रह. (५) उदान=बौद्ध संतांची प्रासंगिक सुभाषिते. (६) इतिवुत्तक=बुद्धाची वचने. (७) जातक=बुद्धाच्या पूर्वजन्मीच्या कथा. (८) अब्भुतधम्म=यौगिकसिद्धीचे वर्णन. (९) वेदल्ल=प्रश्नोत्तरे.

— हे १५ पोटविभाग म्हणजे—खुद्दक पाठ, धम्मपद, उदान, इतिवुत्तक, सुत्तानिपात, विभानवत्थु, थेरगाथा, थेरीगाथा, जातक, निद्देस, पटिसंभिदामग्ग, अवदान, बुद्धवंस व चरियपिटक.

सुत्तपिटकात ही नऊही साहित्यिक अंगे आढळतात. प्रत्येक सुत्ताच्या आरंभी भगवंताने ज्या स्थानी उपदेश केला त्या स्थानाचा नामोल्लेख आढळतो. उदा०—
 “ एकं समयं भगवा सावत्थियं विहरति जेतवने अनाथपिण्डकस्स धारामे । ”
 बहुतेक उपदेशाच्या शेवटी श्रावक मोठ्या श्रद्धेने व कृतज्ञतेने म्हणतात. “ अभिकन्तं भो गोतम, अभिकन्तं भो गोतम, सेय्यथापि भो गोतम निक्कुजितं वा उक्कुज्जेय्य, पतिच्छन्नं वा विवरेय्य, मूळहस्स वा मग्गं आचिक्खेय्य, अन्धकारे वा तेलपज्जोतं धारेय्य, चक्खुमत्तो रूपानि दक्खिन्तीति । ”

हे सूत्रग्रन्थ तोंडपाठ करण्यास फार सोपे आहेत, कारण त्यांत तीच ती वाक्ये वारंवार येतात. सूत्र ग्रंथांचे वाचन किंवा पठन सुरू झाले असता पुढची वाक्ये आपोआप सुचू लागतात. सुत्तांच्या या शैलीला ‘ तन्ती ’ (तन्त्री) असे नाव आहे.

अठ्ठकथा

त्रिपिटकान्तर्गत सर्व ग्रन्थांवर आचार्य बुद्धघोष प्रभृति अनेक आचार्यांनी जे सुन्दर भाष्यग्रन्थ लिहिले त्यांना ‘ अठ्ठकथा ’ हे नाव आहे. निरनिराळ्या ग्रन्थांवरील अठ्ठकथांना निरनिराळी नावे आहेत. उदा. सुत्तपिटकातील ४ निकायांवर पुढील अठ्ठकथा (अर्थकथा) आहेत :—

दीघ निकाय—सुमङ्गलविलासिनी
 मज्झिम निकाय—पंचसूदिनी
 अङ्गुत्तर निकाय—मनोरथपुरणी
 संयुत्त निकाय—सारत्थपकासिनी

खुद्दक निकायातील धम्मपदादिक ग्रन्थांवरहि अठ्ठकथा लिहिल्या आहेत. विनय पिटकावर ‘ समत्तपासादिका ’ ही अठ्ठकथा आहे.

अभिधम्म पिटकातील सात ग्रन्थांवर पुढीलप्रमाणे अठ्ठकथा आहेत—

धम्मसंगणी—अठ्ठसालिनी.
 विभङ्ग—संमोहविनोदिनी.
 घातुकथा—घातुकथाप्पकरण अठ्ठकथा
 पुग्गलपञ्जती—पकरण अठ्ठकथा
 यमक—यमकप्पकरण अठ्ठकथा
 पट्टान—पट्टानपाकरण अठ्ठकथा

या अठ्ठकथांव्यतिरिक्त आचार्य बुद्धघोषकृत विसुद्धिमग्गो, मिलिन्दपञ्चो, महाबल (स्थविर महानामकृत) व दीपवंस हे सिंहलद्वीपातले ग्रन्थ, यांना बौद्ध साहित्यात त्रिपिटकांइतका मान आहे. हे सर्वच ग्रन्थ आपापल्या परीने फार महत्त्वाचे आहेत. मिलिन्दपञ्चो (ग्रीक राजा मिलिन्द व नागसेन यांचा संवाद) या ग्रन्थाविषयी व्हिस डेव्हिड्स् म्हणतात, “ I venture to think that this book is

undoubtedly the master-piece of Indian prose and is indeed the best book of its class from the literary point of view, that had been produced in any country."

विसुद्धिमग्गो (विशुद्धि मार्ग) या ग्रन्थाची अशी कथा सांगतात की, आचार्य बुद्धघोष मगध देशातून सीलोनमध्ये गेला तेव्हा तेथील पण्डितांनी त्याची परीक्षा पाहण्यासाठी संयुक्त निकायांतील दोन गाथांवर ३ व्याख्या करण्यास सांगितले. बुद्धघोषाने त्यावर जी व्याख्या केली तिचेच नाव विसुद्धिमग्ग. योगाभ्यास पहिल्या दिवशी कसा सुरू करावा व पुढे त्या अभ्यासात क्रमाक्रमाने प्रगति करून सिद्धि कशी प्राप्त करावी याची मार्मिक माहिती या ग्रन्थात आहे.

ध म्म प द

साम्प्रदायिक बौद्धांना वर उल्लेखिलेला सर्वत्र ग्रन्थ-सम्भार प्रमाणभूत आहे. पण त्या सर्वांमध्ये धम्मपद विशेषच ! नालंदा, विक्रमशिला इत्यादि मोठमोठ्या विद्यापीठांतील बौद्ध विद्यार्थी, गिरिकन्दरांत व विहारांत राहणारे बौद्ध परिव्राजक गण व इतरही बुद्धनिष्ठ लोक या ग्रन्थाचे भक्तीने पारायण करीत. उपसंपदेच्या-दीक्षाग्रहणाच्या वेळी बौद्ध भिक्षूला तो कण्ठस्थ करावा लागे. कोटि कोटि बौद्धमतानुयायी जनतेला निदान दोन हजार वर्षांपासून धर्मरसाचा आस्वाद या ग्रन्थाने दिला आहे. गीता, वायबल व कुराण यांच्या प्रभावळीत या ग्रन्थाचे स्थान आहे व गीता-वायबल यांची जशी जगातल्या सर्व भाषांत भाषांतरे झाली तशी धम्मपदाचीहि झाली आहेत.

ख्रिस्तपूर्व ५५४ हे वर्ष भगवान बुद्धाच्या महानिर्वाणाचे वर्ष मानण्यात येते. त्यानंतर तीन शतकेपर्यंत बौद्ध वाङ्मयाचे संकलन झाले. या काळात केव्हा तरी धम्मपदाचे संकलन झाले.

बौद्ध वाङ्मयाच्या या सारभूत धर्म-ग्रन्थाचे वर्ग नामक २६ विभाग असून एकूण गाथा-श्लोक ४२३ आहेत. त्यांपैकी ३५५ गाथा अनुष्टम्ब छंदातील आहेत. त्यांमध्ये सहा चरणी गाथा ३४ आहेत. ६८ श्लोक इतर (उपजाति, वियोगिनी इ.) वृत्तांत आहेत.

● त्या गाथा अशा :—

प्रश्न—अन्तो जटा बहिजटा जटाय जटिता पजा ।

तं तं गोतम पुच्छामी को इमं विजटये जटन्ति ॥

उत्तर—(बुद्धाचे)—सीले पतिट्ठाय नरो सपब्बो चित्तं पञ्च भावयं ।

अतापी निपको भिक्खु सो इमं विजटये जटन्ति ॥

२.

धम्मपदाची भाषा

धम्मपद हा पाली भाषेतील सर्वश्रेष्ठ ग्रन्थ आहे ! भारतातील अनेक प्राचीन प्राकृत भाषांमध्ये पाली भाषेची प्रामुख्याने गणना करण्यात येते. साम्प्रदायिक वृत्तीचे बौद्ध पाली हीच मूळ भाषा आहे असे मानतात. त्यांची अशी श्रद्धा आहे की पूर्वकल्पीचे ब्राह्मण, संबुद्ध व सर्वसाधारण लोक याच भाषेत व्यवहार करीत होते. बौद्धांच्या जोडीला जैनांचा असा दावा आहे की आर्ष (म्हणजे अर्धमागधी) ही प्राकृत=प्राक्+कृत (म्हणजे पूर्वी केलेली) ही मूळ भाषा होती. भगवान महावीरस्वामी याच ' प्राक्कृत ' भाषेत उपदेश करीत; तेव्हा त्यांचा तो उपदेश पशु, पक्षी, सिद्ध, देव या सर्वांना समजत होता. बौद्ध सम्प्रदायाचे शास्त्री पण्डित व काही भाषाविशेषज्ञ यांच्याव्यतिरिक्त या भाषेचे ज्ञान इतर समाजांत आज नाही. भगवान बुद्धाने ज्ञानप्राप्तीनंतर जो तत्त्वप्रचार समाजात केला तो स्वतःच्या व ज्या समाजात तो करावयाचा होता त्या समाजाच्या बोल-भाषेत केला. भगवंतांच्या महानिर्वाणानंतर (ख्रि. पू. ५-६ वे शतक) त्यांच्या शिष्यगणांनी त्यांच्या तोंडून ऐकलेले ज्ञान शब्दशः संगृहीत करण्याचा मोठा उद्योग केला. हा ज्ञानसंग्रह विशिष्ट तत्त्वानुसार विभाजित व संकलित केला गेला. त्यातूनच आजचे बौद्ध साम्प्रदायिक वाङ्मय निर्माण झाले आहे.

भगवान बुद्धाने आपला मूळ उपदेश पाली भाषेतूनच केला की दुसऱ्या कोणत्या तरी प्राकृत भाषेतून केला याविषयी विद्वानांत मतभेद आहेत. उत्तर-कालीन बौद्ध पण्डितांनी आपल्या प्रतिपादनाचे व प्रचाराचे माध्यम म्हणून संस्कृत भाषेचाच अवलंब केला, त्यामुळे हा मतभेद उत्पन्न झाला आहे. याउलट 'थेरवादी' बौद्धांनी पाली हीच आपली धर्मभाषा मानली. पाली हीच जर मुळात भगवान बुद्धाची भाषा असती तर असे भाषा-भेद बौद्ध सम्प्रदायात निर्माण झाले नसते.

सर्वांनी त्याच पाली भाषेला, धर्मभाषा म्हणून बहुमान दिला असता. पण ज्याअर्थी भगवंतांनी संस्कृतचा अवलंब केला नसताही संस्कृतला तो बहुमान उत्तरकालीन बौद्धांनी दिला, त्याअर्थी—पालीलासुद्धा तो पूर्वी देण्यातच आला असावा. मुळात उपदेशाची भाषा दुसरीच कोणती तरी प्राकृत भाषा असावी असे अनुमान करण्यात येते.

पाली शब्दाचे विविध अर्थ

पाली भाषेचा वाचक शब्द 'पाली' हा संस्कृतभाषीय मानला तर त्याचे सीमा, काठ, रांग इत्यादी अनेक अर्थ मळतात.

आपटे यांच्या कोशात 'पालि' किंवा 'पाली' या शब्दाचे पुढील सोळा अर्थ दिले आहेत :—(1) The lip of the ear, (2) The edge, skirt, margin, (3) The sharp side, edge or point of anything, (4) Boundary Limit, (5) A line, row, (6) a spot mark, (7) a Causeway Bridge, (8) The lap or bosom, (9) An ablong pond, (10) maintenance of a pupil by his teacher during the period of his studies, (11) A louse, (12) Praise, eulogium, (13) A Woman with a beard, (14) The hip, (15) A Measure of Capacity (प्रस्थ), (16) A Circumference.

'पाली' शब्दाच्या या विविध अर्थांपैकी 'रांग' हा अर्थ ग्राह्य मानून पाली=धार्मिक पुस्तकांची रांग (किंवा आधुनिक वाक्प्रचारानुसार ग्रन्थमाला) असा अर्थ गृहीत घेऊन, पाली भाषा म्हणजे पालीची=धार्मिक ग्रन्थमालेची भाषा असा शब्द-प्रयोग रूढ झाला असावा व पुढे भाषा या अर्थी 'पाली' याच शब्दाचा प्रयोग रूढ झाला असावा असा विद्वानांचा तर्क आहे. आज 'पाली' या भाषावाचक शब्दाचा अर्थ ज्या भाषेत 'त्रिपिटक' हे बौद्ध सम्प्रदायाचे सर्वमान्य ग्रन्थ लिहिले गेले ती भाषा असा गृहीत घरण्यात येतो. भगवान बुद्धाच्या काळात सामान्य जनतेच्या व्यवहाराची भाषा 'मागधी' होती याच भाषेत बुद्धदेवांनी धर्मोपदेश केला-मागधीचे सुसंस्कृत किंवा ग्रान्थिक रूप म्हणजेच 'पाली' असाही एक पक्ष आहे.

पालीच्या चार अवस्था

पाश्चात्य भाषाशास्त्रज्ञांच्या मते पाली ही Middle Indo-Aryan भाषा-समहांतील भाषा असून तिचा निरनिराळ्या अवस्थांतून विकास होत गेला. तिची प्राथमिक अवस्था त्रिपिटकांतील गाथांमध्ये (ख्रि. पू. ३ रे श.) आढळते. दुसरी अवस्था गद्यप्रधान धर्मग्रन्थांत, तिसरी 'मिलिन्दपन्ह' 'दीपवंस' यांसारख्या लौकिक संवाद ग्रन्थात (इ. स. ५ ते ११ वे शतक) व चवथी (१२ व्या शतकानंतर) संस्कृत साहित्यशास्त्रानुसार लिहिलेल्या बुद्धपियकृत 'पज्जमघु' सारख्या काव्या-

त्मक ग्रन्थात, भोग्गलानकृत 'अभिधानपदीपिका' सारखे कोशग्रन्थ व संवरखित-कृत 'सुबोधालंकार' यांसारख्या अलंकारशास्त्रविषयक ग्रन्थांत आढळते. अशा प्रकारे ख्रिस्तपूर्व तिसऱ्या शतकापासून ख्रिस्तोत्तर अकराव्या शतकापर्यंतच्या काळात पाली भाषा निरनिराळ्या अवस्थांतून प्रगत होत होती. पुढील काळ-खंडात तिच्यावर संस्कृत साहित्याचा इतका प्रभाव पडत गेला की ती पूर्णतया संस्कृतनिष्ठ झाली.

भगिनी नव्हे कन्याच

पाली ही संस्कृत भाषेची कन्या नसून ती Middle Indo-Aryan भाषा-संघातील संस्कृत भाषेची भगिनी आहे असे सिद्ध करण्याचा काही विद्वानांचा प्रयत्न आहे. पण तिच्या शब्दसंपत्तीचे स्वरूप पाहिल्यास असे दिसून येते की पालांतील सामान्यतः ३ शब्द संस्कृत तत्सम असून ३ शब्द संस्कृतचेच विकृत तद्भव आहेत. धम्मपदामध्ये आढळणारे मेथना, मंकु, मक्खा, सन्धव यांसारखे शब्द संस्कृताचे 'तत्सम' किंवा तद्भव मानणे शक्य नाही. तथापि त्यांना वैदिक संस्कृतजन्य मानणे शक्य आहे. वैदिक व लौकिक असे संस्कृतचे दोन विभाग मानणे योग्य नाही. कारण संस्कृत भाषेचे प्रमाणभूत व्याकरणकार भगवान पाणिनि यांनी वैदिक व संस्कृत भाषांना एक समजूनच व्याकरणशास्त्राची उभारणी केली आहे. अत्रवाद म्हणून काही ठिकाणी भेद दाखविणारे काही वेगळे नियम त्यांनी सांगितले आहेत. पाली भाषेतील लौकिक संस्कृताशी तत्सम किंवा तद्भव नसणारे शब्द वैदिक संस्कृतजन्य आहेत असे सिद्ध होत असेल तर, आणि वैदिक व लौकिक संस्कृत भाषा वर दिलेल्या कारणानुसार एकच असल्याने पाली ही संस्कृतोद्भवच आहे असे मानावयास मुळीच प्रत्यवाय असू नये असे आमचे स्पष्ट मत आहे.

संस्कृत व युरोपियन भाषांचा तौलनिक अभ्यास करून 'Sanskrit is the mother of Greek, Latin and German languages and it has no other relation to them, Sanskrit is the original source of all European Languages of the present day.' यासारखे मत Dubois, मॅक्समुल्लर, द्विजेन् नाथ गुह यांसारख्या तौलनिक भाषाशास्त्रज्ञांनी व्यक्त केले आहे. युरोपीय भाषांचे संस्कृत भाषेशी असलेले बहुतांश सादृश्य लक्षात घेऊनच भाषाशास्त्रज्ञांनी प्रस्तुत मत प्रतिपादन केलेले आहे. त्या दृष्टीने पाली व संस्कृतचे आत्यंतिक सादृश्य लक्षात घेता पाली ही संस्कृतोद्भव भाषा आहे याविषयी संशय धरणेसुद्धा योग्य होणार नाही.

पाली म्हणजे संस्कृतनिष्ठ मागधी

भगवान बुद्धांच्या काळी मगध देशाची बोलभाषा मागधी ही संस्कृतोद्भव प्राकृत भाषा होती. तत्कालीन विद्वानांनी साहित्यनिर्मितीसाठी संस्कृतशी विशेष

सरूपता असलेली पाली ही कृत्रिम भाषा विकसित केली. मागधी भाषेचे संस्कृत-निष्ठ स्वरूप म्हणजेच पाली भाषा होय असे एक मत आहे. या मताचे लोक म्हणतात की वैदिकांचे प्रमाणभूत धर्मग्रन्थ वेद, ब्राह्मण, आरण्यके, उपनिषद् हे संस्कृतात असल्याने सामान्य जनतेत आपल्या धर्ममताविषयी श्रद्धा उत्पन्न करण्यासाठी आपल्या धर्मग्रन्थांची भाषा संस्कृत भाषेशी समानगुण व्हावी अशा दृष्टीने मागधी भाषेचा पाली भाषेच्या स्वरूपात विकास करण्यात आला. हा विकास करताना पाली भाषा सामान्य जनतेच्या दृष्टीने सुबोध व्हावी यासाठी संस्कृत भाषेतील काही क्लिष्ट भाग वगळण्यात आला. उदाहरणार्थ नामे व क्रियापदे यांच्या रूपांतून द्विवचने काढून टाकली. विसर्ग, ऋ, लृ, ऐ' औ यांसारखे स्वर, श, ष ही व्यञ्जने यांचा पालीतून लोप करण्यात आला. धम्मपदामध्ये या वर्णांचा प्रयोग कोठेही आढळत नाही. संस्कृतातील काही धातु वगळण्यात येऊन काही नामांचे मूळ अर्थ बदलविण्यात आले. उदा. पाली भाषेतील 'संखार' हा शब्द संस्कृतातील संसार आणि संस्कार या अर्थाहून वेगळ्याच पारिभाषिक अर्थात वापरण्यात येतो. पाली भाषेचे संस्कृतनिष्ठ पण सुबोध स्वरूप पाहता. ब्राह्मण-ग्रन्थांतील भाषेहून तिला अधिक सुगम करण्याचा प्रयत्न दिसतो.

पाली एक संमिश्र भाषा

पाली भाषेच्या संबंधात आणखी एक मत आहे ते असे की ती मुळात मागधीतून निघाली असली तरी अनेक प्रादेशिक भाषांच्या संमिश्रणाने तिची वाढ झाली असावी. (तिच्यामध्ये वैदिक भाषेतील रूपे आढळत असल्याने तिचा मूलाधार असलाच तर वैदिक भाषा असेल; संस्कृत असणे शक्य नाही). बुद्धसंघात उत्तर भारतातल्या सर्व प्रदेशातील विविध भाषा बोलणारे कुलपुत्र समाविष्ट झाले होते. भिन्नभाषीय लोक एकत्रित आले म्हणजे सर्वांना समान परिचित असलेल्या कोणत्यातरी एका भाषेतून व्यवहार करतात हा सर्वांचाच अनुभव आहे. हर्षकवीने दमयंतीच्या स्वयंवरासाठी विवाहमंडपात जमलेले भिन्नभाषीय राजकुमार आपली भाषा दुसऱ्या शेजारी बसलेल्या राजकुमाराला कळणार नाही या भीतीने त्याला कळेल अशा भाषेत म्हणजे संस्कृत भाषेत बोलू लागले (अन्योन्यभाषाऽनवबोधभीतेः। संस्कृत्रिमायां व्यवहारवत्सु ॥) असे वर्णन केले आहे. हर्षाच्या काळात संस्कृत ही अखिल भारतीय व्यवहाराची भाषा होती तशी भगवान बुद्धाने बुद्धत्वप्राप्तीनंतर ज्या प्रदेशात ४५ वर्षेपर्यंत संघकार्यासाठी सञ्चार केला (हा प्रदेश म्हणजे कोसी-कुरुक्षेत्र आणि पंचद्वय-हिमाचल यांच्या सीमांतर्गत प्रदेश होय.) त्या प्रदेशाची व्यवहारभाषा मागधी होती. बुद्धसंघात प्रविष्ट झालेले वैशाली, मिथिला, काशी, कोसल इत्यादी भागांतले संघसदस्य आपापल्या प्रादेशिक वैशिष्ट्यांसह मागधीचा वापर करू लागल्याने, मागधी भाषेचे भरपूर रूपांतर झाले. ही रूपान्तरित भाषा म्हणजेच पाली भाषा होय असा एक पक्ष आहे. पालीमहा-

व्याकरणाचे लेखक भिखु जगदीश काश्यप यांनी या मताच्या पुष्ट्यर्थ असा युक्तिवाद दिला आहे की “यही कारण है कि पाली के ‘नाम’ तथा ‘धातु’ के रूपों में हम इतनी भिन्नता पाते हैं । ‘कार्य’ शब्द के लिए ‘कय्य’ तथा ‘करिय’ भी, ‘आर्य’ शब्द के लिए ‘अय्य’ तथा ‘अरिय’ भी रूप मिलते हैं । ऱ्हस्व शब्द के लिए ‘रस्स’; किन्तु ‘हृद’ शब्द के लिए ‘रहदो’ रूप मिलता है । ‘रश्मि’ शब्द के लिए ‘रस्मि’ किन्तु ‘अस्मि’ के लिए ‘अम्हि’ हो जाता है ।

भिखु जगदीश काश्यप यांनी पालीतील विविध शब्दांच्या उदाहरणे दिली पण ते पर्याय मागधी भाषेतील शब्दांचे पर्याय नसून आर्य, ऱ्हस्व, ऱ्हद, रस्मि, अस्मि या संस्कृत शब्दांचे पाली पर्याय आहेत. भिखूजींच्या या उदाहरणाकडे पाहून पाली भाषा ही मागधीतून वर सांगितलेल्या प्रक्रियेनुसार निर्माण झाली असे सिद्ध न होता ती संस्कृतातूनच निघाली असे निर्विवाद सिद्ध होते.

भगवान बुद्धाचा आदेश

वस्तुस्थिती अशी दिसते की भगवान बुद्धाला आपला धर्मसंदेश चन्द्रप्रकाशा— प्रमाणे चाण्डालाच्या झोपडीपर्यंत पोचवावयाचा असल्याने समाजातल्या सुशिक्षित समाजाच्या अध्यापन-अध्ययन इत्यादि सांस्कृतिक व्यवहाराचे माध्यम असलेली संस्कृत भाषेसारखी प्रौढ-प्रगल्भ भाषा आपल्या धर्मप्रचाराचे वाहन म्हणून नको होती. सर्वसाधारण समाजाला जी भाषा सुखासुखी बोलता येते आणि समजते अशीच भाषा धर्मप्रचाराचे माध्यम म्हणून वापरण्यात यावी असा भगवंतांचा आग्रह होता. “अनुजानामि भिक्खवे, सकाय निरुत्तिया बुद्धवचनं परियापुणितुं” (चुल्लवग्ग ५-६-१-) (हे भिक्खूंनी मी तुम्हाला आदेश देतो की तुम्ही स्वकीय भाषेतून बुद्धवचन शिकावे).

या बुद्धसंदेशातील ‘सकाय निरुत्तिया’ शब्दाचा अमुकच भाषा असा निश्चित अर्थ नाही. तथापि बुद्धघोषाचार्यांनी आपल्या अठुकथेत ‘सकाय निरुत्तिया’ म्हणजे मागधी भाषा असा अर्थ केला. वस्तुतः ‘सकाय निरुत्तिया’ म्हणजे ‘स्वकीय भाषा’ एवढाच अर्थ आहे. त्याचा मागधी हाच अर्थ घेतला म्हणजे इतर भाषांना बुद्धदेवांचा विरोध होता असे सूचित होते. भगवान बुद्ध हे मागधी भाषेचे प्रचारक नव्हते. ते प्रचारक होते नीतिप्रचुर शीलप्रधान धर्माचे! आणि विशेष म्हणजे हा धर्मप्रचारही त्यांनी ‘सर्वेषाम् अविरोधेन’— कोणाचाही विरोध न करता केला. त्यांचा विरोध होता तो फक्त अनीतीशी, दुःशीलाशी ! संपूर्ण धम्मपदात विरोधकाचा आवेश कोठेही आम्हाला जाणवला नाही. बुद्धदेवांचे कार्य विधायक स्वरूपाचे होते, विघातक किंवा विरोधक स्वरूपाचे नव्हते ही गोष्ट आजच्या काळात बजावून सांगण्याची आवश्यकता आहे.

बौद्ध वाङ्मयात 'पालि' शब्द

'पाली' किंवा 'पाली' या संस्कृत शब्दाचे श्री. वा. शि. आपटे यांच्या कोशातून दिलेले १६ अर्थ वर दिले आहेतच. पण तेवढ्याने विशिष्ट भाषेला 'पाली' हे नाव का मिळाले याचा बोध होत नाही. त्या दृष्टीने बौद्ध वाङ्मयात 'पाली' हा शब्द कोणकोणत्या अर्थी कोठे कोठे वापरण्यात आला आहे हे पाहणे आवश्यक आहे.

मूलत्रिपिटक ग्रन्थांना 'पाली' हा शब्द लावलेला आढळतो. उदा० दीर्घनिकाय पाली, उदान पाली इ.

- (१) पालिमत्त इध आनीतं, नत्थि अठुकथा—
- (२) नेव पालियं न अठुकथायं दिस्सति
- (३) इमिस्सा पन पालिया एवमत्थो वेदितब्बो

यासारख्या वाक्यांत 'पालि' शब्द केवळ 'त्रिपिटक' (अठुकथा नव्हे) या अर्थी वापरलेला आढळतो.

हे त्रिपिटक ग्रन्थ ज्या भाषेत होते त्या भाषेलाच हळू हळू 'पाली' भाषा हे नाव देण्यात आले असावे. वेद ग्रन्थ ज्या भाषेत आहेत त्या भाषेला 'वैदिक' भाषा हीच संज्ञा याप्रकारे देण्यात आलेली दिसून येते. वैदिक भाषेत वेदबाह्य एकही शब्द नाही. त्याप्रमाणे पाली म्हणजे जर त्रिपिटक तर त्रिपिटकात जेवढी शब्द-संपत्ती आहे त्याव्यतिरिक्त शब्द पाली भाषेत नाहीत हे उघड आहे. उत्तर-कालीन बौद्ध पण्डितांनी पालीऐवजी संस्कृत भाषेचा आश्रय घेतला याचे कारण हेच की त्रिपिटकान्तर्गत परिमित शब्द-संपत्तीच्या बळावर त्यांना सर्व प्रकारचे विचार व्यक्त करणे अशक्य होते. पालीमध्ये हिंदी-मराठीप्रमाणे संस्कृत शब्दाची विकृती करण्याची प्रक्रिया दिसते. संस्कृतप्रमाणे अर्थगर्भ नवीन शब्द निर्माण करण्याची प्रक्रिया दिसत नाही. तशी शक्ती 'पाली' मध्ये असती तर उत्तरकालीन बौद्ध पण्डितांनी संस्कृतचा आश्रय घेतलाच नसता.

पा + लि = पालि

'पाली' शब्दाचा अर्थ मोगलानकृत 'मागधी' भाषेच्या व्याकरणानुसार [पा + लि (ण्वादि प्रत्यय)] पडूकती असा करण्यात येतो. ही पडूकती म्हणजे लिखित त्रिपिटकांची पडूकती होय. या त्रिपिटकांमध्ये 'पालि' हा शब्द कोठेही आढळत नाही. पण त्रिपिटकांतील ग्रन्थांच्या नावांमागे 'पालि' हा शब्द लागलेला आढळतो. त्रिपिटकांव्यतिरिक्त ज्या बौद्ध साम्प्रदायिक ग्रन्थांचा 'पालि' साहित्यात अन्तर्भाव होतो त्यांमध्येही ग्रन्थांची पडूकती अशा अर्थी 'पालि' शब्दाचा प्रयोग केलेला आढळत नसल्याने मोगलानाच्या मागधी व्याकरणानुसार सिद्ध होणाऱ्या 'पालि' शब्दाच्या अर्थाला विशेष महत्त्व देता येत नाही.

पाली म्हणजे मागध भाषा

भिक्षु जगदीश काश्यप आपल्या पालि महाव्याकरणात म्हणतात “ यह स्मरण रखना चाहिए कि ‘पालि’ शब्द कभी भी भाषा के लिए नहीं आया है। भाषा के लिए सदैव ‘मागधी’ नाम ही आता है।” (पृ. ७) ‘पालि’ शब्दाला ‘भाषा’ हा अर्थ कोठेच नाही तर मग भिक्षुजींनी आपल्या व्याकरणग्रन्थाला ‘पालि महाव्याकरण’ हे नाव का दिले ते लक्षात येत नाही. व्याकरण हे भाषेचेच असते; ग्रन्थांच्या पङ्क्तीचे नसते. भिक्षुजींनी आपले ‘पालि महाव्याकरण’ मोग्गलान-कृत व्याकरणग्रन्थाच्या आधारे लिहिले [“मोग्गलान व्याकरण मे इन विशेषताओं (सूत्र त्याची वृत्ती व त्याची पञ्जिका व्याख्या ही मोग्गलानाच्या व्याकरणाची विशेषता आहे.) को देखकर ही मैंने अपनी इस पुस्तक में उसीका अनुसरण किया है।”] ज्या मोग्गलानाच्या व्याकरणाचे अनुसरण करून भिक्षुजींनी आपले ‘पालि महाव्याकरण’ लिहिले त्या मोग्गलानाने आपल्या ग्रन्थाच्या आरंभी टाकलेल्या, सिद्धमिद्धगुणं साधु नमस्सित्वा तथागतं । सधम्मसङ्घं भासिस्सं मागधं सहलक्खणं ॥ या श्लोकान आपल्या ग्रन्थाचे नाव ‘मागधं सहलक्खणं म्हणजे मागध शब्द लक्षण’ असे सांगितले आहे. मागध शब्दलक्षणाचे अनुसरण करून लिहिलेले व्याकरण मागध भाषेचे असू शकेल. ज्या नावाची भाषाच अस्तित्वात नव्हती असे ते म्हणतात त्या पालि नामक भाषेचे ते व्याकरण आहे असे कसे म्हणता येईल ? त्या दृष्टीने त्यांनी आपल्या ग्रन्थाला ‘मागध महाव्याकरण’ हे नाव देणे उचित झाले असते. पण अशाही परिस्थितीत ज्याअर्थी त्यांनी आपल्या व्याकरण ग्रन्थाला ‘पालि महाव्याकरण’ हे नाव दिले त्याअर्थी ते ‘पालि’ हा शब्द विशिष्ट भाषेचा वाचक समजतात हे उघड आहे. आणि ती विशिष्ट भाषा म्हणजे मागध भाषाच समजतात हेही उघड आहे.

त्रिपिटकांचा आधार

त्रिपिटकांमध्ये ‘पालि’ असा शब्द नसला तरी त्याचे स्मरण देणारे काही शब्दप्रयोग आढळतात. उदा —

“ तस्मात्तिह त्वं आनन्द ’ इमं धम्मपरियायं

अत्थ जालन्ति पि नं धारे हि— ! (दीघ निकाय ब्रह्मजालसुत्त)

‘ एवं वुत्ते मुण्डो राजा आयस्मन्तं नारदं एतद्वोच

— को नु खो अयं भन्ते ! धम्मपरियायोति !

‘ सोकसल्लहरणो नाम अयं महाराज धम्मपरियायोति

— इमं हि मे भन्ते धम्मपरियायं सुत्वा सोकसल्लं पहीनन्ति । (अंगुत्तर निकाय)

त्रिपिटकांतील या 'परियाय' शब्दाचा अर्थ उपदेश असा आहे. याच परियाय शब्दाचे 'पलियाय' (इमानि भन्ने वंमपलियायानि...) असे रूपांतर अशोकाच्या शिलालेखात (भब्रू येथील) अ ठेवले. मागध शब्दलक्षणानुसार 'परि' व पटि (प्रति) यांची पारि व पाटि अशी रूपे होतात. म्हणून 'पलियाय' शब्दाचे 'पालियाय' असे रूपान्तर झाले असावे व त्याचे संक्षिप्त रूप 'पालि' असे झाले असावे असा भिक्षूजींचा तर्क आहे. परियाय किंवा पलियाय शब्दाचा अर्थ (बुद्धाचा) उपदेश असा होता; तोच अर्थ 'पालि' शब्दाच्या द्वारा व्यक्त होऊ लागला. तात्पर्य पालि म्हणजे बुद्धवचन. बुद्धाची सारी वचने मागधी भाषेत होती म्हणून मागधी भाषेतील बुद्धवचनाला पालि ही संज्ञा मिळाली तीच पुढे भाषेला लाभली असे दिसते. पालि म्हणजे बुद्धाच्या उपदेशाची भाषा ! अर्थात मागधी भाषा !!

मराठी भाषेत 'अभंग' हा शब्द एका विशिष्ट गेयछंदाच्या अर्थी आज रूढ आहे. अभंग शब्दाचा मूळ अर्थ गीताच्या शेवटी येणारा कवीच्या नावाचा उल्लेख असा आहे. पण तो अर्थ लुप्त होऊन विशिष्ट प्रकारच्या गीतांनाच अभंग ही संज्ञा मिळाली 'पालि' शब्दाच्या बाबतीत तसेच घडलेले दिसते.

धम्मपदाची भाषा गाथा संस्कृत

तात्पर्य 'पालि' हे मागधी भाषेला विशिष्ट कारणास्तव मिळालेले नाव आहे. या भाषेत प्रादेशिक भाषांच्या संपर्काने काही भेद निर्माण झाल्याचे अशोकाच्या शिलालेखावरून दिसून येते. अशोकाचा एकच शिलालेख (गिरनार येथील पश्चिमेकडे) जोगढ (पूर्वेकडे) मनसेहर (उत्तरेकडे) तीन प्रकारे किञ्चिद् भाषाभेदाने लिहिलेला आढळतो.

उदाहरणार्थ पुढील वाक्य पाहा :—

इयं धम्मलिपी देवानं प्रियेन ि यदसिना राजा

लेखापिता । (गिरनार शिलालेख)

इयं धम्मलिपि . . . देवानं पियेन लाजिना लिखापिता । (जोगढ)

अयि धमदिपि देवन प्रियेन प्रियद्रशिन राजिन लिखपित्त ।

(मनसेहर)

महावस्तु, ललितविस्तर यासारख्या ग्रंथांतील संस्कृतनिष्ठ मागधीला 'गाथा-संस्कृत' हे नाव आहे !

जैनांचे धर्मग्रन्थ 'अर्धमागधी' नावाच्या मागधी भाषेच्या एका विशिष्ट प्रकारच्या मागधी भाषेत आहेत. जैनांनी धर्मप्रचारार्थ या प्रकारच्या भाषेचा आश्रय घेतल्याने मागधीच्या त्या प्रकारास "जैन मागधी" हे नाव मिळाले. जैन मागधी आणि त्रिपिटकांची मागधी 'पालि' यांमध्ये वर दाखविलेल्या अशोकाच्या शिलालेखातील भाषेइतकेच अंतर आहे उदा.—

अर्धमागधी

सुयं मे आवुसं । तेण भगवया एवं अक्खायं । इहं एगेसि नो सन्ना भवति ।
एवं एगेसि नो नातं भवति । के अहं आसी ? । के वा इओ चुए पेच्चा भविस्सामि ?

मागधी पाली

सुतं मे आवुसो । ते भगवता एवं अक्खातं । इह एकेसं नो सज्जा भवति ।
एवं एकेसं नो जातं भवति । तं यथा :--को अहं आसि ? को वा इतो चुतो पेच्चा
भविस्सामि ।

मागधीचे हे प्रकार लक्षात घेता व त्यांचे संस्कृत भाषेशी असलेले अंतर लक्षात घेता असे म्हणता येईल की धम्मपदातील ' मागधी '—' नव्हे ' ती भगवान बुद्धाची वाणी असल्याने ' पालि भाषा ' ही ' गाथा संस्कृत ' या संज्ञेस पात्र होण्यासारखी आहे. गीतेचे श्लोक जसे श्रीकृष्णाच्या तोंडचे नसून व्यासविरचित आहेत (तं धर्मं भगवता यथोपदिष्टं वेदव्यासः सर्वज्ञो भगवान् गीताख्यैः सप्तभिः श्लोकशतैः उपनिबन्ध । ” (गीता-शांकरभाष्य-उपोद्घात) त्याप्रमाणे धम्मपदाच्या गाथा जर बुद्धकृत नसून दुसऱ्या कोणीतरी सत्पुरुषाने कालान्तराने रचिल्या असतील तर भगवान बुद्धाने वापरलेली मागधी भाषा कोणत्या प्रकारची होती अशी शंका उपस्थित होते.

धम्मपदाची भाषा ' गाथा संस्कृत ' या संज्ञेस पात्र होण्यासारखी आहे असे आम्ही वर विधान केले. याचा अर्थ तिच्या ठिकाणी संस्कृतनिष्ठता आहे एवढाच ! महावस्तु-ललित विस्ताराच्या गाथा-संस्कृतला मोरोपंतांच्या मराठीची उपमा देतो म्हटले तर धम्मपदाच्या भाषेला रामदास-तुकारामाच्या मराठीची उपमा देता येईल.

कै डॉ. पांडुरंग दामोदर गुणे यांनी “ An Introduction to Comparative Philology ” या आपल्या सुप्रसिद्ध प्रबन्धात गजकुम्भजातकातील एका पाली अवतरणाचे भाषाशास्त्रदृष्ट्या कसून परीक्षण करून (पृ. १९९-२००) व एकूण पाली व्याकरणाच्या नियमांचे समीक्षण करून (पृ. २०१ ते २१७) असे स्पष्ट मत दिले आहे की “ From this brief examination of the Pali from the Phonological and morphological points of view, it is clear that in all respects the Pali stands closer to old Sanskrit than to the Prakrits. Although like the Prakrits some vowels are dropped, the consonants are not subjected to an emasculation as in the Prakrits. Pali inflection has not lost as much of the wealth of forms as the Prakrits have. ”

पालि ही संस्कृत भाषेशीच विशेष संलग्न आहे याचे लौकिक प्रमाण द्यावयाचे झाल्यास आम्ही स्वानुभवावरून अग्रे देऊ शकतो की, संस्कृत भाषा जर

उत्तम प्रकारे येत असेल तर पाली भाषा नव्वद टक्के आपोआपच समजते. खेडवळ भाषा ज्याने कधीही ऐकली नाही अशा शहरातच जन्मलेल्या आणि शहरातच वाढलेल्या माणसाला खेडुतांचे बोलणे ऐकावयाचा प्रसंग आला तर त्यांचे बोलणे जितके कळेल तितकेच संस्कृत भाषा उत्तम प्रकारे जाणणाऱ्याला पाली साहित्य कळू शकते. धम्मपदाचे वाचन करण्यापूर्वी आम्ही स्वतः पाली भाषेतील साहित्यांतले एक अक्षरसुद्धा वाचले नव्हते. पण धम्मपदाचे वाचन केले तेव्हा त्याची भाषा आकळण्यास मुळीच त्रास पडला नाही. अधून मधून एखादा शब्द अपरिचितसा वाटला तर त्याचे भाषांतर वाचताच त्याची संस्कृतमूलकता तत्काळ लक्षात येई. पालीच्या अभ्यासासाठी संस्कृत भाषेचे अध्ययन जितके उपयोगी आहे त्याच्या शतांशदेखील इतर (प्राकृतादी) भाषांचे अध्ययन उपयुक्त ठरणार नाही.

संस्कृत - पाली भेद आणि साम्य

पाली व संस्कृत यांत इतकाच भेद आहे की जितका वैदिक आणि संस्कृत भाषेत आहे. उत्तम संस्कृत जाणणाऱ्याला वैदिक ऋचांचा अर्थ जितक्या प्रमाणात सहजासहजी कळू शकतो तितक्या (किंबहुना त्यापेक्षा अधिक) प्रमाणात संस्कृतजाला सहजासहजी पाली गद्यांचा अर्थ कळू शकतो. वैदिक आणि संस्कृत भाषांतील भेद थोडक्यात सांगावयाचा झाल्यास तो असा सांगता येईल :—

वैदिक		संस्कृत
(१) सन्धिनियम विशेष नसतात	—	असतात.
एकूण वर्णसंख्या ६४	—	५०
(२) समासात विभक्तिप्रत्ययांचा लोप होत नाही.	—	होतो.
(३) सुबन्त प्रत्ययांचा परस्पर व्यत्यय होतो.	—	होत नाही.
(४) क्तिन् प्रत्ययांचा व्यत्यय होतो.	—	”
(५) लेट् लकार असतो.	—	नसतो.
(एकूण ११ लकार)	—	(१० लकार)
(६) मात्रिक छन्द नसतात.	—	वार्णिक व मात्रिक दोन्ही प्रकारचे छन्द असतात.
(७) कर्ता व क्रियापद यांत वचनभेद असतो.	—	नसतो.
(८) कृत्रिमता कमी वाटते	—	अधिक वाटते.
(९) समासांचे प्रमाण अल्प असते.	—	अधिक असते.
(१०) उदात्त, अनुदात्त व स्वरित हे तीन स्वर सर्वत्र असतात.	—	स्वर नसतात.

(१) शब्दांच्या यागिक अर्थाना

प्राधान्य-जसे अश्वी=प्रसार - रूढार्थाना प्राधान्य-
करणारा सूर्य किंवा वायु. - जसे-अश्वी=घोडी.

(याव्यतिरिक्त आणखीही काही भेद वैदिक व संस्कृत साहित्यामध्ये आहेत. भाषिक भेदाशी त्यांचा संबंध नाही. उदा.

वैदिक	।	संस्कृत
आर्षी त्रिष्टुप् इत्यादी		
४९ छंद आहेत.	-	हे छन्द नाहीत.
भुजंग प्रयातादी २२९		
छंद नाहीत.	-	हेच छन्द आहेत.
उपमा, रूपक व श्लेष (अभंग)		कमीत कमी ५७ प्रकारचे
हेच अलंकार विशेष आढळतात. -		अलंकार आढळतात.

वैदिक व संस्कृत भाषांत वर दाखविल्याप्रमाणे भेद दाखवितात. या भेदांचे आणखी बरेच प्रकार (कमीत कमी ३०) दाखवितात. असे भेद दाखविता आले तरी वैदिक व संस्कृत या दोन स्वतंत्र भाषा पाणिनि यासारख्या महनीय व्याकरणशास्त्रज्ञाने मानल्या नाहीत. पाणिनीच्या एकाच व्याकरणग्रन्थाधारे वैदिक-संस्कृत शब्दांची व्युत्पत्ती मिळते.

वैदिक-संस्कृत भेदासारखाच संस्कृत-पाली भेद आहे. म्हणूनच पाली संस्कृतला अत्यंत जवळची भाषा आहे. संस्कृत शब्दांची पालीरूपे कशी होतात हे लक्षात घेण्यासाठी धर्मपद वाचीत असता त्यातील पाली शब्दांचे संस्कृत पर्याय अनुमानाने जाणण्याचा प्रयत्न करावा. अनुमान सहसा चुकणार नाही. उदाहरणार्थ, धर्मपदातील पुढील पाली शब्द पाहा—ज्ञानं, अग्नि, वर्गो, ग्रामो, समुद्रो, शांति, प्रज्ञा, हस्ती, दहति, चन्द्रमा, पुष्पं, श्रेयः, क्षीरं, सर्वः, ऋजु, कृतं. ?

संस्कृत शब्दांचे अनायासे स्मरण करून देणारी अशा प्रकारची पालीची शब्दसंपदा व पाणिनीय व्याकरणातीलच सुप्, तिङ्, कृत् तद्धित प्रत्यय पालीमध्ये सर्वत्र आढळत असताना^७ पाली ही संस्कृतपासून पृथगात्म स्वरूपाची भाषा आहे असे प्रतिपादन करण्याचा प्रयत्न सर्वथा पूर्वग्रहदूषित आहे असे म्हणावेसे वाटते.

* सामान्य भाषाविज्ञान-ले- डॉ. बाबूराम सक्सेना पृ. ३५४ ते ३५८ । १ संस्कृत रूपे अनुक्रमेः—ध्यानं, अग्नि, वर्गः, ग्रामः, समुद्रः, शांति, प्रज्ञा, हस्ती, दहति, चन्द्रमा, पुष्पं, श्रेयः, क्षीरं, सर्वः, ऋजु, कृतं.

७ उदा :—‘ चोरस्मा भायति ’ या ठिकाणी ‘ चोरस्मा ’ रूपात चोर शब्दाला लागलेला प्रत्यय मुळात सर्वनामाचा ‘ स्मात् ’ प्रत्यय आहे, हे येथे उघड आहे. पाणिनीय व्याकरणानुसार तो ‘ चोर ’ या नामास लागावयास नको. पण पालीत लागतो. यात अपाणिनीयता असली तरी स्मा (स्मात्) हा प्रत्यय मुळात पाणिनीयच आहे हे सांगवयास नको

भेदावरच भर दिला तर मराठी आणि कोकणी भाषा सर्वथा भिन्न आहेत असे सिद्ध करता येईल. याउलट सादृश्यावर भर दिला तर त्या दोन भाषा नसून एकाच भाषेची भिन्न रूपे आहेत असे दिसू लागेल. जगातील भिन्न भिन्न राष्ट्रांतील सहस्रावधी भाषांचे वर्गीकरण करण्याच्या प्रयत्नात ज्या विद्वानांनी संस्कृत, प्राकृत, पेंहलवी, पारसी, ग्रीक, रोमन इत्यादि विविध भाषांची एकाच आर्यभाषासंघात (इण्डोयूरोपीयन भाषासंघात) गणना केली त्यांना त्या भाषांतील भेद कळत नव्हते असे कसे म्हणता येईल ? तथापि त्यांनी भेदांकडे दुर्लक्ष करून साधर्म्याकडे पाहिले आणि त्यांना एकरूप मानले. संस्कृत-पालीकडे पाहताना ती विशाल दृष्टी ठेवता आली तर बरे होईल.

धम्मपदातील सन्धि

धम्मपदाची भाषा समजताना मराठी माणसाला संस्कृत भाषेच्याच ज्ञानाचा सर्वांत अधिक उपयोग होतो. त्यासाठी पाली व्याकरणाचा स्वतंत्रपणे अभ्यास करण्याची विशेष आवश्यकता नाही. तरी पण पाली व्याकरणाचे काही ठळक नियम ठाऊक असलेले बरे. त्या दृष्टीने सन्धिनियम जाणणे विशेष उपयोगाचे होईल; कारण धम्मपदाच्या गाथा वाचताना, पाणिनीय व्याकरणातील सन्धिनियमांची बरीच ओढाताण किंवा मोडतोड झालेली प्रथम लक्षात येते. मोगलानाच्या व्याकरणात पाली भाषेतील सन्धीचे (स्वरसन्धि व व्यंजनसन्धि मिळून) एकूण २२ सूत्रबद्ध नियम दिले आहेत. विशेष गोष्ट म्हणजे हे सारेच सन्धिनियम वैकल्पिक आहेत.

सन्धिनियम

- (१) सरो लोपो सरे (१-२६)—स्वरापुढे स्वर आल्यास कधी कधी पूर्व-स्वराचा लोप होतो. (पुत्तो मे + अत्थि = पुत्तो मत्थि
धनं मे + अत्थि = धनमत्थि-धम्म०-६२).
- (२) परो वत्र चि (१-२७)—कधी कधी पुढच्या स्वराचा लोप होतो.
(या + अयं = यायं-धम्म. ५६);
(मुत्तो + इव = मुत्तोव-धम्म. १७३).
- (३) न द्वे वा (१-२८)—कधी कधी कोणत्याच स्वराचा लोप होत नाही
(लोके + अथो = लोके अथो-धम्म. ३३२).
(कुसलस्स + उपसंपदा = कुसलस्सउपसंपदा-धम्म. १८३)
- (४) युवण्णानमे ओ लुत्ता (१-२९)—लुप्त स्वरापुढील 'इ' चा 'ए' व 'उ' चा 'ओ' कधी कधी होतो.
वात्त+ईरित्तं=वातेरित्तं
अत्ति+इव=अनेव
वि+उदकं=वोदकं

(५) य वा सरे (१-३०)-इ, उ पुढे स्वर आल्यास त्यांचे क्रमशः य, व होतात. (अर्थात कधी कधी).

सु+आगतं=स्वागतं

बहु+आबाधो=बहवबाधो

(६) ए ओ नं (१-३१)-ए, ओ पुढे स्वर आल्यास कधी कधी त्यांचे य, व क्रमशः होतात.

ते+अज्ज=त्यज्ज ।

सो+अहं=स्वाहं ।

(७) गोस्सावड् (१-३२)—गो शब्दापुढे स्वर आल्यास गो शब्दाला 'गव' आदेश होतो.

गो+अस्सं=गव+अस्सं=गव्+अस्सं=गवस्सं ।

व्यञ्जनसन्धि

(८) व्यञ्जने दीघरस्सा (१-३३)—व्यंजन पुढे आल्यास ऱ्हस्वाचा दीर्घ व दीर्घाचा ऱ्हस्व स्वर होतो.

मुनि+चरे=मुनी चरे ।

सम्म+संबुद्धस्स=सम्मा संबुद्धस्स ।

जायति+सोको=जायती सोको

(९) सल्हा द्वे (१-३४)—स्वरापुढील व्यंजनाचे कधी कधी द्वित्व होते

दु+कतं=दुक्कतं (दुक्कटं)

(१०) चतुर्थ दुतियेस्वेसं ततियपठमा (१-३५)—एकाच वर्गातील दोन चतुर्थ किंवा दोन द्वितीय वर्ण एकत्र आल्यास त्यांतील पहिल्या वर्णाचा त्या वर्गातील आद्य किंवा तृतीय वर्ण होतो. (निध्वोसो=निग्धोसो । अपफुटं=अप्फुटं ।)

(११) त्रितिस्सेवे वा (१-३६)—'इति' शब्दापुढे 'एव' शब्द आला असता त्याला विकल्पाने 'इत्व' असा आदेश होतो. (इति+एव=इत्वेव)

(१२) ए ओनमवण्णे (१-३७)—ए ओ पुढे कोणताही वर्ण आल्यास त्यांचा कधी कधी 'अ' होतो. सो+सीलवा=स सीलवा । एसो+धम्मो=एस धम्मो ।

अनुस्वारसन्धि

(अनुस्वाराला पालि व्याकरणकार 'निग्गहीत' म्हणतात.)

(१३) निग्गहीतं (१-३८)—कधी कधी निग्गहीताचा आगम होतो.

(चक्खु+उदपादि=चक्खुं उदपादि ।

पुरिम+जातिं=पुरिमं जातिं ।

याव+चिध=यावञ्चिध ।)

(१४) लोपो (१-३९) कधी कधी निग्गहीताचा लोप होतो.

(बुद्धानं+सासनं=बुद्धान सासनं । एवं+अहं=एवाहं ।)

(१५) परसरस्स (१-४०) — निग्गहीतापुढे येणाऱ्या स्वराचा कधी कधी लोप होतो. [त्वं+असि=त्वंनि (त्वमणि) इदं+अपि=इदम्पि । वीजं+इव=वीजंव ।]

(१६) वग्गे वग्गन्तो (१-४१) — निग्गहीतापुढे ज्या वर्णातले व्यञ्जन असेल त्या वर्णातील अनुनासिकाचा त्याला कधी कधी आदेश होतो

(तं+चरति=तञ्चरति । तं+धनं=तन्धनं ।)

(१७) येवहिसु ञ्जो (१-४२) — निग्गहीतापुढे ' य ' ' एव ' किंवा ' हि ' आल्यास त्याचा कधी कधी ' ञ्ज ' होतो.

(यं+यं एव=यञ्जदेव । तं+एव=तञ्जेव । तं+हि=तञ्हि ।)

(१८) यं संस्स (१-४३) — ' य ' पुढे आल्यास ' सं ' मधील निग्गहीताचा ' ज ' होतो. (सं+यमो=सञ्जमो)

(१९) मयदा सरे (१-४४) — स्वर पुढे आल्यास पूर्वीच्या निग्गहीताचा ' म ' ' य ' किंवा ' द ' आदेश होतो.

(तं+अहं=तमहं । तं+इदं=तयिदं । तं+अलं=तदलं ।)

(२०) संयोगादि लोपो (१-५३) — संयोगाच्या आरंभी येणाऱ्या अवयवाचा लोप होतो. (पुष्पं+अस्सा=पुष्पंसा । जायते+अग्गिनि=जायते गिनि ।)

धम्मपद वाचताना वर दिलेल्या वीस सन्धिनियमांचे ज्ञान काही अपवाद सोडून आवश्यक आहे. याव्यतिरिक्त विभक्तिप्रत्यय, कृत्प्रत्यय, तद्धित प्रत्यय क्रियापदांचे प्रत्यय इत्यादींचे नियम संस्कृतज्ञांसाठी सांगण्याची विशेष आवश्यकता वाटत नाही. संस्कृत व्याकरणाचे अध्ययन ज्याने थोडेफार केले असेल त्याला धम्मपदातील शब्दांचे स्वरूप ओळखण्याइतकी ' ऊह ' शक्ति प्राप्त होते.

व्याकरणाध्ययनाची प्रयोजने सांगताना भाष्यकार पतञ्जलीने ' ऊह ' हे व्याकरणाचे एक प्रयोजन सांगितले. त्याचे स्पष्टीकरण सांगताना भगवान् भाष्यकार म्हणतात:— " न च सर्वैर्लिङ्गैर्न च सर्वाभिविक्तिभिर्वेदे मन्त्रा निगदिता । ते चावश्यं यज्ञगतेन पुरुषेण यथायथं विपरिणमयितव्याः । तान्ना वैयाकरणः शक्नोति यथायथं विपरिणमयितुम् तस्मादध्येयं व्याकरणम् । " याचा भावार्थ असा की, वेदातील शब्दांच्या लिङ्गवचनविभक्तिमध्ये परिवर्तन करण्यासाठी व्याकरण शिकावे. संस्कृत आणि वैदिक भाषा भिन्न असल्या तर वैदिक शब्दांच्या विपरिणामासाठी संस्कृत भाषेचे व्याकरण शिकावे असा भलताच आदेश पतञ्जलीसारख्या शास्त्रकाराने दिला नसता. संस्कृत व मराठी यांचे नाते फार जवळचे आहे. तरी देखील मराठी शब्दांचे लिङ्गविभक्ति-विपरिणाम करण्यासाठी संस्कृत व्याकरण शिका असा आदेश कोणीही देणार नाही. संस्कृत-वैदिक यांमध्ये असलेला भेद किती अल्प आहे याची कल्पना यावरून करता येईल.

पाली-संस्कृतमधील भेद असाच अल्प असल्याने धम्मपदातील पालीरूप वाचताच संस्कृत रूपाचा ' ऊह ' करता येईल.

अभंग धर्मपद

धम्मपदाचा अभंगरूप भावानुवाद

१. यमकवर्ग

१. श्रावस्ती

चक्षुपाल थेरं

मनो पुव्वंगमा धम्मा मनोसेठ्ठा मनोमया ।
मनसा चे पदुट्ठेन भासाति वा करोति वा ।
ततो नं दुक्खमन्वेति चक्कं व वहतो पदम् ॥ १ ॥

सकळ कर्मांचे मूळ जाणा मन । ज्ञानवी जीवन मनोमय ॥
दुष्टमने करी भाषण वर्तन । तो दुष्ट दुर्जन दुःख भोगी ॥
गाडीचे ते चाक धावे बैलामागे । दुःख तयामागे धावे तैसे ॥
मन करा शुद्ध निर्मळ पवित्र । मायादेवीपुत्र सांगे जगा ॥ १ ॥

२. श्रावस्ती

मठ कुण्डली

मनोपुव्वंगमा धम्मा मनोसेठ्ठा मनोमया ।
मनसा चे पसन्नेन भासाति वा करोति वा ।
ततो नं सुखमन्वेति छाया व अनपायिनी ॥ २ ॥

सर्व कर्मां मूळ मन । मनोमय नरजीवन ।
मन ठेवोनी प्रसन्न । करी भाषण वर्तन ।
सुख चाले तयासंगे । छाया जैसी देहासंगे ।
मन करा रे पवित्र । सांगे मायादेवीपुत्र ॥ २ ॥

३. श्रावस्ती (जेतवन)

चुल्लित्तिस्स थेरं

अकोच्छि मं अवधि मं अजनि मं अहासि मे ।
ये च तं उपनह्यन्ति वेरं तस्स न सम्मति ॥ ३ ॥

करू नये ऐसी केली शिवीगाळ । केले बहु हाल मारोनिया ॥
अहो याने केले मज पराभूत । लुटोनिया वित्त सर्व नेले ॥
ऐसे हे विचार ज्याचे मन चिंती । तया वैशान्ति कैसी लाभे ॥
मायादेवीसुत सांगे सर्व लोका । मनी धरू नका वैरभाव ॥ ३ ॥

४. श्रावस्ती (जेतवन)

अकोच्छि मं अवधि मं अजनि मं अहासि मे ।
ये तं न उपनह्यन्ति वेरं तेसूपसम्मति ॥ ४ ॥

मज कुशब्द बोलला । अहो माराया धावला ॥
मज केले पराभून । नेले लुटोनिया वित्त ॥
ऐसी चिन्ता नुरे जेथे । वैरशान्ति होई तेथे ॥
सांगे मायादेवीसुत । वैर नसू द्या चित्तात ॥ ४ ॥

५. श्रावस्ती (जेतवन)

काळी यक्षिणी

न हि वेरेन वेराणि सम्मन्तीध कुदाचनं ।
अवेरेन च सम्मन्ति एस धम्मो सनन्तनो ॥ ५ ॥

वैराने ते वैर कदापि शभेना । वैरापायी जाणा वैर वाढे ॥
विज्ञवाया आग आगचि ओतली । ज्वाळा भडकली चोहीकडे ॥
अवैरेचि होई वैराचे शमन । हाची सनातन धर्म जाणा ॥
मायादेवीपुत्र सांगे सर्व लोका । मनी धरू नका वैरभाव ॥५॥

६. श्रावस्ती (जेतवन)

कोसम्बक भिक्खू

परे च न विजानन्ति मयमेत्थ यनामसे ।
येच नत्थ विजानन्ति ततो सम्मन्ति मेघगा ॥६॥

न जाणती जगी पामर हे जन । निश्चित प्रयाण यमलोकी ॥
येथ मृत्युलोकी जो जो जन्मा आला । मरण त्याला चुकेचिना ॥
ऐसे जे जाणती विवेकी सज्जन । कलह विलीन होती त्यांचे ॥
अटळ मृत्यूचा नसावा विसर । मायादेवीपुत्र सांगे जगा ॥ ६ ॥

७. श्रावस्ती

चुल्लकाल महाकाल

सुभान्पर्सि विहरन्तं न्द्रियेसु असंबुतं ।
भोजनमिह अमित्तज्जू कुसोतं हीनवीरियं ।
त वे पसहति मारो वातो रुक्ख व दुब्बलं ॥७॥

कामासक्त ज्याचे सदैव वर्तन । न करी दमन इन्द्रियांचे ॥
न धरी विवेक भक्ष्य अभक्ष्याचा । आळसी सदाचा वीर्यहीन ॥
करी निर्मूलन मार तो त्याचे । दुर्बल वृक्षाचे वायु जैसा ॥
दृष्ट इन्द्रियांचे करा संयमन । सिद्धार्थवचन मनी धरा ॥७॥

८.

असुभानुपर्स्सि विहरन्तं इन्द्रियेषु सुसंबुतं ।
भोजनमिह च मत्तञ्जुं सद्धं आरद्ध वीरियं ।
तं वे न प्पसहति मारो वातो सेलं व पब्बतं ॥८॥

वृत्ति ठेवोनी विरागी । करी व्यवहार जगी ।
इन्द्रियांचे संयमन । करी उचित भोजन ।
श्रद्धावन्त वीर्यवन्त । मार तथा न करी व्यस्त ।
वारा चळवीना पर्वत । म्हणे मायादेवीसुत ॥८॥

९. श्रावस्ती (जेतवन)

देवदत्त

अनिक्कसावो कासावं यो वत्थं परिदहेस्सति ।
अपेतो दमसच्चेन न सो कासावमरहति ॥९॥

नाही केले जेणे निर्मळ हे मन । काषाय वसन त्या न शोभे ॥
नाही केले जेणे मनाचे दमन । काषाय वसन त्या न शोभे ॥
सत्यहीन ज्याचे वचन वर्तन । काषाय वसन त्या न शोभे ॥
करा रे हे मन संयमी पवित्र । मायादेवीपुत्र सांगे जगा ॥९॥

१०.

यो च वन्तकसावंस्स सीलेसु सुसमाहितो ।
उपेतो दमसच्चेन स वे कासावमरहति ॥१०॥

मन ठेवी जो पवित्र । तथा शोभे भगवे वस्त्र ॥
ज्याचे सुशील चरित्र । तथा शोभे भगवे वस्त्र
जेथे सत्य संयम तीव्र । तेथे शोभे भगवे वस्त्र ॥
भगव्या वस्त्रा व्हा सत्पात्र । सांगे मायादेवीपुत्र ॥१०॥

११. राजगृह (वेणुवन)

संजय

असारे सारमतिनो सारे चासारदस्सिनो ।
ते सारं नाधिगच्छन्ति मिच्छासंकप्प गोचरा ॥११॥

अहो जया भासे असारचि सार । तथा कैसे सार दिसे जगी ॥
सार चि असार मानती जें नर । तथा कैसे सार दिसे जगी ॥
मिथ्या संकल्पाने आंधळे जे जन । सारासार ज्ञान न त्या लाभे ॥
सार-असाराचा करा रे विचार । मायादेवीपुत्र सांगे जगा ॥११॥

१२.

सारं च सारतो बत्वा असारं च असारतां ।
ते सारं अधिगच्छन्ति सम्मासंकप्पगोचरा ॥१२॥

सार दिसे तथा सार । सत्य-दृष्टीचे जे नर ॥
 तथा असार असार । सत्य दृष्टीचे जे नर ॥
 जाणतो ते सारासार । सत्य दृष्टीचे जे नर ॥
 ओळखा रे सारासार । सांगे मायादेवीपुत्र ॥१२॥

१३. श्रावस्ती (जेतवन)

नन्द (थेर)

यथा गारं दुच्छन्नं वुट्ठी समतिविज्झति ।
 एवं अभावितं चित्तं रागो समतिविज्झति ॥१३॥

सुरेख सुंदर घर बांधियेले । परी शाकारिले नाही नीट ॥
 शिरे तेथे जैसे पावसाचे पाणी । असावध मनी राग तैसा ॥
 असावध चित्त चन्द्रमौळी घर । शिरती विकार सर्व तेथे ॥
 नसो असावध कदापि हे चित्त । मायादेवीसुत सांगे जगा ॥१३॥

१४.

यथा गारं मुच्छन्नं वट्ठी न समतिविज्झति ।
 एवं सुभावितं चित्तं रागो न समतिविज्झति ॥१४॥

घर सुंदर बांधिले । वरी नीट शाकारिले ।
 तेथे पावसाचे पाणी । कधी गळेना शिरोनी ।
 तैसे चित्त जे सावध । तेथे न शिरे कामक्रोध ।
 सदा सावध ठेवा चित्त । सांगे मायादेवीसुत ॥१४॥

१५. (राजगृह-वेणुवन)

चुन्द (सूकरिक)

इध सोचति पेच्च सोचति पापकारी उभयत्थ सोचति ।
 सो सोचति सो विहज्जाति दिस्वा कम्म किलिट्ठमत्तनो ॥१५॥

पाप आचरिता इहलोकी शोक । परलोकी शोक तैसा घडे ॥
 शोक दोन्ही लोकी अरत्री परत्री । पात्र दिनरात्री केले जेणे ॥
 आपुलीच नीच कुकर्म पाहोनी । शोक दुःख मनी वाढे त्याच्या ॥
 काया वाचा मने व्हा रे पापमुक्त । मायादेवीसुत सांगे जगा ॥१५॥

१६. श्रावस्ती (जेतवन)

(धार्मिक उपासक)

इध मोदति पेच्च मोदति कतपुञ्जो उभयत्थ मोदति ।
 सो मोदति सो पमोदति दिस्वा कम्म विसुद्धमत्तनो ॥१६॥

भोगी इहलोकी आनंद । तैसा परलोकी आनंद ॥
 दोन्ही लोकी आनंदात । पुण्यात्मा जो पुण्यवंत ॥
 आपुल्याचि उत्कर्मने । होई तृप्त आनंदाने ॥
 व्हा रे रुदा पुण्यवंत । सांगे मायादेवीसुत ॥१६॥

१७. श्रावस्ती (जेतवन)

देवदत्त

इध तप्पति पेच्च तप्पति पापघारी उभयत्थ तप्पति ।
पापं मे कतन्ति तप्पति भीय्यो तप्पति दुर्गतिं गतो ॥१७॥

इहलोकी करी पापी पश्चात्ताप । करी पश्चात्ताप परलोकी ॥
अरत्री परत्री घडे पश्चात्ताप । ध्यानी मनी पाप वसे ज्यांच्या ॥
लाभता दुर्गति अस्ति पश्चात्ताप । म्हणे केले पाप फळा आले ॥
मायादेवीपुत्र सांगे सर्वा जना । पापाची वासना नसो द्यावी ॥

१८. श्रावस्ती (जेतवन)

सुमन देवी

इध नन्दति पेच्च नन्दति कतपुञ्जो उभयत्थ नन्दति ।
पुञ्जं मे कतन्ति नन्दति भीय्यो नन्दति सुगतिं गतो ॥१८॥

इहलोकी परलोकी । साधु सुखी दोन्ही लोकी ॥
म्हणे सदा पुण्य केले । मन हे माझे आनंदिले ॥
अंतो पावता सद्गति । अति आनंद त्या चित्ती ॥
करा पुण्य सदोदित । सांगे मायादेवीसुत ॥१८॥

१९. श्रावस्ती (जेतवन)

दोनमित्र भिक्षु

बहुंपि चे संहितं भासमानो न तक्करो होति नरो पमत्तो ।
गोपो न गावो गणयं परेसं न भागवा सामञ्जास्स होति ॥१९॥

धर्मग्रन्थ सारे अखण्ड वाचिले । परि नाही केले कर्म तैसे ॥
स्वच्छन्दी प्रमत्त जयाचे वर्तन । तो कैसा श्रमण होऊ शके ॥
इतरांच्या गायी सदैव जो राखी । कैसा तो गुराखी धनी त्यांचा
मायादेवीपुत्र म्हणे ते श्रमण । सदाचारपूर्ण ज्ञान ज्यांचे ॥१९॥

२०.

अप्पम्पि चे संहितं भासमानो धम्मस्स होति अनुधम्मचारी ।
रागं च दोसं च पहाय मोहं सम्मप्पजानो सुविमुत्त चित्तो ।
अनुपादियानो इध वा हरं वा स भागवा सामञ्जास्स होति ॥२०॥

(छंद मना घे - या चालीवर)

परिमित वाचन घडले ज्याला धर्मग्रंथांचे ।
सोडुनि राग द्वेष मोह करी पालन धमचि ।
युक्तायुक्त विवेकी ज्याचे चित्त विषयहीन ।
इहपरलोकी अनासक्त जो तो चि खरा श्रमण ।
करा शुद्ध-निष्पाप विरागी द्वेषहीन चित्त ।
मायादेवीपुत्र म्हणे हा धर्म खरा शाश्वत ॥२०॥

इति श्रीधर विरचिते अभंग धर्मपदे प्रथमो यमकवर्गः समाप्तः ।
॥ नमो तस्मै भगवतो अरहतो स मा सम्बुद्धस्स ॥

२. अप्रमादवर्ग

२१. कौशाम्बी (घोषिताराम)

सामावती (राणी)

अप्पमादो अमृतपदं पमादो मच्चुनो पदं ।
अप्पमत्ता न मीयन्ति ये पमत्ता यथा मता ॥१॥

अप्रमाद जाणा जागरूक चित्त । असावध चित्त प्रमाद तो ॥
अप्रमाद देई अमरत्व जीवा । प्रमाद जाणावा मृत्युस्थान ।
अप्रमत्ता नाही कदापि मरण । प्रमत्त ते दीन मेल्यापरी ॥
सोडोनी प्रमाद व्हा रे अप्रमत्त । मायादेवीसुत सांगे जगा ॥१॥

२२.

एतं विम्वेसतो ज्ञात्वा अप्पमादम्हि पण्डिता ।
अप्पमादे पमोदन्ति अरियानं गोचरे रता ॥२॥

अमरत्व अप्रमादे । येई मरण प्रमादे ॥
ऐसा विवेक जाणोनी । अप्रमाद धरी मनी ॥
तोचि जाणावा पण्डित । तोचि आर्यपंथी रत ॥
करा अप्रमादी चित्त । सांगे मायादेवी सुत ॥२॥

२३.

ते ज्ञायिनो साततिका निच्चं दळ्हपरक्कमा ।
फुस्सन्ति धीरा निब्बाणं योगक्खेमं अनुत्तरम् ॥३॥

तेचि खरे जाणा नित्य ध्यानवंत । अप्रमादी चित्त मग्न ज्यांचे ॥
दृढपराक्रमी तेचि खरे धीर । अप्रमादी स्थिर चित्त ज्यांचे ॥
तया लाभे दिव्य परम निर्वाण । अप्रमादी मन स्थिर ज्यांचे
मायादेवी पुत्र सांगे सर्वा जना । अप्रमाद जाणा खरा धर्म ॥३॥

२४. राजगृह (वेणुवन)

कुम्भघोसक

उट्ठानवतो सतीमतो सुचिकम्मस्य निसम्मकारिणो ॥
सञ्जतस्स च धम्मजीविनो अप्पमत्तस्स यसो भिबड्ढति ॥४॥

यत्नशील ज्याची वृत्ति । नित्य जागृत ज्याची स्मृति ॥
शुभकारी सुविचारो । संयमी जो धर्मचारी ॥

अप्रमत्त राहे नित्य । यश वाढे त्याचे नित्य ॥
नित्य व्हा रे अप्रमत्त । सांगे मायादेवी-सुत ॥४॥

२५. राजगृह (वेणुवन)

चुल्लपन्थक थेर

उट्ठानेनाप्पमादेन सञ्जामेन दमेन च ।
दीपं कयिराथ मेधावी यं ओघो नाभिकोरति ॥५॥

तोचि खरा धीर तो खरा पण्डित । स्थिर राहे चित्त सदा ज्यांचे
यत्न अप्रमाद दम संग्रमन । स्थिरावण्या मन उपाय हे ॥
उपायी या मन ऐसे करा स्थिर । येता महापुर द्वीप जैसे ॥
चारी उपायांनी आवरा हे चित्त । मायादेवीसुत सांगे जगा ॥५॥

२६. जेतवन

वालनक्षत्रघुट्ठ-

पमादमनुयुञ्जन्ति बाला दुम्मेधिनो जना ।
अप्पमादञ्च मेधावी धनं सेट्ठं व रक्खति ॥६॥

बालिश तो बुद्धिहीन । प्रमादी जो नित्य मग्न ॥
तोचि खरा बुद्धिवंत । अप्रमादी ज्याचे चित्त ॥
पृथ्वीमोल ठेवा जैसा । राखी अप्रमाद तंसा ॥
अप्रमादी करा चित्त । सांगे मायादेवीसुत ॥६॥

२७.

मा पमादमनुयुञ्जेथ मा कामरतिसन्थवं ।
अप्पमत्तो हि ज्ञायन्तो पयोऽि विपुलं सुखम् ॥७॥

नका नका होऊ मान प्रमादात । प्रमाद निश्चित दुःखदायी ॥
नका नका होऊ कामभोगासक्त । होईल विघात जीवनाचा ॥
जे का अप्रमत्त आणि ध्यानशील । पावती विपुल सौख्य जगी ॥
सांगे सर्वा जगा मायादेवीसुत । व्हा रे अप्रमत्त ध्यानशील ॥७॥

२८. जेतवन

महाकस्सप थेर

पमादं अप्पमादेन यदा नुदति पण्डितो ।
पञ्जापासाद मारुह्य असोको सोकिनि पजं ।
पब्बतट्ठो व भूमट्ठे धीरो बाले अवेक्खति ॥८॥

अप्रमादे दूर करोनी प्रमादा । जे प्रज्ञाप्रासादावरी जाती ।
थोर ते पण्डित शोकहीन धीर । त्या दिसे संसार शोकग्रस्त ।
धर्वतावरोनी पाहता भूवरी । दिसे क्षुद्र सारी जैशी प्रजा ।
शोकाकुल सारा असे हा संसार । मायादेवीपुत्र सांगे जगा ॥८॥

२९. जेतवन

दोनमित्र भिक्षु

अप्पमत्तो पमत्तेसु सुत्तेसु बहु नागरो ।

अबलस्सं' व सीघस्सो हित्वा याति सुमेधसो ॥९॥

अप्रमत्त तो की नित्य जो जागृत । प्रमत्त तो सुप्त असावध ॥

मूढ ते प्रमत्ता पावती माघार । सदा अग्रेसर अप्रमत्ता ॥

कैसा पावे सरी गाढव दुर्बळ । तेजस्वी चपळ अश्वाची त्या ॥

यशस्वी ते सदा जे का अप्रमत्ता । मायादेवीसुत्त सांगे जगा ॥९॥

३०. वैशाली कूटागार

महाली

अप्पपमादेन मघवा देवानं सेट्ठतं गतो ।

अप्पमादं पसंसन्ति पनादो गरहितो सदा ॥१०॥

अप्रमाद अवलंबिला । इंद्र देवराजा झाला ॥

अप्रमाद राजमार्ग । अप्रमाद यशोमार्ग ॥

अप्रमाद एकस्तुत्य । निंद्य प्रमाद तो नित्य ॥

मायादेवीपुत्र म्हणे । अप्रमादे जगा जिणे

३१. जेतवन

एक भिक्षु

अप्पमादरतो भिक्खु पमादे भयदस्सि वा

सञ्जोजनं अणूं थूलं उहं अग्गीव गच्छति ॥११॥

अप्रमादामाजी आनंद जो मानी । राहे जो भिवोनो प्रमादास ॥

तो भिक्षु जाळोनी बंधनाचे वेढे । जाई पुढे पुढे अग्नि परी ॥

बंधनाचे पाश मोठे वा लहान । अग्नि त्या जाळून भस्म करी ॥

मायादेवीपुत्र सांगे सर्वा जना । तोडा रे बंधना अन्तर्बाह्य ॥११॥

३२. जेतवन

निगमवासी तिस्रयेर

अप्पमादरतो भिक्खु पमादे भयदस्सि वा ।

अभब्बो परिहाणाय निब्बाणस्सेव सन्तिके ॥१२॥

नित्य अप्रमादी रत । प्रमादी जो भीतिग्रस्त ॥

तोचि भिक्षु राहे स्थिर । संग्रामात जैसा वीर ॥

तयालाची लाभे अंति । दिव्य निर्वाणाची गति ॥

अप्रमादी व्हारे स्थिर । सांगे मायादेवीपुत्र ॥१२॥

इति श्राघर विरचिते अभंग धर्मपदे द्वितीयो अप्रमादवर्ग समाप्तः ॥

नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासंबुद्धस्स ॥

३. चित्तवर्ग

३३. चालिय पर्वत

मेघिय बेर

फन्दनं चपलं चित्तं दूरक्खं दुन्निवारयं
उजुं करोति मेघावी उसुकारो व तेजनं ॥१॥

मन हे ओढाळ चञ्चल दुर्धर । अति अनावर कामाधीन ॥
तया करी स्थिर स्वाधीन एकाग्र । तो खरा कुशाग्र बुद्धिवंत ॥
सरळ सतेज सुतीव्र प्रखर । करी बाणकार बाण जैसा ॥
चञ्चल हे चित्त करा रे एकाग्र । मायादेवीपुत्र सांगे जगा ॥१॥

३४.

वारिजो व थले खित्तो ओकमोकत उव्भतो ।
परिफन्दन्ति'दं चित्तं मारधेय्यं पहातवे ॥२॥

कामदेव करी बाणांचे प्रहार । तयाने जर्जर होई मन ॥
कामपीडेतूनी व्हावया विमुक्त । तळमळे चित्त मानवाचे ॥
जीवनावेगळी मासोळी व्याकुळ । तशी तळमळ मनी वाटे ॥
कामपीडेतूनी करा मन मुक्त । मायादेवीसुत सांगे जगा ॥२॥

३५. श्रावस्ती

कोणी भिक्षु

दुन्निगहस्म लहुनो यत्थ कामनिपातिनो ।
चित्तस्स दमथो साधु चित्तं दन्त सुखावहम् ॥३॥

मन हे चपळ चंचळ । धावे सर्वत्र अवखळ
त्याचे निग्रहे दमन । करी जीवाचे कल्याण ॥
शान्त संयमित मन । तेचि सुखाचे साधन ॥
शान्त दान्त करा चित्त । सांगे मायादेवी-सुत ॥४॥

३६ .श्रावस्ती

कोणी उत्कण्ठित भिक्षु

सुदुद्दसं सुनिपुणं यत्थ कामनिपातिनो ।
चित्तं रक्खेय मेघावी चित्तं गुत्तं सुखावहम् ॥४॥

जाणाया कठिन स्वरूप मनाचे । धावणे जयाचे त्रैलोक्यात ॥
अत्यंत चपळ चंचळ हे मन । त्या करी स्वाधीन बुद्धिवंत ॥
शांत संयमित सुरक्षित मन । सुखाचे साधन तेचि एक ॥
ओळखोनी मना करा संयमित । मायादेवी-सुत सांगे जगा ॥४॥

३७. श्रावस्ती

संघरक्खित (थेर)

दूरंगमं एकचरं असरीरं गुहासयं ।
ये चित्तं सञ्जमेस्सन्ति मोक्खन्ति मारबन्धना ॥५॥

सदा धावे दूर दूर । एकलेचि जे चौफेर ॥
नाही जयासी शरीर । अति गूढ सूक्ष्म फार ॥
ऐशा मना करिती स्थिर । ते न होती कामातुर ॥
मायादेवीपुत्र म्हणे । तोडा माराची बन्धने ॥५॥

३८. श्रावस्ती

चित्तहत्थ (थेर)

अनवट्ठितचित्तस्स सद्धम्मं अविजानतो ।
परिप्लवपसादस्म पञ्जा न परिपूरति ॥६॥

नाही केले जेणे सुस्थिर हे मन । त्याचं प्रज्ञा पूर्ण होय कैसी ॥
नाही मिळविले सद्धर्माचे ज्ञान । त्याची प्रज्ञा पूर्ण होय कैसी ॥
निश्चित जयाचे नाही श्रद्धास्थान । त्याची प्रज्ञा पूर्ण होय कैसी ॥
प्रज्ञा ज्याची पूर्ण तो बन्ध जगात । मायादेवी-सुत सांगे जगा ॥६॥

३९.

अनवस्मुतचित्तस्म अनन्वाहतचेतसो ।
पुञ्जपापपहीणस्स नत्थि जागरतो भयं ॥७॥

अनासक्त झाले जयाचे हृदय । तो एक निर्भय तिन्ही लोकी ॥
रागद्वेष ज्याचा पावला विलय । तो एक निर्भय तिन्ही लोकी ॥
पापपुण्यातीत जयाचे हृदय । तो एक निर्भय तिन्ही लोकी ॥
राहे तो निर्भय नित्य जो जागृत । मायादेवीसुत सांगे जगा ॥७॥

४०. श्रावस्ती

पांचशे भिक्षु

कुम्भूपमं कायमिमं विदित्वा । नगरूपमं चित्तमिदं ठपेत्वा ।
योधेश्च मारं पञ्जायुधेन । जितं च रक्खे अनिवेसिनो सिया ॥८॥
मातीचा तो कुम्भ जैसा का भंगुर । क्षणिक नश्वर देह तैसा ॥
राजधानीपरी परंतु हे चित्त । दृढ सुरक्षित राखा नित्य ॥
तीव्र प्रज्ञाशस्त्रे करोनी संगर । दुष्ट शत्रु मार जिंकावा तो ॥
अनासक्तपणे राखावे ते जित । मायादेवीसुत सांगे जगा ॥८॥

४१. श्रावस्ती

पूतिगत्त तिस्स (थेर)

अचिरं वत यं कायो पठविं अधिसेस्सति ।
छुद्धो अपेतविञ्जाणो निरत्थं व कलिङ्गरं ॥९॥

का रे होता देहासक्त । जमी सर्व अज्ञाश्वत ॥
येता विनाशाचा क्षण । देह होई निश्चेतन ॥
शुष्क तुच्छ काष्ठापरी । देह पडेल भूवरी ॥
नका होऊ देहासक्त । सांगे मायादेवीसुत ॥९॥

४२. कोसल देश

नन्द (गोप)

दिसो दिसं यन्तं कयिरा वेरी वा पन वेरिनं ।

मिच्छा पणिहितं चित्तं पापियो नं ततो करे ॥१०॥

जाळपोळ लूट विध्वंस संहार । आणि अपहार कामिनींचा ॥

कराया आतुर दुर्जन ते क्रूर । ज्यांचा परस्पर शत्रुभाव ॥

त्याहुनीहि घोर वाममार्गी चित्त । जीवन उध्वस्त करी सर्व ।

वाममार्गातुनी काढा रे हे चित्त । मायादेवीसुत सांगे जगा ॥१०॥

४३. कोसल देश

सोरेय्य (थेर)

न तं माता पिता कयिरा अञ्जे चापि घ जातका ।

सम्मापणिहितं चित्तं सेध्यसो नं ततो करे ॥११॥

माय बाप भाऊ बहीण स्वजन । करिती कल्याण प्रेमभावे ॥

करोनी पालन पोषण शिक्षण । सुख समाधान देती पूर्ण ॥

त्याहुनीहि दिव्य शांती समाधान । विशुद्ध हे मन नित्य देई ॥

विशुद्ध सन्मार्गी करा रे हे चित्त । मायादेवीसुत सांगे जगा ॥

इति श्रीधरविरचिते अभंगधर्मपदे तृतीयः चित्तवर्गः समाप्तः ।

॥ नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासंबुद्धस्स ॥

४. पुष्पवर्ग

४४. श्रावस्ती

पांचशे भिक्षु

को इमं पठविं विजेस्सति यमलोकं च इमं सदेवकं ।
को धम्मपदं सुदेसितं कुसलो पुप्फमिव प्पचेस्सति ॥१॥

जगी ऐसा घळी कोण । घेई पृथ्वी ही जिंकोन ॥
कोण जिंकी यमलोक । तैसा सारा देवलोक ॥
कोण कुशल संचित करी । धर्मपदा पुष्पापरी ॥
मायादेवीपुत्र पुसे । सांगा जगी कोण ऐसे ॥१॥

४५.

सेखो पठविं विजेस्सति यमलोकं च इमं सदेवकं ।
सेखो धम्मपदं सुदेसितं कुसलो पुप्फमिव प्पचेस्सति ॥२॥

तो एक समर्थ पृथ्वी ही जिंकाया । लाभलेसे जया शिक्षाबळ ॥
जिंकी यमलोक तैसा देवलोक । जगी तोची एक शिक्षावंत ॥
पुष्पापरी धर्मपदाचा संचय । कराया कौशल्य शिक्षाबळे ॥
सांगे सर्वा जना मायादेवी पुत्र । शिक्षाबळ तीव्र प्राप्त करा ॥२॥

४६. श्रावस्ती

मरिचि (कम्मठानिक थेर)

फेणूपमं कायमिमं विदित्वा । मरीचिधम्मं अभिसम्बुधानो ।
छेत्त्वान मारस्स पपुप्फकानि । अदस्सनं मच्चुराजस्स गच्छे ॥३॥

जाणती शरीर जे फेसासमान । मृत्यूचे दर्शन त्या न घडे ॥
मृगजळापरी जाणती जे काया । मृत्यूची त्या छाया दिसेचिना ॥
तोडती निश्चयें मदनाचे बाण । मृत्यूचे दर्शन त्या न घडे ॥
मृत्युपाशातुनी व्हारे पूर्ण मुक्त । मायादेवी सुत सांगे जगा ॥३॥

४७. श्रावस्ती

विदूडभ

पुप्फानि हेव पचिनन्तं व्थासत्तमनसं नरं ।
सुत्तं गामं महोघो' व मच्चू आदाय गच्छति ॥४॥

सुगन्ध सुन्दर फुले सुकुमार । तैसे मनोहर भोग जीवा ॥
करीती संचय भोगकुसुमांचा । नित्य काया-वाचा-मनोभावे ॥
मृत्यु नेई ऐशा ओढोनिया जीवा । झोपलीया गावा पूर जैसा ॥
मायादेवीपुत्र सांगे सर्वा जना । विषयवासना दूर करा ॥४॥

४८. श्रावस्ती

पतिपूजिता

पुष्फानि हेक्ष पचिनन्तं व्यासत्तमनसं नरं ।
अतित्तं येव कामेसु अन्तको कुरुते वसं ॥५॥

फुले सुगन्धी सुन्दर । तैसे भोग मनोहर ॥
त्यांची आसक्ति जो धरी । तथा मृत्यु वश करी ॥
मन विषयी अतृप्त । परी देह मृत्युग्रस्त ॥
काढा भोगातुनी चित्त । सांगे मायादेवीसुत ॥५॥

४९. श्रावस्ती

कंजूम (कोसिय सेठ)

यथापि भमरो पुष्फं वण्णगन्धं अहेठयं ।
पलेति रसमादाय एवं गामे मुनि चरे ॥६॥

नित्य पुष्पातुनी रत्नपान करी । रंगगन्ध परी ढळी नेदी ॥
न कळता जाये निघोनिया दूर । कुशल भ्रमर जगी एक ॥
तैसा लोकामाजी करी व्यवहार । तोची मुनिवर जाणा खरा ॥
भूंगापरी करा लोकाव्यवहार । मायादेवीपुत्र सांगे जगा ॥

५०. श्रावस्ती

पालिक (आजीवक साधू)

न परेसं विलोमानि न परेसं कत्ताकतं ।
अत्तनो व अवेक्खेय्य कतानि अकतानि च ॥७॥

नका पाहू परदोष । पाहा आपुलेचि दोष ॥
नको इतरांचे कृत्य । नको तैसे अपकृत्य ॥
पाहा आपुलेचि कृत्य । आपुलेचि अपकृत्य ॥
म्हणे मायादेवी सुत ॥ आत्मनिष्ठ करा चित्ता७॥

५१. श्रावस्ती

छत्तपाणि (उपासक)

यथापि रुचिरं पुष्फं वण्णवन्तं अगन्धकं ।
एवं सुभासिता वाचा अफला होति अकुब्बतो ॥८॥

सहस्र पाकळ्या आकृति सुंदर । रंग मनोहर तैसे ज्याचा ॥
परी ते सुमन जरी गंधहीन । व्यर्थचि जीवन जाणा त्याचे ॥
व्यर्थचि भाषण सर्वगुणपूर्ण । जरी आचरण अति हीन ॥
मायादेवीपुत्र म्हणे सदावार । हा चि एका सार नरदेही ॥८॥

यथापि रुचिरं पुष्पं वणवन्त सगन्धकं ।

एवं सुभासिता वाचा सफला होति कुब्बतो ॥९॥

रंग रूप मनोहर । वरी सुगंध सुंदर ॥

ऐसे पुष्प जन्मा आले । तेचि एक सार्थ झाले ॥

तेवी सार्थ त्याची वाचा । क्रियाशील जन्म ज्याचा ॥

म्हणे मायादेवीसुत । जगी धन्य क्रियावंत ॥९॥

श्रावस्ती पूर्वाराम

विशाखा (उपासिका)

यथापि पुष्करासिम्हा कयिरा मालागुणं बहू ।

एवं जातेन मच्चेन कत्तब्बं कुसलं बहू ॥१०॥

सुरेख सुन्दर पुष्पे सुगन्धित । करुनी संचित केला राशी ॥

एका राशीतुनी मालिका अनेक । गुम्फिताती लोक कुशल ते ॥

तैसे एका जन्मी पुण्य अगणित । करावे संचित मानवाने ॥

मायादेवीपुत्र सांगे सर्वा जना । पुण्यसम्पादना नरजन्म ॥१०॥

श्रावस्ती

आनन्द (थेर)

न पुष्पगन्धो पटिवातमेति ।

न चन्दनं तगर मल्लिका वा ॥

सतं च गन्धो पटिवातमेति

सब्रं दिसा सप्पुरिसो पवाति ॥११॥

असो गन्ध चन्दनाचा । तगराचा चमेलीचा ॥

सदा वाहे त्याची अंगा । वारे वाहे ज्या अंगा ॥

परी संतांचा तो गंध । करी दाही दिशा धुंद ॥

संतपण करा प्राप्त । म्हणे मायादेवी-सुत ॥११॥

चन्दनं तगरं वापि उप्पलं अथ वस्सिकी ।

एतेसं गन्धजातानं सीलगन्धो अनुत्तरो ॥१२॥

सुगन्ध सुन्दर चन्दन काष्ठाचा । जुई- तगरांचा कमलांचा ॥

गन्धलुब्ध जीव भुजंग भ्रमर । होती निरन्तर वश त्या ॥

शीलाचा सुगन्ध सकला वरिष्ठ । साधुसंत श्रेष्ठ वश होती ॥

जीव पुष्प करा शीले सुगन्धित । मायादेवी सुत सांगे जगा ॥१२॥

राजगृह (वणुवन)

महाकस्सप

५६.

अप्पमत्तो अयं गन्धो या यं तगरचन्दनी ।

यो च म्नीलवतं गन्धो वाति देवेषु उत्तमो ॥१३॥

गन्ध तगर चन्दनाचा । सकलांच्या आवडीचा ॥

परी त्याचा संचार । पुष्पाच्या सभोवार ॥

शीलगन्ध थोर खरा । जाई देवांच्या घरा ॥

व्हा रे जगी शीलवन्त । म्हणे सायादेवीसुत ॥१३॥

राजगृह (वेणुवन)

गोधिक (येर)

५७.

तेसं सम्पन्नसीलानं अप्पमादविहारिनं ।

सम्मदञ्जाविमुत्तानं मारो मग्गं न विन्दति ॥१४॥

सुशीलसम्पन्न जे का निरन्तर । जयांचा विहार अप्रमादी ॥

विज्ञाने जे मुक्त सर्व पाशातुनी । नाही ध्यानी मनी पाप ज्यांच्या ॥

त्यांचा शुद्धमार्ग नसे मुळी ठावा । त्या कामदेवा पापीयासी ॥

सुशील जागृत विज्ञाने विमुक्त । म्हणे तथागत तेचि श्रेष्ठ ॥१४॥

श्रावस्ती (जेतवन)

गरहादिन

५८.

यथा संकारधानस्मि उज्झितस्मि महापथे ।

पदुमं तत्थ जायेथ सुच्चिगन्ध मनोरमं ॥१५॥

५९.

एवं संकारभूतेसु अन्धभूते पुथुञ्जाने ।

अतिरोचति पञ्जाय सम्मासम्बुद्धसावको ॥१६॥

(छंद मना घे-या चालीवर)

उकिरड्यावरी राजपथाच्या उगवे जरि कमल ।

गंध मधुर वश करी त्याचा जीवांसी सकल ॥१५॥

तसाच पावे उदय कुणि तरी श्रावक जगतात ।

संसारातुर विकारान्ध या पामर लोकांत ॥

प्रज्ञेने निज करी प्रकाशित भूमण्डल सर्व ।

मायादेवी पुत्र म्हणे तो नररूपी देव ॥१६॥

इति श्रीधरविरचिते अभंगधर्मपदे चतुर्थः पुष्पवर्गः समाप्तः ॥

॥ नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स ॥

५. बालवर्ग

श्रावस्ती (जेतवन)

दरिद्री सेवक

६०. दीघा जागरतो रत्ति दीघं सन्तस्स योजनं
दीघो बालानं संसारो सद्धम्मं अविजानतं ॥१॥
सुखशय्येवरी घडे जागरण । रात्र प्रतिक्षण दीर्घ वाटे ॥
चालता चालता श्रमले चरण । त्यासी योजन दीर्घ वाटे
अति दीर्घ वाटे मूर्खासी संसार । सद्धर्मविचार ज्या न कळे ॥
सद्धर्म जाणता स्वल्प हा संसार । मायादेवीपुत्र सांगे जगा ॥१॥

राजगृह

सार्द्धविहारी (शिष्य)

६१. चरञ्चे नाधिगच्छेय्य सेय्यं सदिसमत्तनो ॥
एक चरियं दळ्हं कयिरा नत्थि बाले सहायता ॥२॥

प्रवासी पाहावी संगति श्रेष्ठ्याची । त्याहुनी हिताची सोय नाही ॥
किंवा समशील मित्र धुंडाळावे । नातरी निघावे एकलेचि ॥
परी धरू नये मूर्खाची संगति । निश्चये दुर्गति मूर्खासंगे ॥
सत्संगे हो हित कुसंगे अहित । मायादेवीसुत सांगे जगा ॥२॥

श्रावस्ती

आनंद (सेठ)

६२. पुत्तो मत्थि धनम्मत्थि इति बालो विहञ्जति ।
अत्ता हि अत्तनो नत्थि कुतो पुत्तो कुतो धनं ॥३॥

पुत्र माझा धन हि माझे । धन्य नाव गाव माझे ॥
ऐसी ममता धरी मनी । मूर्ख दुःखी हो जीवनी
नाही आपुले आपण । कैचा पुत्र कैचे धन ॥
मायादेवी पुत्र म्हणे । ममतेपायी दुःखी जिणे ॥३॥

जेतवन

गिरहकट चोर

६३. यो बालो मञ्जति बाल्यं पण्डितो चापि तेन सो ।
बालो च पण्डितनी, स वे बालेमाति वुच्चति ॥४॥

आपुले आपण जाणे मूर्खपण । तो खरा सज्जान जाणा जगी ॥
ज्ञानहीन परी ज्ञाकाया अज्ञान । करी प्रदर्शन पाण्डित्याचे ॥
(लोहावरी लावी सुवर्णाचा वर्ख । ऐसा शतमूर्ख तोचि एक ॥)
मायादेवीपुत्र सांगे सर्वा जना । स्वपरवंचना करू नका ॥४॥

श्रावस्ती (जेतवन)

उदायी (थेर)

६४.

यावजीवमपि चे बालो पण्डितं पयिरुपासति ।
न सो धम्मं विजानाति दब्बी सूपरसं यथा ॥५॥

मूढ जरी जन्मवरी । पण्डिताची सेवा करी ॥
परी तया धर्मज्ञान । मुळी न हो आकलन ॥
सारपात्रांतलीं पळी । काय आस्वाद आकळी ॥
म्हणे मायादेवी पुत्र । व्हा रे ज्ञानासी सत्पात्र ॥५॥

श्रावस्ती (जेतवन)

भद्रवर्गीय (भिक्षुलोक)

६५.

मृहुत्तमपि चे विञ्जू पण्डितं पायिरुपासति ।
खिप्पं धम्मं विजानाति जिव्हा सूपरसं यथा ॥६॥

पण्डितांची सेवा जरी एक क्षण । करी तो सुजाण कधी काळी ॥
त्याच क्षणीं तया घडे धर्मज्ञान । रसास्वादज्ञान जिव्हे जैसे ॥
[परीसाच्या संगे लोहाचे चि सोने । लाभ सुसंगाने सज्जनाचि ॥]
संतसंगतीच्या लाभा व्हा रे पात्र । मायादेवीपुत्र सांगे जगा ॥

राजगृह (वेणुवन)

सुप्रबुद्ध (कोडी)

६६.

चरन्ति बाला दुम्मेधा अत्तनेनेव अत्तना ।
करोन्तो पापकं कम्मं यं होति कटुकप्फलं ॥७॥

वैरी आपुले आपण । होती मूर्ख ते दुर्जन ॥
ऐसी पापे आचरति । जया दुष्ट फळे येती ॥
झाड लावता निवाचे । पीक येई निबोळ्याचे ॥
आत्मवैरी होऊ नका । सांगे तथागत लोका ॥७॥

जतवन

काश्यप

६७.

न तं कम्मं कतं साधु यं कत्वा अनुत्पत्ति ।
यस्स अस्सुमुखो रोदं विपाकं पटिसेवति ॥८॥

अहो ज्याचा वाटे अंती पश्चात्ताप । तेचि महापाप कर्म जाणा ॥
जे का आचरिता अति सौख्य वाटे । परि अंती वाटे अश्रुपूर ॥
सर्वहि पापांचे हे मुख्य लक्षण । सदैव स्मरण ठेवा याचे ॥
आपुले जीवन करा पापमुक्त । सांगे तथागत सर्वा जना ॥८॥

वेणुवन

सुमन (माळी)

६८.

तं च कम्मं कतं साधु यं कत्वा नानृतप्पति ।
यस्स पतीतो सुमनो विपाकं पटिसेवति ॥९॥

नाही ज्याचा पश्चात्ताप । कर्म तेचि हो निष्पाप ॥
तेचि पुण्य आचरण । जेणे चित्त हो प्रसन्न ॥
सदा मनी समाधान । हे चि सत्कर्माची खूण ॥
नित्य करा रे सत्कर्म । तथागत सांगे धर्म ॥९॥

जेतवन

उप्पलवर्णा (थेरी)

६९.

मधू ' व मञ्जति बालो याव पापं न पच्चति ।
यदा च पच्चती पापं अथ बालो दुःखं निगच्छति ॥१०॥

पाप नाही आले जोवरी फळासी । तोवरी मूर्खासी गोड वाटे ॥
कडु कडु फळे भोगता पापाची । मूर्ख तो दुःखाची सीमा पाहे ॥
पाप आधी गोड अमृताच्या परी । अंती विषापरी दुःखदायी ॥
पाप ओळखोनी व्हा रे पापमुक्त । सांगे तथागत सर्वाजना ॥११॥

राजगृह (वेणुवन)

जम्बुक (आजीवक)

७०.

मासे मासे कुसग्गेन बालो भुञ्जेथ भोजनं ।
न सो संखत धम्मानं कलं अग्घति सोळ्ळसि ॥११॥

मासोमासी करी कुशाग्रे भोजन । मूर्ख वृथा शीण करी देहा ॥
उतरेल कैसा त्यांच्या पासंगासी । साक्षात्कार ज्यासी सद्धर्माचा ॥
[मशका ये सरी कैसी गरुडाची । काजवा-सूर्याची तुळा कैची ॥]
तथागत म्हणे धर्मज्ञानावीण । वृथा सर्व शीण मूर्खा जगी ॥११॥

राजगृह (वेणुवन)

अहिपेत

७१.

न हि पापं कतं कम्मं सज्जु-खीरं ' व मुच्चति ।
इहं तं बालमन्वेति भस्मच्छन्नो' व पावको ॥१२॥

धारोष्ण दुधाचे न हो विरजण । वरी गेल्याविण दीर्घकाळ ॥
तैसे पाप नये फळा झडकरी । दीर्घ काळ वरी गेल्याविना ॥
राखे आड अग्निपरी मूर्खा जाळे । पाप जे सांचले अंतरंगी ॥
तथागत सांगे बाहु उभारुनी । पाप लेश मनी ठेवू नका ॥१२॥

राजगृह (वेणुवन)

सट्ठिकूट (पैठ)

७२.

यावदेव अनस्थाय जत्तं बालस्स जायति ।
हन्ति बालस्स सुक्कुंसं मुद्धमस्स विपातयं ॥१३॥

प्रयत्ने मूर्खासी लाभले पाण्डित्य । कारण ते होय अनर्थासी ॥
ममता नम्रता गुण जे तयाचे । त्यांच्या विनाशाचे निमित्त ते ॥
गुणांचा विनाश मनी लाज आणे । मस्तक लाजेने खाली झुके ॥
ऐसे ते पाण्डित्य नको लाजिरवाणे । तथागत म्हणे सर्वा जना ॥१३॥

श्रावस्ती (जेतवन)

सुधम्म (थेर)

७३.

असतं भावनमिच्छेद्य पुरेक्खारं च भिक्खुसु ।
आवासेसु च इस्सरियं पूजा परक्कुलेसु च ॥१४॥

७४.

ममेव कतमञ्जन्तु गिही पव्वजिता उभो ।
ममेवातिवसा अस्सू किच्चा किच्चेसु किस्मिच्चि ।
इति बालस्स संकप्पो इच्छा मानो च बड्ढति ॥१५॥

असो नसो माझ्या अंगी सत्पात्रता । तथापि मान्यता लाभो मज ॥
भिक्षु संधी व्हावा माझा बडिवार । मठाचा अधिकार लाभो मज ॥
गृहस्थ संन्यासी मानो माझे मत । मजचि पूजोत घरोघरी ॥१४॥
सर्वहि कार्यासी मी व्हावा आधार । मूर्खा निरन्तर संकल्प हे ॥
संकल्पे या वाढे इच्छा-अभिमान । सिद्धार्थवचन मनी धरा ॥१५॥

श्रावस्ती (जेतवन)

तिस्स थेर (वनवासी)

७५

अञ्जा हि लाभूपनिसा अञ्जा निब्बानगामिनी ।
एवमेतं अभिञ्जाय भिक्खु बुद्धस्स सावको ॥
सक्कारं नाभिनन्देद्य विवेकमनुब्रूहये ॥१६॥

अत्यंत सुगम मार्ग संसाराचा । मार्ग निर्वाणाचा अवघड ॥
जाणोनी हे मर्म भाविक श्रावक । बुद्धाचे पाईक जे जे कोणी ॥
त्यांनी सोडावी आस सत्काराची । कास विवेकाची धरावी त्या ॥
विवेके क्रमावा मार्ग निर्वाणाचा । बोध सिद्धार्थाचा मनी धरा ॥१६॥

इति श्रीधरविरचिते अभंगधर्मपदे पञ्चमो बालवर्गः समाप्तः ॥
॥ नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स ॥

६. पण्डितवर्गं

जेतवन

राध (थेर)

७६.

निधीनं व पवत्तारं यं पस्से वज्ज दस्सितं
निग्गय्हवार्दि मेधाविं तादिसं पण्डितं भजे ॥
तादिसं भजमानस्स सेय्यो होति न पापियो ॥१॥

संगती धरावी पण्डिताची नित्य । निग्रहे जो सत्य वाचा बोले ॥
गुप्तनिधि जैसा मांत्रिक दाखवी । पण्डित दाखवी दोष तैसे ॥
ऐशा पण्डिताची संगती केवळ । अनर्थाचे मूळ नष्ट करी ॥
तथागत सांगे गोष्ट कल्याणाची । सेवा पण्डिताची करा भावे ॥

जेतवन

अस्सजी (पुनब्बसू)

७७.

ओवदेय्यानुसासेय्य असब्भा च निवारये ।
सतं हि सो पियो होति असतं होति अप्पियो ॥२॥

जीव दिसता भांवावला । करी उपदेश चांगला ॥
लावी सन्मार्गी आवडी । असन्मार्गातुनी काढी ॥
ऐसा संत संता प्रिय । असंतासी तो अप्रिय ॥
म्हणे मायादेवीसुत । संतसंगी लावा चित्त ॥१॥

जेतवन

छन्न (थेर)

७८.

न भजे पापके मित्ते न भजे पुरिसाधमे ।
भजेथ मित्ते कल्याणे भजेथ पुरिसुत्तमे ॥३॥

नको संग पापियांचा । नको संग अधमांचा ॥
संग घडो सन्मित्रांचा । संग घडो उत्तमांचा ॥
नीच संगे अकल्याण । संतसंगे चि कल्याण ॥
म्हणे मायादेवीसुत । संतसंगी सारे हित ॥३॥

जेतवन

महाकप्पिन (थेर)

७९.

धम्मपीती सुखं सेति विप्पसन्नेन चेतसा ।
अरिय्यप्पवेदिते धम्मे सदा रमति पण्डितो ॥४॥

अहो जेणे केले धर्मरसपान । तो मनी प्रसन्न राहे सदा ॥
अंतरी जो नित्य धर्मप्रीतिपूर्ण । त्या शांतिपूर्ण निद्रा लाभे ॥
रमे जो नितांत आर्यांच्या धर्मात । तो खरा पण्डित सुविचारी ॥
आर्यधर्मी चित्त ठेवा निरन्तर । मायादेवीपुत्र सांगे जगा ॥४॥

जेतवन

पण्डित सामणेर

८०.

उदकंहि नयन्ति नेत्तिका उसुकारा नमयन्ति तेजनं ।
दारुं नमयन्ति तच्छका अत्तानं दमयन्ति पण्डिता ॥५॥

वळवितो माळी हवे तैसे नीर । बाणा बाणकार नीट करी ॥
सुतार वाकवी हवे तैसे काष्ठ । जे जे जया इष्ट ते तो करी ॥
परि तो पण्डित आपुलेचि मन । करोनी दमन स्थिर करी ॥
आत्मसंयमन हे खरे पाण्डित्य । तथागत सत्य सांगे जना ॥

जेतवन

महिय (थेर)

८१.

सेलो यथा एकघनो वातेन न समीरति ।
एवं निन्दापसंसासु न समिञ्चन्ति पण्डिता ॥६॥

येवो वेगे झंझावात । परि चळती ना पर्वत ॥
होवो निन्दा अथवा स्तुति । येवो लाभालाभ हाती ॥
परि स्थिर ज्याचे चित्त । तो चि जाणावा पण्डित ॥
सांगे मायादेवीपुत्र । चित्त असावे सुस्थिर ॥६॥

जेतवन

काण-माता

८२.

यथापि रहदो गम्भीरो विप्पसन्नो अनाविलो ।
एवं धम्माम्नि सुत्त्वान विप्पसीदन्ति पण्डिता ॥७॥

धर्मप्रवचन करिता श्रवण । होय अन्तःकरण स्वच्छ ज्याचे ॥
जलाशया परि निर्मळ गम्भीर । विशाल सुस्थिर निस्तरंग ॥
खऱ्या पण्डिताचे ऐसे हे लक्षण । अन्य सारे चिन्ह आडम्बर
एकोनिया धर्म उजळावे चित्त । सांगे तथागत सर्व जगा ॥७॥

जेतवन

पांचशे मिश्रु

८३.

सबत्थ वे सप्पुरिसा वजन्ति न कामकामा लपयन्ति सन्तो ।
सुखेन फुट्ठा अथवा दुखेन न उच्चावचं पण्डिता दस्सयन्ति ॥८॥

लोककार्या जाती सर्वत्र सज्जन । वासनाविहीन चित्त ज्यांचे ॥
देहसुखासाठी याचिती ना काही । वासनाचि नाही तथा त्याची ॥
लाभो सुख किंवा कोसळो ते दुःख । मनी सुख दु ख नसे त्यांच्या ॥
तथागत म्हणे ते चि जगी वंद्य । सुखदुःखशून्य निःसंगी जे ॥८॥

८४.

न अत्तहेतु न परस्स हेतु न पुत्तमिच्छे न धनं न रट्ठं ।
न इच्छेय्य अधम्मेन समिद्धिमत्तनो स सीलवा पञ्जावा धम्मिको सिया ॥९॥

साधाया स्वहित किंवा परहित । नसे पुत्र-वित्त-राज्य-लोभ ।
अधर्म करावा धनाचा संग्रह । ऐसा मनी मोह नसे जया ॥
तो चि शीलवंत तो चि प्रज्ञावंत । तो चि धर्मवंत लोकामाजी ॥
ऐसे श्रेष्ठपद करा जगी प्राप्त । सांगे तथागत सर्व लोकां ॥९॥

जेतवन

धर्मश्रवण

८५.

अप्पका ते मनुस्सेसु ये जना पारगामिनो ।
अथायं इतरा पजा तीरमेवानुधावति ॥१०॥

उल्लंघनीया सागरा । पावती जे पैलतीरा ॥
ऐसे लोक जगी थोडे । ध्येयसिद्धि जया घडे ॥
येर सारे ऐल तीरा । घालताती येरझारा ॥
सांगे मायादेवीसुत । ध्येयतीर करा प्राप्त ॥१०॥

८६

ये च खो सम्मदक्खाते धम्मे धम्मानुवत्तिनो ।
ते जना पारमेस्सन्ति मच्चुधेय्यं सुदुत्तरं ॥११॥

सर्व जगाच्या कल्याणा । विश्वशांतीच्या साधना ॥
सांगितला जो सद्धर्म । तथा योग्य ज्यांचे कर्म ॥
ते चि शीघ्र करिती पार । मृत्युराज्य सुदुस्तर ॥
तथागत सांगे मर्म । सोडू नका रे सद्धर्म ॥

जेतघन

पांचशे नवीन भिक्षु

८७.

कण्हं धम्मं विप्पहाय सुक्कं भावेथ पण्डितो ।
ओका अनोकं आगम्य विवेके यत्थ दूरमं ॥१२॥

८८.

तत्राभिरतिमिच्छेय्य हित्वा कामे अकिंचनो ।
परियोदपेय्य अत्तानं चित्तक्लेसेहि पण्डितो ॥१३॥

अधम ते सारे प्रयत्ने सोडावे । प्रयत्ने जोडावे उत्तम जे ॥
घरा सोडोनिया वनान्तरी जावे । एकान्ती रमावे विवेकाने ॥
कामना सोडोनी व्हावे अकिंचन । धुवोनिया मन शुद्ध व्हावे ॥
थोर पण्डितांचा हाच खरा धर्म । तथागत मर्म सांगे जगा ॥१२-१३॥

८९.

येसं सम्बोधि अङ्गेषु सम्मा चित्तं सुभावितं
आदान-पटिनिस्सग्गे अनुपादाय ये रता ॥
खीणासवा जुतीमन्तो ते लोके परिनिब्बता ॥१४॥

[दक्षता चित्ताची, जिज्ञासा सत्याची । आवडी धर्माची, प्रसन्नता ॥
शांति अखण्डित, स्थिरता चित्ताची । उपेक्षा द्वन्द्वाची अन्तरंगी ॥
ऐसे सात गुण प्राप्त केले ज्यांनी । ते चि सम्यक् ज्ञानी ओळखावे ॥
हीच सात अंगे जाणा संबोधीची । सम्यक् ज्ञानियाची हीच खूण ॥१४॥]

संबोधीच्या सात अंगी । स्थिरावले अंतरंगी ॥
दान देता घेणे नाही । आनंदी जे अपरिग्रही ॥
अन्तरंगी जे निर्मळ । नित्य भासती तेजाळ ॥
याचि देही त्या निर्वाण । सांगे तथागत ज्ञान ॥१४॥

इति श्रीधर विरचिते अभंगधर्मपदे षष्ठः पण्डितवर्गः समाप्तः॥
॥ नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स ॥

७. अरहन्तवर्ग

राजग्रह (जीवकाचे आम्रवन)

जीवक

९०.

गतद्धिनो विसोकस्स विप्पमुत्तस्स सब्बधि ।
सब्बगन्थंप्पहीणस्स परिलाहो न विज्जति ॥१॥

संसाराचा मार्ग ज्याने उल्लडधिला । सर्वथा जो झाला शोकमुक्त ॥
उच्छेदुनी सर्व जीवाची बन्धने । विमुक्तता ज्याने प्राप्त केली ॥
नाही तथा शोक अथवा सन्ताप । तो एक निष्पाप समाधानी ॥
तथागत म्हणे सर्वबन्धमुक्त । तोचि अरहन्त ओळखावा ॥१॥

राजग्रह (वेणुवन)

महाकस्सप

९१.

उय्युञ्जन्ति सतीमन्तो न निकेते रमन्ति ते ।
हंसा 'व पल्ललं हित्वा ओकमोकं जहन्ति ते ॥२॥

मानसीचे हंस येता पल्ललासी । विटोनी तथासी दूर जाती ॥
तैसे स्मृतिशाली प्रयत्ने करोनी । घरासी सोडोनी जाती दूर ॥
न रमे पल्लली चित्त त्या हंसाचे । तैसे अर्हन्ताचे घरी दारी ॥
घराची आसक्ति नसावी मनात । सांगे तथागत सर्व जगा ॥२॥

जेतवन

वलट्ठि सीस

९२.

येसं सन्निचयो नत्थि ये परिञ्जातभोजना ।
सुञ्जतो अनिमित्तो च विमोक्खो यस्स गोचरो ।
आकासे 'व सकुन्तानं गति तेसं दुरन्नया ॥३॥

नाही ज्यांनी केला संग्रह घनाचा । आहारहि ज्यांचा संयमित ॥
निर्वाण ते शून्यरूप अनिमित्त । ज्यांनी केले प्राप्त याचि देही ॥
दिव्य त्यांची गति न कळे कोणासी । जैसी का आकाशी पाखराची ॥
करा याचि देही दिव्य गति प्राप्त । सांगे तथागत सर्व लोकां ॥३॥

राजगृह (वेणुवन)

अनुरुद्ध (थेर)

९३.

यस्सा, 'सवा परिवखीणा आहारे च अनिस्सितो ।
सुञ्जातो अनिमित्तो च विमोक्खो यस्स गोचरो ।
आकासे व सकुन्तानं पदं तस्स दुरन्नयं ॥४॥

मुक्त सर्व पापांतुनी । अनासक्त जे भोजनी ॥
जे का भोगती निर्वाण । शून्यरूपी विलक्षण ॥
न कळे दिव्य गति त्यांची । नभी जैसी पाखराची ॥
दिव्य गति करा प्राप्त । सांगे मायादेवीसुत ॥४॥

श्रावस्ती (पूर्वारांम)

महाकच्चायन

९४.

यस्सिन्द्रियाणि समथं गतानि अस्सा यथा सारथिना सुदन्ता ।
पहीनमानस्स अनासवस्स देवापि तस्स पिहयन्ति तादिनो ॥५॥

अवखळ अश्वा सारथी सावरी । तेवी जो आवरी इन्द्रियासी ॥
अपमानी जया नाही खेदखंत । पाप हृदयात नाही ज्याच्या ॥
ऐसा जो अर्हन्त दिव्यगुणवन्त । देवही स्वर्गात ध्याती त्यासी ॥
धन्य ते या देही होती जे अर्हन्त । सांगे तथागत सर्वा जगा ॥५॥

जेतवन

सारिपुत्र (थेर)

९५.

पठवीसमो नो विरुज्जति इन्दखीलूपमो तादि सुब्बतो ।
रहदो ' व अपेतकद्दमो संसारा न भवन्ति तादिनो ॥६॥

निर्वर जो पृथ्वीपरी । व्रती इन्द्रकीलापरी ॥
ज्याचे निर्मळ अंतर । स्वच्छ जैसे सरोवर ॥
ऐसा अर्हन्त जो झाला । त्याचा संसार संपला ॥
व्हावे संसारी अर्हन्त । जगा सांगे तथागत ॥६॥

जेतवर

कोसाग्निभासित तिस्स (थेर)

९६.

सन्तं तस्स मनं होति सन्ता वाचा च कम्म च ।
सम्मदञ्जा विमुत्तस्स उपसन्तस्स तादिनो ॥७॥

शुद्धज्ञाने मुक्त झाला । अन्तरंगी जो निवाला ॥
त्याचे मन होई शान्त । होई वाचा त्याची शान्त ॥
कर्म त्याचे होई शान्त । धन्य धन्य तो अर्हन्त ॥
म्हणे मायादेवीसुत । व्हावे अन्तर्बाह्य शान्त ॥७॥

जेतवन

सारिपुत्र (थेर)

९७.

अस्सद्धो अकतञ्जू च सन्धिच्छेदो च यो नरो ।
हतावकासो वन्तासो स वे उत्तम पोरिसो ॥८॥

निमाली जयाची श्रद्धा पूर्ण ज्ञाने । ओळखिले ज्याने निर्वाण ते ॥
जन्ममरणाचे तुटले ते बंध । स्वर्गाचा संबंध नको जया ॥
टाकले ओकून जेणे आशाविष । तो एक पुरुष सर्वोत्तम ॥
म्हणे तथागत धन्य त्यांचा जन्म । ज्यांनी पुनर्जन्म उच्छेदिला ॥८॥

जेतवन

(खदिरवनी) खेत (थेर)

९८.

गामे वा थदि वा रञ्जे निम्ने वा यदि वा थले ।
यत्थारहन्तो विहरन्ति तं भूमि रामणेत्यकं ॥९॥

असो कुग्राम निर्धन । किंवा अरण्य निर्जन ॥
घळ असो अति खोल । किंवा उंच गिरिस्थल ॥
अर्हन्ताचा वास जेथे । भूमि रम्य होई तेथे ॥
म्हणे मायादेवीपुत्र । अर्हन्त चि तीर्थक्षेत्र ॥९॥

जेतवन

आरण्यक भिक्षु

९९.

रमणीयानि अरञ्जानि यत्थ न रमते जनो ।
वीतरागा रमिस्सन्ति न ते कामगवेसिनो ॥१०॥

जेथे या जनांचे रमेना हृदय । जाणा रमणीय अरण्ये ती ॥
वीतरागी झाले जयांचे हृदय । त्यासी रमणीय अरण्ये ती ॥
निष्काम विरागी जेथे रमताती । तेथे घाबरती कामासक्त ॥
म्हणे तथागत वीतरागी व्हावे । चित्त रमवावे अरण्यात १०
॥ इति श्रीधरविरचिते अभंगधर्मपदे सप्तमो अर्हन्तवर्गः समाप्तः ॥
॥ नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स ॥

८. सहस्रवर्ग

वेणुवन

तम्बदाठिक (चोरघातक)

१००.

सहस्समपि चे वाचा अनत्यपदसंहिता ।
एकं अत्यपदं सेय्यो यं सुत्वा उपसम्मति ॥१॥

निरर्थं शब्दांची सहस्र वचने । तयांच्या श्रवणे काय लाभ ॥
एकचि वचन परि अर्थपूर्ण । ऐकता जे मन होई शान्त ॥
जेणे लया जाती चित्ताचे विकार । तेचि हितकर वाक्य एक ॥
म्हणे तथागत करावे श्रवण । हिताचे वचन एकमात्र ॥१॥

जेतवन

दारुचीरिय (थेर)

१०१.

सहस्समपि चे गाथा अनत्यपदसंहिता ।
एकं गाथापदं सेय्यो यं सुत्वा उपसम्मति ॥२॥

गाथा सहस्र श्रवण । केल्या जरी अर्थहीन ॥
काय लाभ त्या श्रवणे । मन शमेना हे जेणे ॥
गाथा तीच एक खरी । जेणे शान्ति ये अन्तरी ॥
तथागत सांगे लोका । हिताची च गाथा ऐका ॥२॥

जेतवन

कुण्डलकेसी (थेर)

१०२.

यो च गाथासतं भासे अनत्यपदसंहिता ।
एकं धम्मपदं सेय्यो यं सुत्वा उपसम्मति ॥३॥

गाथा शतावधि परि अर्थहीन । त्यांचे पारायण नित्य केले ॥
काय लाभ ऐशा गाथा पारायणे । लाभेना जयाने चित्तशान्ति ॥
शतगाथाहुनी चित्तशान्तिप्रद । एक धर्मपद धेयस्कर ॥
एक धर्मपद करा कण्ठगत । सांगे तथागत सर्व जगा ॥३॥

१०३.

यो सहस्सं सहस्सेन संगामे मानुसे जिने ।
एकं च जेत्यमत्तानं सवे संगामजुत्तमो ॥४॥

लक्ष लक्ष वीर केले पराभूत । महासंग्रामात बाहुबळे ॥
परि ऐसा वीर नव्हे खरा वीर । ज्याने निजान्तर न जिंकिले ॥
जिंकले जयाने एक निजान्तर । तो चि महावीर सर्वश्रेष्ठ ॥
मायादेवीसुत सांगे सर्व लोकां । आपणासी जिंका आपणचि ॥४॥

जेतवन

अनर्थपुच्छक ब्राह्मण

१०४.

अत्ता ह वे जितं सेय्यो या चायं इतरा पजा ।
अत्तदन्तस्स पोसस्स निच्चं सञ्जतचारिनो ॥५॥

१०५.

नेव देवो न गन्धब्बो न मारो सह ब्रम्हुना ॥
जितं अपजितं कयिरा तथारूपस्स जन्तुनो ॥६॥

जिकले जयाने इतर हे जन । श्रेष्ठ तयाहून आत्मजयी ॥
करी जो दमन आपले आपण । नित्य संयमन आचरणी ॥
आत्मबलशाली ऐसे जे पुरुष । कोणी ना तयास जिकू शके ॥५॥
न जिके त्या देव न जिके गन्धर्व । किंवा कामदेव ब्रह्मासवे ॥
म्हणे तथागत आत्मजयवन्त । तोचि यशवन्त भाग्यवन्त ॥६॥

वेणुवन

सारिपुत्राचा मामा

१०६

मासे मासे सहस्सेन यो यजेय सतं समं ।
एकं च भावित्तानं मुहुत्तमपि पूजये ।
सा येव पूजना सेय्यो यं चे वस्ससतं हुतं ॥७॥

मासोमासी यज्ञ सहस्र सहस्र । केले निरन्तर शतवर्षे ॥
ऐशा यज्ञाहुनी करा एक क्षण । सद्भावे पूजन महात्म्याचे ॥
पूजन ते श्रेष्ठ जरी एक क्षण । न तैसे यजन शतवर्षे ॥
यज्ञयागाहुनी महात्मे पवित्र । मायादेवीपुत्र सांगे जगा ॥७॥

वेणुवन

सारिपुत्राचा पुतण्या

१०७.

यो च वस्ससतं जन्तु अग्निं परिचरे वने ।
एकं च भावितात्तानं मुहुत्तमपि पूजये ।
सा येव पूजना सेय्यो यं चे वस्ससतं हुतं ॥८॥

शतवर्षे वनान्तरी । केली अग्निसेवा जरी ॥
परि भावे एक क्षण । केले महात्मपूजन ॥
शतवर्षे यज्ञाहून । श्रेष्ठ जाणा ते पूजन ॥
संतपूजा पुण्यकर्म । सांगे तथागत धर्म ॥८॥

वेणुवन

सारिपुत्राचा ब्राह्मण मित्र

१०८.

यं किंचि यिट्ठं व हुतं व लोके संवच्छरं यजेथ पुञ्जपेक्खो ।
सब्बम्पि तं न चतुभागमेति अभिवादना उज्जुगतेसु सेय्यो ॥९॥

पुण्यलाभासाठी होम वा हवन । केले रात्रंदिन वर्षवरी ॥
जगी हितकर परि तयाहून । करणे वन्दन महात्म्यासी ॥
वन्दने जे पुण्य घडे मानवास । त्याचा चतुर्याश नाही यागे ॥
म्हणे तथागत यज्ञयागाहून । पुण्याचे साधन संतसेवा ॥९॥

अरण्यकुटी

दीर्घायु कुमार

१०९.

अभिवादनसीलिस्स निच्चं वद्धापचायिनो ।
चत्तारो धम्मा वड्ढन्ति आयु वण्णो सुखं बलं ॥१०॥

स्वभावे जो अति नम्र । वृद्धसेवेसी तत्पर ॥
हित नित्य करिती त्याचे । आशीर्वाद वडीलांचे ॥
आयु विद्या सुख शक्ति । चारी त्याचे वाढती ॥
सांगे तथागत सर्वा । करा वडीलांची सेवा ॥१०॥

जेतवन

संकिच्च (सामणेर)

११०.

यो च वस्ससतं जीवे दुस्सीलो असमाहितो ।
एकाहं जीवितं सेय्यो सीलवन्तस्स ज्ञायिनो ॥११॥

शतवर्षे जरि जगला जीवन । सच्छीलावाचून वंभवाने ॥
व्यर्थ ते जीवन शीलविरहित । चित्त समाहित नसे जेथे ।
शीलवन्त ध्यानी जगे एक दिन । श्रेष्ठ ते जीवन अल्प जरि ॥
तथागत म्हणे सुशील जीवन । जरि एक दिन ते चि खरे ॥११॥

जेतवन

कोण्डञ्ज (थेर)

१११.

यो च वस्ससतं जीवे दुप्पञ्जो असमाहितो ।
एकाहं जीवितं सेय्यो पञ्जावन्तस्स ज्ञायिनो ॥१२॥

जे का शुद्ध-प्रज्ञाहीन । नाही जेथे समाधान ॥
व्यर्थ जाणा ते जीवन । जरी शतवर्षे पूर्ण ॥
जिणे एकाहि दिवसाचे । श्रेष्ठ प्राज्ञ ध्यानियाचे ॥
जगा सांगे तथागत । व्हावे ध्यानी प्रज्ञावन्त ॥१२॥

जेतवन

सप्पदास (थेर)

११२.

यो च वस्ससतं जीवे कुसीतो हीनवीरियो ॥
एकाहं जीवितं सेय्यो वीरियमारमतो दळ्हम्

तुच्छ शतायु जीवन । आळसी जे वीर्यहीन ॥
धन्य एका हि दिनाचे । जिणे दृढ सामर्थ्याचे ॥
श्रेष्ठ शतवर्षाहून । एक दिवसाचे जीवन ॥
जगा सांगे तथागत । जिणे जगा वीर्यवन्त ॥

जेतवन

पटाचारा (थेरी)

११३

यो च वस्ससतं जीवे अपस्सं उदयव्ययं ।

एकाहं जीवितं सेय्यो पस्सतो उदयव्ययं ॥१४॥

कैसा हो उदय कैसा हो विनाश । विचार हा ज्यास न ये कधी ।

जगला जीवन शतवर्षे जरी । व्यर्थ जाणा परी जीवन ते ॥

उत्पत्ति लयाचा करोनी विचार । जिणे श्रेयस्कर एक दिन ॥

उत्पत्ति लयाचा करा रे विचार । मायादेवीपुत्र सांगे जगा ॥

जेतवन

किसा गोतमी

११४.

यो च वस्ससतं जीवे अपस्सं अमतं पदं ।

एकाहं जीवितं सेय्यो पस्सतो अमतं पदं

कैसे काय ते निर्वाण । ऐसे न करी जो चिन्तन ॥

जरी शतायुषी झाला । जन्म त्याचा व्यर्थ गेला ॥

धन्य जिणे एक दिन । होता निर्वाणाचे ज्ञान ॥

जगा सांगे तथागत । निर्वाण ते करा प्राप्त ॥

जेतवन

बहुपुत्तिका (थेरी)

११५.

यो च वस्ससतं जीवे अपस्सं धम्ममुत्तमं ।

एकाहं जीवितं सेय्यो पस्सतो धम्ममुत्तमं ॥१६॥

धर्म अधर्माचा सोडोनी विचार । जगला शंभर वर्षे जरी ॥

व्यर्थ ते जीवन वैभवसम्पन्न । सद्धर्माचे ज्ञान नाही जेथे ॥

उत्तम धर्माचे जेथे पूर्ण ज्ञान । धन्य ते जीवन एक दिन ॥

उत्तम धर्माचे ज्ञान करा प्राप्त । मायादेवीसुत सांगे जगा ॥१६॥

इति श्रीधर विरचिते अभङ्ग धम्मपदे अष्टमः सहस्रवर्गः समाप्तः
नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स ॥

९ पापवर्ग

जेतवन

(चूल) एकसाटक (ब्राह्मण)

११६

अभित्यरेथ कल्याणे पापाच्चित्तं निवारये ।
दन्धं हि करो तो पुञ्जं पापस्मि रमते मनो ॥१॥

तातडीने करा पुण्य आचरण । पापातुनी मन दूर करा ।
पुण्य आचरणी घडता शैथिल्य । मन धावे नित्य पापाकडे ॥
स्वभावे या मना पापाचीच गोडी । करावी तातडी पुण्यकर्मी ॥
मायादेवीपुत्र सांगे सर्वा जना । पापाची वासना नको मनी ॥

जेतवन

सेय्यसक (थेर)

११७.

पापञ्चे पुरिसो कयिरा न तं कयिरा पुनप्पुनं ।
न तम्हि छन्दं कयिराथ दुक्खो पापस्स उच्चयो ॥२॥

न कळता झाले जरी एक पाप । मनी पश्चात्ताप धरा त्याचा ॥
करू नका तेचि पुन्हा पुन्हा पाप । ज्याचा पश्चात्ताप झाला मना ॥
धरू नका मनी छन्द पातकाचा । सञ्चय पापाचा दुःखमूळ ॥
पापातुनी चित्त करा परावृत्त । मायादेवी सुत सांगे जगा ॥२॥

जेतवन

लाजदेवाची कन्या

११८.

पुञ्जं पुरिसो कयिरा कयिराथेनं पुनप्पुनं ।
तम्हि छन्दं कयिराथ सुखो पुञ्जस्स उच्चयो ॥३॥

दैवे घडे पुण्याचार । तोचि करा वारंवार ॥
छन्द त्याची सत्कर्माचा । मना लावावा सदाचा ॥
पुण्य कर्माचा संचय । सर्व सुखा मूळ होय ॥
जगा सांगे तथागत । पुण्यकर्मी लावा चित्त ॥३॥

जेतवन

अनाथपिण्डिक (सेठ)

११९.

पापोपि पस्सति भद्रं याव पापं न पच्चति ।
यदा च पच्चति पापं अथ पापो पापानि पस्सति ॥४॥

पाप वाटे भद्र पापिया तोवरी । न पाहे जोवरी फळे त्याची ॥
संचल्या पापांची पाही जेव्हा फळे । स्वरूप आकळे तेव्हा त्यांचे ॥
मृगा वाटे गोड व्याधाचें संगीत । फळ आत्मघात मिळे त्याचे ॥
सर्वथा सोडावे पाप ते अभद्र । मायादेवीपुत्र सांगे जगा ॥४॥

धम्मपदाचा अभंगरूप भावानुवाद
 दा. १८००
 भद्रोपि पस्सजि-यापुं याव भद्रं न पच्चति ।
 यद्वा च पक्कस्ति भद्रं अथ भद्रो भद्रानि पस्सति ॥५॥

पुण्य सांगे पापसाणी सज्जनासीहि तोवरी ॥
 नाही जोवरी पाहिले । पुण्यकर्म फळा आले ॥
 फळ देखता पुण्याचे । सज्जनासी पुण्य रुचे ।
 सांगे तथागत धर्म । नित्य करा पुण्य कर्म ॥५॥

जेतवन
 १२१.

असंयमी (भिक्षु)

मावमञ्जेथ पापस्स न मन्तं आगमिस्सति ।
 उदविन्दुनिपातेन उदकुम्मोऽपि पूरति ।
 बालो पूरति पापस्स थोक-थोकम्पि आचिनं ॥६॥
 नसो मनी ऐसी कदापि कल्पना । मज घडेचि ना पापस्पर्श ॥
 थेंबे थेंबे कुम्भ भरे जैसा पूर्ण । होई पापपूर्ण मूर्ख तैसा ॥
 सांचोनिया पाप नित्य थोडे थोडे । पातकाचे घडे होती पूर्ण ॥
 म्हणे तथागत अल्पही पातक । होतसे धातक परिणामी ॥६॥

जेतवन
 १२२.

विलालपाद (सेठ)

मावमञ्जेथ पुञ्जस्स न मन्तं आगमिस्सति ।
 उदविन्दुनिपातेन उदकुम्भोपि पूरति ।
 धीरो पूरति पुञ्जस्स योक-थोकम्पि आचिनं ॥७॥
 मज पुण्य लाभेचिना । ऐसी नसावी कल्पना ॥
 थेंबे थेंबे कुम्भ जैसा । पुण्ये भरे सुज्ज तैसा ॥
 सांचोनिया थोडे थोडे । भरती पुण्याचे पै घडे ॥
 पुण्य करा रे संचित । म्हणे मायादेवीसुत ॥७॥

जेतवन
 १२३.

महाधन (वणिक)

वणिजो ' व भयं मग्गं अप्पसत्थो महद्धनो ।
 विसं जीवितुकामो ' व पापानि परिवज्जये ॥८॥
 आत्मसंरक्षणा न काही साधन । सांगे बहु धन, मार्ग घोर ॥
 टाळती व्यापारी मार्ग संकटाचा । आचार पापाचा टाळा तैसा ॥
 जगू इच्छिणारा विष टाळी जैसे । पाप टाळा तैसे अणुमात्र ॥
 तथागत म्हणे काया वाचा मने । टाळावे सज्जने सर्व पाप ॥८॥

जेतवन
 १२४.

कुक्कूटमित्त

पाणिम्हि चे वणो नास्स हरेय्य पाणिना विसं ।
 नाब्धणं विसमन्वेति नत्थि पापं अकुब्बतो ॥९॥
 हातावरी नसे जरी काही व्रण । करू ये धारण विष तरी ॥
 नोहे विषबाधा व्रणहीन अंगी । अनुभव जगी सकळांचा ॥
 तैसी पापपीडा न बाधे त्या नरा । ज्याने पापाचारा दूर केले ॥
 पापापासोनी व्हा पूर्ण परावृत्त । मायादेवी सुत सांगे जगा ॥

जेतवन

कोक

१२५.

यो अप्पट्ठस्स नरस्स दुस्सति सुद्धस्स पोसस्स अनङ्गणस्स ।
तमेव बालं पच्चेति पापं, सुखुमो रजो पटिवातं ' व खित्तो ॥१०॥
निर्दोष जे शुद्धाचारी । त्यांची व्यर्थ निंदा करी ।
ऐशा नराचे जे पाप । लागे त्यासी आपोआप ॥
धूळ उलट्या वाऱ्यावरी । फिरे फेकणाऱ्यावरी ॥
तथागत सांगे लोका । संतनिन्दा करू नका ॥

जेतवन

तिस्स (थेर)

१२६.

गढभमेके उप्पज्जन्ति निरयं पापकम्मिनो ।
सग्गं सुगतिनो यन्ति परिनिब्बन्ति अनासवा ॥११॥
मृत्यु अन्ती घडे कोणा गर्भवास । नरकी निवास पापियासी ॥
(गर्भवासे पुन्हा जन्म मृत्युत्रास । नरकी दुःखास सीमा नाही ॥)
स्वर्ग लोकामाजी पुण्यवन्त जाती । निर्वाणाची प्राप्ति निर्मळासी (अनाश्रवा)
म्हणे तथागत धन्य त्यांचा जन्म । निर्वाणाचे धाम लाभे ज्यांना ॥११॥

जेतवन

तपस्वी लोक

१२७.

न अन्त लिक्खे न समुद्दमज्जे न पब्बतानं विवरं पविस्स ।
न विज्जती सो जगतिप्पदेसो यत्थट्ठितो मुञ्चेय्य पापकम्मा ॥१२॥
नसे आकाशा अंतरी । किंवा समुद्रामाझारी ॥
नसे पर्वतकन्दरी । किंवा कोठे पृथ्वीवरी ॥
ऐसे एखादेहि स्थान । मुक्ति जेथे पापातून ॥
म्हणे मायादेवीसुत । फळ पापाचे निश्चित ॥१२॥

कपिलवस्तु (न्यग्रोधाराम)

सुभ्रबुद्ध (शाक्य)

१२८.

न अन्तलिक्खे न समुद्दमज्जे न पब्बतानं विवरं पविस्स ।
न विज्जती सो जगतिप्पदेसो यत्थट्ठितं नप्पससहेय्य मच्चू ॥१३॥
नसे आकाशात किंवा समुद्रात । नसे कंदरात पर्वताच्या ॥
जळी स्थळी काष्ठी अथवा पाषाणी । देखिले न कोणी पृथ्वीवरी ॥
ऐसे स्थान जेथे करता निवास । मृत्यू ग्रासायास धजेचिना ॥
इहलोकी सर्वा मृत्यु अनिवार । मायादेवीपुत्र सांगे जगा ॥१३॥

॥ इति श्रीधर-विरचिते अभंग धर्मपदे नवमः पापवर्गः समाप्तः ॥

॥ नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स ॥

१० दण्डवर्ग

जेतवन

छुव्वगिय (भिधु.)

१२९

सब्बे तसन्ति दण्डस्स सब्बे भायन्ति मच्चुनो
अत्तानं उपमं कत्वा न हनेय्य न घातये ॥१॥

सकळासी वाटे दण्डनाचा त्रास । सर्वहि मृत्यूस धरारती ॥
दण्डाचे मृत्यूचे मज दुःख जैसे । इतराही तैसे दुःख त्याचे ॥
हस्ते परहस्ते न कोणा मारावे । दुःख आकळावे आत्मौपम्ये ॥
कोणाहि जीवाचा नका करू घात । सांगे तथागत सर्वा जगा ॥१॥

१३०

सब्बे तसन्ति दण्डस्स सब्बेसं जीवितं पियं
अत्तानं उपमं कत्वा न हनेय्य न घातये ॥२॥

सर्वा दण्डनाचा त्रास । प्रिय जीवित सर्वास ॥
जगी आपुल्यासमान । प्राणिमात्रांचे जीवन ॥
हस्ते परहस्ते कोणी । कधी मारू नये प्राणी ॥
आत्मौपम्ये करा कर्म । सांगे तथागत धर्म ॥२॥

जेतवन

पुष्कळ मुले

१३१

सुखकामानि भूतानि यो दण्डेन विहिंसति ।
अत्तनो सुखमेसानो पेच्च सो न लभते सुखम् ॥३॥

सकळाहि जीवा सुखाची कामना । दुःख नको कोणा इहलोकी ॥
आपलेचि सुख करावया प्राप्त । दण्डे करी घात जीवांचा जो ॥
इह पर लोकी न लाभे त्या सुख । हिंसेपायी दुःख नित्य भोगी ॥
निज सुखासाठी करू नका घात । म्हणे तथागत कोणाचाहि ॥३॥

१३२

सुखकामानि भूतानि यो दण्डेन न हिंसति ।
अत्तनो सुखमेसानो पेच्च सो लभते सुखं ॥४॥

सर्व जीवा हवे सुख । नको कोणासहि दुःख ॥
आपुल्याचि सुखालागी । हिंसा करीना जो जगी ॥
परलोकी ऐशा नरा । सुखानन्द लाभे सारा ॥
सांगे तथागत लोका । जीवहिंसा करू नका ॥४॥

जेतवन

कोण्डधान (थेर)

१३३

मा वोच फरुसं कञ्चि-वुत्ता पटिवदेय्यु तं ।
दुक्खा हि सारम्भकथा पटिदण्डा फुसेय्यु तं ॥५॥

बोलू नये कोणा कठोर वचन । जेणे सर्व जन कष्टी होती ॥
कठोर वचने बोलता आपण । प्रत्युत्तर जन देती तैसे ॥
कठोर भाषण दुःखाचे कारण । होई मारहाण परस्पर ॥
कठोर भाषण सोडावे प्रयत्ने । तथागत म्हणे गोड बोला ॥५॥

१३४

स चे नेरेसि अत्तानं कंसो उपहतो यथा ।
एस पतोसि निब्भानं सारम्मो ते न विज्जति ॥६॥

फुटलेल्या घण्टेपरी । स्तब्ध राहसी तू जरी ॥
बोलो कोणी भले बुरे । नको करू दुरुत्तरे ॥
क्रोध तुझा होता क्षीण । शीघ्र पावसी निर्वाण ॥
तथागत सांगे लोका । क्रोध मनी धरू नका

श्रावस्ती (पूर्वाराम)

विशाखा आदि उपासिका

१३५

यथा दण्डेन गोपालो गावो पाचेति गोचरं ।
एवं जरा च मच्चू च आयुं पाचेन्ति पाणिनं ॥७॥

स्वच्छन्द हिण्डती गाई गुरे रानी । सकाळपासोनी दिनभरी ॥
होता सायंकाळ दांडके हाणोनी । हांकितो कुरणी गुराखी त्या ॥
तैसे जरामृत्यू नेती हाकलून । आयुष्याचे क्षण प्राणियांच्या ॥
आयुष्याचा अंत सर्वथा निश्चित । मायादेवीसुत सांगे जगा ॥७॥

राजगृह (वेणुवन)

अजगर (प्रेत)

१३६

अथ पापानि कम्मामानि करं बालो न बुज्जति ।
सेहि कम्मेहि दुम्मेधो अग्गिदद्धो' व तप्पति ॥८॥

पाप आचरीता घाबरेना मूर्ख । पापकर्मी सुख मूर्खा वाटे ॥
तीच पापकर्मे अंती पीडा देती । पश्चात्ताप अति होय त्यांचा ॥
अग्निवाहे अंगी होय पीडा जैसी । तैसी पापियासी पापकर्मे ॥
म्हणे तथागत पाप आचरण । दुःखाचे कारण होय जीवा ॥८॥

राजगृह (वेणुवन)

महामोग्गलान (थेर)

१३७

यो दण्डेन अदण्डेसु अष्पदुट्ठेसु दुस्सति ।
दसन्नमञ्जातरं ठानं खिप्पमेव निगच्छति ॥९॥

१३८

वेदनं फरुसं जानिं सरीरस्स च भेदनं ।

गरुकं वापि आवाधं चित्तक्खेपं व पापुणे ॥१०॥

१३९

राजतो वा उपस्सग्गं अब्भक्खानं व दारुणं ।

परिक्खयं व जातीनं भोगानं व पभङ्गर ॥११॥

१४०

अथवस्स अगारानि अग्गि ड्हति पावको ।

कायस्स भेदा दुप्पज्जो निरयं सोपपज्जति ॥१२॥

अपराधहीना करी जो दण्डन । निर्दोषा दूषण लावीतसे ॥

कोसळे तत्काळ त्यावरी दुर्दशा । दशविध दशातुनी एक ॥९॥

असह्य वेदना शरीरी वा मनी । धनवित्तहानि घडे मोठी ॥

मोडे हात पाय, जडे रोग घोर । चित्तक्षोभ फार, वेड लागे ॥१०॥

राजकीय जाच, वाऊगा आरोप । विनाशाचा ताप स्वजनांच्या ॥

उपभोग सारे जाती विलयास । अथवा घरास आग लागे ॥११॥

दुर्बुद्धि तो नर देहपाता अंती । जाई नर्काप्रति निश्चयेचि ॥

म्हणे तथागत अन्यायाचे फळ । सर्वथा अटळ इहलोकी ॥१२॥

जेतवन

बहुभक्षिक-(भिक्षु)

१४१

न नग्गचरिया न जटा न पड्का नानासका थण्डिलसायिका वा ।

रजोवजल्लं उक्कुटिकपधानं सोधेन्ति मच्चं अविटिण्णकड्खं ॥१३॥

विवस्त्र हिंडोनी जटा वाढवोनी । चिखल माखोनी देहावरी ॥

उपास करोनी, भूवरी निजोनी । भस्मवल्कलांनी आसनांनी ॥

न लाभे शुद्धता मानवा तोवरी । आकांक्षा जोवरी मेली नाही ॥

चित्तशुद्धिसाठी वासना मारणे । तथागत म्हणे हाचि मार्ग ॥१३॥

जेतवन

सन्तति (महामात्य)

१४२

अलंकतो चेपि समं चरेय्य सन्तो दन्तो नियतो ब्रह्मचारी ।

सब्बेसु भूतेसु निधाय दण्डं सो ब्राह्मणो सो समणो भिक्खू ॥१४॥

वस्त्रे अलंकार नित्य ल्याला जरी । परंतु अंतरी शान्त दान्त ॥

संयमनशील शुद्ध ब्रह्मचारी । दण्ड जो न करी भूतमात्रा ॥

ऐसे ज्याचे गुण तो खरा ब्राह्मण । तो खरा श्रमण तोचि भिक्षु ॥

ब्राह्मण श्रमण तथागत म्हणे । अंतरीच्या गुणे ओळखावे ॥१४॥

जेतवन

पिलेतिक (थेर)

१४३

हिरीनिसेधो पुरिसो कोचि लोकास्मि विज्जति ।

यो निन्दं अप्पबोधति अस्सो भद्रो कसामिव ॥१५॥

स्वभावे ज्या लाज निषिद्ध कर्माची । ऐसा विरळाचि नर जगी ॥
 सत्कर्माची ओढ स्वभावेचि जया । अपशब्द तथा साहेचि ना ॥
 घोडा सुलक्षणी अति वेगवंत । तथा कशाघात साहेचि ना ॥
 निषिद्ध कर्माची लाज हृदयात । म्हणे तथागत असो द्यावी ॥१५॥

१४४

अस्सो यथा भद्रो कसानि विट्ठो आतापिनो संवेगिनो भवाथ ।
 सध्दाय सीलेन च वीरियेन च समाधिना धम्मविनिच्छयेन च ।
 सम्पन्नविज्जाचरणा पतिस्सता पहस्सया दुक्खमिदं अनप्पकं ॥१६॥

अनुभव ज्यासी कशाताडनाचे । गुण त्या घोड्याचे अंगी आणा ॥
 व्हावे कष्टशील तैसे वेगवन्त । श्रद्धाशीलयुक्त वीर्यशाली ॥
 असो समाधान धर्माचा निश्चय । सुविद्याविनय आणा अंगी ॥
 अन्तरी असावे सुदृढ स्मरण । दुःख हे सम्पूर्ण दूर करा ॥
 म्हणे तथागत होता गुणवन्त । दुःख पावे अन्त आपोआप ॥१६॥

जेतवन

सुखसामणेर

१४५

उदकं हि नयन्ति नेत्तिका उसुकारा नमयन्ति तेजनं ।
 दाहं नमयन्ति तच्छका अत्तानं दमयन्ति सुव्रता ॥१७॥

वळवितो माळी हवे तैसे नीर । बाणा बाणकार करी नीट ॥
 सुतार वाकवी हवे तैसे काष्ठ । जे जे जया इष्ट ते तो करी ॥
 परि शुद्धव्रती आपुलेचि मन । करोनी दमन करी स्थिर ॥
 मनाचे दमन हेचि शुद्धव्रत । सांगे तथागत सर्व जगा ॥

॥ इति श्रीधरविरचिते अभङ्गधर्मपदे दशमो दण्डवर्गः समाप्तः ॥
 ॥ नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स ॥

११ जरावर्ग

जेतवन

विशाखाची सभा

१४६ को नु हासो किमानन्दो निच्चं पज्जलिते सति ।
अन्धकारेण ओनद्धा पदीपं न गवेस्सथ ॥१॥

काय हासता खिदळता । कैचा आनन्द हा चित्ता ॥

आग नित्याची लागली । वेळ हासाया कोठली ॥

झाले अंधारात मग्न । दीप पाहा ना शोधून ॥

सांगे तयागत लोका । काळ वाया दवडू नका ॥ १॥

राजगृह (वेणुवन)

सिरिमा

१४७ पस्स चित्तकतं बिम्बं अरुकायं समुस्सितं ।
आतुरं बहुसंक्कप्पं यस्स नत्थि धुवं ठिति ॥२॥

तत्त्वता पाहता देह हा विचित्र । दिसेल आतुर रोगग्रस्त ॥

सुजोनिया जेव्हा होई हा भेसूर । वाटे भयंकर जिवलगा ॥

असंख्य संकल्प अंतरी धावती । जगी याची स्थिति अशाश्वत ।

करा सारासारा देहाचा विचार । मायादेवीपुत्र सांगे जगा ॥२॥

जेतवन

उत्तरी (थेरी)

१४८ परिजिण्णमिदं रूपं रोगनिड्डं पभङ्गुरं ।
भिज्जति पूतिसन्देहो मरणान्तं हि जीवितं ॥३॥

पुष्ट सुन्दर शरीर । अंती होईल जर्जर ॥

सर्व रोगांचे माहेर । स्वभावे चि क्षणभङ्गुर ॥

जेव्हा होई च्छिन्नभिन्न । उठे दुर्गन्ध यातून ॥

मायादेवीपुत्र म्हणे । मृत्युपर्यन्त हे जिणे ॥३॥

जेतवन

अधिमान (भिक्षु)

१४९ यानि यानि अपत्थानि अलाबूनेव सारदे ।
कापोतकानि अट्ठीनि तानि दिस्वान का रति ॥४॥

फेकोनिया दिले येता शरत्काळ । तुंबिनीचे फळ अपथ्य जे ॥

तैसी हाडे कुडे पाहोना शरीरी । कबूतरापरी रंग ज्यांचा ॥

स्मशानी पाहाता देहाची दुर्गति । राहील आसक्ती कोणा कैसी ॥

म्हणे तयागत लवमात्र चित्ती देहाची आसक्ती धरू नका ॥४॥

जेतवन

रूपनन्दा(घेरी)

१५०

अट्ठीनं नगरं कतं मंसलोहितलेपनं ।

यत्थ जरा च मच्चू च मानो मक्खो च ओहितो ॥५॥

देह हाडकांचा किल्ला । मांसरक्ताने लिम्पला ॥

मृत्यु आणि वृद्धपण । तैसे मत्सर अभिमान ॥

सर्व शत्रु हे आपुले । देही लपोनी बैसले ॥

देहासक्ति धरू नका । सांगे तथागत लोका ॥५॥

जेतवन

मल्लिका देवी

१५१

जीरन्ति वे राजरथा सुचित्ता अथो सरीरम्पि जरं उपेति ।

सतं च धम्मो न जरं उपेति सन्तो ह वे सन्नि पवेदयन्ति ॥६॥

राजाचे हि रथ सुरेख चित्रित । परी ते होतात जीर्णशीर्ण ॥

तैसे हे शरीर सुदृढ सुन्दर । होतसे जर्जर वार्धक्याने ॥

न हो कधी जीर्ण संताचा तो धर्म । सांगती हे मर्म संत सारे ॥

पाळा संतधर्म अजर अमर । मायादेवी पुत्र सांगे जगा ॥६॥

जेतवन

लालुदायी (थेर)

१५२

अप्पस्मुतायं पुरिसो बलिवदूदो व जीरति

मंसानि तस्स बड्ढन्ति पञ्जा तस्स न बड्ढति ॥७॥

अल्पश्रुत ज्ञानहीन । वाढे बैलाच्या समान ॥

देही त्याच्या दिसंदिस । वाढे आडमाप मांस ॥

प्रज्ञा वाढेचिना त्याची । जैसी वाढेना बैलाची ॥

मायादेवी पुत्र म्हणे । जळो बैला ऐसे जिणे ॥७॥

१५३

अनेकजातिसंसारं सन्धाविस्सं अनिब्बिसं ।

गहकारकं गवेसन्तो दुक्खाजाति पुनप्पुनं ॥८॥

१५४

गहकारक ! दिट्ठोसि पुन गेहं न काहसि ।

सब्सा ते फासुका भग्गा गहकूटं विसड्ढित्तं ।

विसड्ढारगतं चित्तं तण्हानं खथमज्झगा ॥९॥

उभारिले जेणे देहाचे हे घर । त्यासी निरंतर शोधिले मी ॥

जन्मोजन्मी केली धावाधाव फार । जन्म वारंवार महादुःख ॥८॥

अरे शरीराच्या दुष्ट कारागिरा । पाहिले मी चोरा आता तुज ॥

देहाचे हे घर पुन्हा उभाराया । नको करू वाया जन्म आता ॥

रागद्वेषाचे ते वासे मी मोडले । आढे हि तोडले अविद्येचे ॥
 लोपले सर्वहि चित्ताचे संस्कार । तूष्णा ही निस्सार क्षीण झाली ॥
 हर्षभरे सांगे जगा तथागत । बुद्धपद प्राप्त झाले मज ॥९॥

वाराणसी (ऋषिपत्तन)

महाधनी सेठाचा पुत्र

१५५ अचरित्वा ब्रम्हचरियं अलद्धा योब्वने धनं ।
 जिण्णकोंचा व ज्ञाथन्ति खीणमच्छे' व पल्लले ॥१०॥
 ब्रम्हचर्यं व्रत न जेणे पाळिले । नाही मिळविले धन काही ॥
 ऐसे वाया गेले तारुण्य जयाचे । कपाळी तयाचे पश्चात्ताप ॥
 वृद्ध क्रौञ्चपक्षी जैसा तळमळे । मत्स्यहीन तळे पाहोनिया ।
 म्हणे तथागत तारुण्याचा काळ । करारे सफळ सत्कर्मनि ॥१०॥

१५६ अचरित्वा ब्रम्हचरियं अलद्धा योब्वने धनं ।
 सेन्ति चापातिखीणा' व पुराणानि अनुत्थुनं ॥११॥

ब्रम्हचर्याचे पालन । नाही केले धनार्जन ।
 ऐसा तारुण्याचा काळ । वाया दवडिती निष्फळ ॥
 जीर्ण चापापरी अंती । भूतकाळ ते चिंतिती ॥
 सांगे तथागत लोका । तारुण्य हे दवडू नका ॥११॥

॥ इति श्रीधरविरचिते अभंग धर्मपदे एकादश : जरावर्गः समाप्तः ॥

॥ नमो तस्मै भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स ॥

१२ आत्मवर्ग

सुसुमारगिरि (भेसकलावन)

बोधि राजकुमार

१५७ अत्तानं चे प्रियं जञ्जा रक्खेय्य तं सुरक्खितं ।
तिण्णमञ्जतरं यामं पटिजग्गेय्य पण्डितो ॥१॥

आत्मा जरी वाटे प्रिय आपणासी । राखावे तयासी सुरक्षित ॥
एखादा प्रहर तीन प्रहरात । राहावे जागृत पण्डिताने ॥
आत्महितासाठी वेळ जया नाही । मूढ आत्मद्रोही जाणावे ते ॥
जन्मा येऊनिया साधा आत्महित । सांगे तथागत सर्व जगा ॥१॥

जेतवन

(शक्यपुत्र) उपनन्द थेर

१५८ अत्तानं एव पठमं पटिरूपे निवेसये ।
अथ'ञ्जमनुसासेय्य न किलिस्सय पण्डितो ॥२॥

योग्य मार्गी आधी लावावे आपणा । कर्तव्य-पालना चुकू नये ॥
इतरासी बोध करावा नंतर । हे चि खरे सार प्रचाराचे ॥
स्वये आचरोनी देती उपदेश । न पावती क्लेश पण्डित ते ॥
म्हणे तथागत आचारावाचून । इतरासी ज्ञान सांगू नये ॥२॥

जेतवन

पधनिक तिस्स थेर

१५९ अत्तानं चे तथा कयिरा यथञ्जमनुसासति ।
सुदन्तो वत दम्मेथ अत्ता हि किर दुद्दमो ॥३॥

(पाळा पञ्चशील करू नका हिंसा । उपदेश ऐसा येरा केला ॥)
केला उपदेश जैसा इतरासी । तैसे आपणासी वळवावे ॥
आपुले आपण करावे दमन । दुष्कर दमन आपुलेचि ॥
उपदेशापरी स्वये आचरणे । तथागत म्हणे दुष्कर हे ॥३॥

जेतवन

कुमार कस्सपची आई (थेरी)

१६०

अत्ता हि अत्तनो नाथो को हि नाथो परो सिया ।
अत्तना हि सुदन्तेन नाथं लभति दुल्लभं ॥४॥

नाथ आपुला आपण । दुजा नाथ श्रेष्ठ कोण ॥
नित्य आपणा आपण । नीट न्यावे सांभाळून ॥
शान्त दान्त आत्म्यापरी । नाथ दुर्लभ संसारी ॥
स्वये करा आत्मोद्धार । म्हणे मायादेवी पुत्र ॥४॥

जेतवन

महाकाल (उपासक)

१६१

अत्तना ' व कतं पापं अत्तजं अत्तसम्भवं ।
अभिमन्थति दुम्मेधं वज्जिरं व ' म्हमयं मणि ॥५॥

पाप कर्म केले जगी जे आपण । त्याचे जन्मस्थान आपणचि ॥
पाप जन्मा येई आपुल्याचि ठाई । आपणचि आई-बाप त्याचे ॥
मण्याचे छेदन वज्र करी जैसे । पाप करी तैसे दुरात्म्याचे ॥
पापापासोनिया राहावे अलिप्त । सांगे तथागत सर्व जगा ॥५॥

जेतवन

देवदत्त

१६२

यस्सअच्चन्तदुस्सील्यं मालुवा सालमिवोत्थतं ।
करोति सो तथ'त्तान यथा नं इच्छती दिसो ॥६॥

मालुलतावाढे सालवृक्षावरी । आच्छादूनी करी नाश त्याचा ॥
तैसे पापकर्म पापी पुरुषासी । पूर्णतया घासी नाशावया ॥
ऐसा दुराचार करी पापग्रस्त । शत्रु इच्छितात जैसा त्याचे ॥
म्हणे तथागत पाप आचरण । सर्वथा कारण आत्मनाशा ॥६॥

राजगृह

संघांत फूट पडली तेव्हा

१६३

सुकरानि असाघूनि अत्तनो अहितानि च ।
यं वे हितं च साधुं च तं वे परमदुक्करं ॥७॥

जे जे वाईट अत्यंत । जेणे होई आत्मघात ॥
एसे जे जे कर्म जगी । करू येई ते ते वेगी ॥
जे जे चांगले हितकर । ते ते वाटे अति दुष्कर ॥
म्हणे मायादेवीसुत । लोका न फळे आत्महित ॥७॥

जेतवन

काल (थेर)

१६४

यो सासनं अरहतं अरियानं धम्मजीविनं ।
पटिकोसति दुम्मेधो दिट्ठिं निस्साय पापिकं ।
फलानि कद्धकस्सेव अत्तघञ्जाय फल्लति ॥८॥

आर्य जे अर्हन्त धर्म ज्यांचा प्राण । त्यांचेहि शासन निंदिती जे ॥
निन्दिती जे पापी दृष्टि ठेवोनिया । आत्मनाश तथा घडे अंती ॥
वेळूच्या फळांनी वेळूचाच नाश । पापियांचा नाश पापकर्मे ॥
आर्यांच्या घर्माचा करावा आदर । मायादेवीपुत्र सांगे जगा ॥८॥

जेतवन

चूलकाल (उपासक)

१६५

अत्तना व कतं पापं अत्तना संकिलिस्सति ।
अत्तना अकतं पापं अत्तना व विसुज्झति ।
सुद्धी असुद्धी पच्चतं नाञ्जमञ्जं विसोधये ॥९॥

पाप केले जे आपण । करी आपणा मलिन ॥
पाप सोडिता आपण । अंगी येई शुद्धपण ॥
शुद्धाशुद्ध ते कारण । स्वये आपुले आपण ॥
अहो जगी शुद्धपणा । देत नाही कोणी कोणा ॥
स्वये करा आत्महित । म्हणे मायादेवीसुत ॥९॥

जेतवन

अत्तदत्थ (थेर)

१६६

अत्तदत्थं परत्येन बहुनापि न हापये ।
अत्तदत्थ मभिञ्जाय सदत्थपसुतो सिया ॥१०॥

साधाया बहुत लाभ इतरांचा । नाश स्वहिताचा करू नये ॥
परहिताहुनी श्रेष्ठ आत्महित । साधावे जागृत राहूनिया ॥
नीट जाणोनिया जगी निजस्वार्थ । करा परमार्थ विवेकाने ॥
स्वार्थ-परार्थाचा करावा विचार । मायादेवीपुत्र सांगे जगा ॥१०॥

॥ इति श्रीधरविरचिते अभंगधर्मपदे द्वादशः आत्मवर्ग समाप्तः ॥
॥ नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स ॥

१३ लोकवर्ग

जेतवन

कोणी अल्पवयस्क भिक्षु

१६७

हीनं धम्मं न न सेवेय्य प्रमादेन न संवसे ।

मिच्छा दिर्हठि न सेवेय्य न सिया लोकबड्ढनो ॥ १ ॥

करू नये हीन धर्माचे सेवन । नसो आचरण प्रमादी जे ॥

हीन-धर्म-सेवा प्रमादी आचार । तरी वारंवार जन्ममृत्यू ॥

नसो मिथ्या दृष्टि सत्य धर्माचारी । चुकवावी फेरी संसाराची ॥

जन्ममरणाचा फेरा चुके जेणे । तथागत म्हणे, तेचि करा ॥१॥

कपिलवस्तु (न्यग्रोधाराम)

शुद्धोधन

१६८

उत्तिष्ठे नप्पमज्जेय्य धम्मं सुचरितं चरे ।

धम्मचारी सुखं सेति अस्मि लोके परमिह च ॥२॥

उठा उठा हो सत्त्वर । सोडा प्रमादी आचार ॥

करा धर्माचे पालन । पाळिती जो संतजन ॥

शांतपणे धर्मचारी । झोपे अरत्री परत्री ॥

मायादेवीपुत्र म्हणे । पुरे पुरे हे झोपणे ॥२॥

१६९

धम्मं चरे सुचरितं न तं दुच्चरितं चरे ।

धम्मचारी सुखं सेति अस्मि लोके परमिह च ॥३॥

करायाचे जरी धर्माचे पालन । करावे सज्जन करी जैसे ॥

ऐसे करू नका धर्माचे पालन । जैसे ते दुर्जन करिताती ॥

झोपे तो सुखाने अरत्री परत्री । जो की संतापरी धर्मचारी ॥

म्हणे तथागत जन्मोनी संसारी । व्हावे धर्मचारी जीवे भावे ॥३॥

जेतवन

पाचशे शानी भिक्षु

१७०

यथा बुब्बूलकं पस्से यथा पस्से मरीचिकं ।

एवं लोकं अवेक्खन्तं मच्चुराजा न पस्सति ॥४॥

बुडबुड्यापरी मानी संसारासी । न देखे तयासी मृत्युराजा ॥

मृगजळापरी पाही संसारासी । न पाही तयासी मृत्युराजा ॥

क्षणिक भंगुर इहलोक सारा । जाणे, तया नरा नाही भय ॥

म्हणे तथागत जाई त्यांचा शोक । ज्यांनी इहलोक ओळखिला ॥४॥

राजग्रह (वेणुवन)

अभय राजकुमार

१७१

एथ पस्सथि'मं लोकं चित्तं राजरथूपमं ।

यत्थ बाला विसीदन्ति नत्थि सङ्गो विजानतं ॥५॥

यारे यारे पहा पहा । इहलोक सुन्दर हा ।

राजरथा ऐसा दिसे । मूढ देखोनी या फसे ॥

परी जाणती जे यासी । नुरे आसक्ति तयासी ॥

म्हणे मायादेवीपुत्र । लोक जाणा हा विचित्र ॥५॥

जेतवन

सम्मज्जन थेर

१७२

यो च पुब्बे पमज्जित्वा पच्छा सो नप्पमज्जति ।

सो मं लोकं पभासेति अब्भामुत्तो' व चन्दिमा ॥६॥

अजाणता आधी प्रमाद जो झाला । पुन्हा नाही केला तोचि जेणे ॥

ऐसा जागरूक प्रमाद टाळाय़ा । जगा उजळी या तोचि नर ॥

उजळी तो जैसा चन्द्र मेघमुक्त । विश्व प्रकाशित करीतसे ॥

मायादेवीपुत्र सांगे सर्वा जगा । पुन्हा करू नका केले पाप ॥६॥

जेतवन

अङ्गुलिमाल (थेर)

१७३

यस्य पापं कतं कम्मं कुसलेन पिधिय्यति ।

सो'मं लोकं पभासेति अब्भामुत्तो, व चन्दिमा ॥७॥

झाले पूर्वी काही अजाणता पाप । त्याचा पश्चात्ताप मानोनीया ॥

ज्ञाकी जो ते पाप कुशल कर्माने । उजळले त्याने विश्व सारे ॥

उजळे तो जैसा चन्द्र मेघमुक्त । विश्व प्रकाशित करीतसे ॥

केले पापकर्म तथागत म्हणे । कुशल कर्माने ज्ञाकावे ते ॥७॥

आलवी

रंगान्याची कन्या

१७४

अन्धभूतो अयं लोको तनुकेत्य विपस्सति ।

सकुन्तो जालमुत्तो व अप्पो सग्गाय गच्छति ॥८॥

इहलोक सारा झालासे आंघळा । डोळस विरळा दिसे येथे ॥

विरळा तो नर दिसेल या जगी । जाईल जो स्वर्गी मरणान्ती ॥

पक्षी अडकले असंख्य जाळ्यात । होईल विमुक्त विरळाचि ॥

जन्मा येऊनिया व्हावे पाशमुक्त । मायादेवीसुत सांगे जगा ॥८॥

जेतवन

तीस भिक्षु

१७५

हंसादिच्चपथे यन्ति आकासे यन्ति इद्धिया ।

नीयन्ति धीरा लोकम्हा जैत्वा मारं सवाहिनिं ॥९॥

प्राप्त केले ज्यांनी 'हंस' पद दिव्य । जाती ते आदित्यमार्गे अंती ॥

तपोबळे झाल्या ऋद्धि ज्यांच्या दासी । जाती ते आकाशी मृत्युअंती ॥

सेनेसह मार जिंकला ज्यांनी । जाती ते विभानी महाधीर ॥

म्हणे तथागत तेचि खरे धीर । हृदयस्थ मार जिंकती जे ॥९॥

जेतवन

चिंचा (माणविका)

१७६

एकं धम्मं अतीतस्स मुसावादिस्स जन्तुनो ।

वितिण्णपरलोकस्स नत्थि पापं अकारियं ॥१०॥

एकमात्र सुटला धर्म । करी हवे तैसे कर्म ॥

खोटे बोली ज्याची वाचा । घोर नाही त्या पापाचा ॥

परलोकी श्रद्धा नाही । त्या निषिद्ध ना काही ॥

सोडा निषिद्ध आचार । म्हणे मायादेवी पुत्र ॥१०॥

जेतवन

(अयुक्त दान)

१७७

न वे कदरिया देवलोकं वजन्ति ।

बाला ह वे न प्संसन्ति दानं ॥

धीरो च दानं अनुमोदमानो

तेनेव सो होति सुखी परत्थ ॥११॥

दान द्यावया जे अत्यंत कृपण । न जाती ते जन स्वर्गाप्रति ॥

जे न प्रशंसिती सत्पात्रासी दान । जाणावे ते जन बुद्धिहीन ॥

सदैव थोरांची दाना अनुमति । तेणे सुखप्राप्ति स्वर्गी तथा ॥

म्हणे तथागत स्वर्गाचे साधन । सत्पात्रासी दान वेळोवेळी ॥११॥

जेतवन

अनाथपिण्डिकाचा पुत्र

१७८

पथव्या एकरज्जेन सग्गस्स गमनेन वा ।
सब्बलोकाधिपच्चेन सोतापत्ति फलं वरं ॥ १२ ॥

एकछत्री राज्य लाभले पृथ्वीचे । अथवा स्वर्गाचे इन्द्रपद ॥
लाभले साम्राज्य सकल विश्वाचे । फळ काय त्याचे आत्महिता ॥
भिक्षुसंघी लाभे 'स्रोतापत्ति' फल । श्रेष्ठ ते सकल लाभाहूनि ॥
भोग सर्व सोडा म्हणे तथागत । व्हावे श्रावकात स्रोतापन्न ॥ १२ ॥

(१) स्रोतापन्न (२) सकृतागमी (३) अनागामी (४) अर्हत्
हे बुद्धसंघातील श्रावकांचे चार प्रकार आहेत

इति श्रीधरविरचिते अभंगधर्मपदे त्रयोदशो लोकवर्गः समाप्तः ॥
नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स ॥

१४. बुद्धवर्ग

उरुवेला (बोधिमंड)

मागन्दिय (ब्राह्मण)

१७९

यस्य जितं नावजीयति । जितमस्स नो यति कोचि लोके ।
तं बुद्धमनन्तगोचरं अपदं केन पदेन नेस्सथ ॥ १ ॥

जयाचा विजय सर्वथा अजिक्य । नाही पराजय ठावा जया ॥
अतुल्य या जगी विजय जयाचा । ठाव अनन्ताचा लागला ज्या ॥
कोणत्या मार्गाने ऐशा बुद्धालागी । न्याल वाममार्गी इहलोकी ॥
म्हणे तथागत जगी तो अच्युत । बुद्धपद प्राप्त झाले जया ॥ १ ॥

१८०

यस्स जालिनी विसत्तिका । तण्हा नत्थि कुहिञ्चि नेतवे ।
तं बुद्धमनन्तगोचरं अपदं केन पदेन नेस्सथ ॥ २ ॥

जिचे बन्धन अपार । ओढ जिच्या ठायी घोर ॥
ऐसी तूणा शक्त नाही । ज्यासी ओढाया कोठेही ॥
ऐसा बुद्ध जो का थोर । पाही अनन्ताचे तीर ॥
कोण्या मार्गे तयालागी । न्याल बरे वाममार्गी ॥
सांगे तथागत लोका । घोर तूणा सारी जिंका ॥ २ ॥

संकाश्यनगर

देवमनुष्य

१८१

ये ज्ञानपसुता धीरा नेक्खम्मूपसमे रता ।
देवापि तेसं पिहयन्ति सम्बुद्धानं सतीमतं ॥ ३ ॥

चित्त ज्यांचे ध्यानी मग्न निरंतर । निष्काम जे धीर सर्वकर्मी ॥
संयमी तत्पर व्यग्र समाधीत । नित्य स्मृतियुक्त संबुद्ध जे ॥
ऐसे बुद्धपद लाभावे आपणा । मनी ही वासना देवांच्याहि ।
मायादेवीपुत्र सांगे सर्वा जना । धरावी कामना बुद्धपदी ॥ ३ ॥

वाराणसी

एरकपत्त (नागराज)

१८२

किच्छो मनुस्सपटिलाभो किच्छं मच्चान जीवितं ।
किच्छं सद्धम्मसवणं किच्छो बुद्धानमुप्पादो ॥ ४ ॥

दुर्लभ या लोकी जन्म मानवाचा । मर्त्य जीवनाचा लाभ तंसा ॥
वानिती जो धर्म संतसाधुजन । दुर्लभ श्रवण त्या धर्माचे ॥
क्षणोक्षणी होती असंख्यात जन्म । परी बुद्धजन्म दुर्लभ तो ॥
म्हणे तथागत बुद्ध जे दुर्लभ । अत्यंत दुर्लभ सेवा त्यांची ॥ ४ ॥

जेतवन

आनन्द (थेर)

१८३

सब्बपापस्स अकरणं कुसलस्स उपसम्पदा ।
सच्चित्त परियोदपनं एतं बुद्धान ' सासनं ॥५॥

काया वाचा मने । पाप सर्वथा सोडणे ॥
तेवी दया दमने दाने । पुण्यसम्पदा जोडणे ॥
नित्य सद्धर्मचिन्तने । चित्त आपुलें शोधणे ॥
मायादेवीपुत्र म्हणे । हेचि बुद्धांचे सांगणे ॥

जेतवन

आनन्द (थेर)

१८४

खन्ती परमं तपो नितिकखा, निब्बाणं परमं वदन्ति बुद्धा
नहि पब्बजितो परूपघाती, समणो होति परं विहेठयन्तो ॥६॥

देवो कोणी पीडा क्षमा चि करावी । तितिक्षा धरावी विपत्तीत ॥
सांगती ते बुद्ध सर्वतपाहून । ऐसे आचरण श्रेष्ठ तप ॥
करी परहिंसा छळी इतरासी । जरी वनवासी न तो भिक्षु ॥
तथागत म्हणे तेचि भिक्षु वन्द्य । मनी ज्यांच्या नित्य क्षमा दया ॥६॥

जेतवन

आनन्द (थेर)

१८५

अनूपवादो अनूपघातो पातिमोक्खे च संवरो ।
मत्तञ्जुता च भत्तस्मि पन्तञ्च सयनासनं ।
अधिवित्ते च आयोगो एतं बुद्धान सासनं ॥७॥

नका करू निन्दा कठोर भाषण । नका घेऊ प्राण कोणाचाही ॥
आचार धर्माचे पाळावे नियम । भोजनी संयम असू द्यावा ॥
एकान्ती असावे शयन आसन । शुद्ध ठेवा मन निरन्तर ॥
हें चि सर्व जगा बुद्धांचे सांगणे । तथागत म्हणे मान्य आम्हा ॥७॥

जेतवन

उदास भिक्षु

१८६

न कहापणवस्सेन तित्ति कामेसु विज्जति ।
अप्पसादा दुक्खा कामा इति विञ्जाय पण्डितो ॥८॥

१८७

अपि दिब्बेसु कामेसु रतिं सो नाधिगच्छति ।
तण्हक्खयरतो होति सम्मासम्बुद्धसावको ॥९॥

झाली जरी वृष्टि सोन्याच्या नाण्यांची । तरी वासनांची तृप्ति नाही ॥
अल्पकाळ देती भोग हे आस्वाद । अंती दुःखप्रद निश्चितचि ॥
दिव्य भोगांची हि नुरे त्या आसक्ति । सत्य हे जाणती पण्डित जे ॥८॥
सम्बुद्धांचे शिष्य नित्यपरायण । करावया क्षीण भोगतृष्णा ॥
भोगतृष्णेतुनी ध्हावे पूर्ण मुक्त । सांगे तथा तथागत सर्व जगा ॥९॥

जेतवम

अग्निदत्त (ब्राह्मण)

१८८ बहु वे सरणं यन्ति पव्वतानि वनानि च ।
आरामरुक्खवेत्यानि मनुस्सा भयतज्जिता ॥१०॥

१८९ नेतं खो सरणं खेमं नेतं सरणमुत्तमं ।
नेतं सरणमागम्म सब्बदुक्खा पमुच्चति ॥११॥

सर्वत्र या जगी ऐसे लोक फार । नित्य भयातुर अंतरी जे ॥
गिरीकन्दराचा किंवा अरण्याचा । आश्रय नित्याचा घेती भये ॥
उपवनान्तरी किंवा तरुतळी । जाती चैत्यस्थळी आश्रयासी ॥१०॥
आश्रय हे नाही हिताचे उत्तम । दुःखांचा विराम नाही तेथे ॥
व्यर्थ हिंडू नका व्हाया दुःखमुक्त । म्हणे तथागत रानी वनी ॥११॥

१९० यो च बुद्धं च धम्मं च संघं च सरणं गतो ।
चत्तारि अरियसच्चानि सम्मपञ्जाय पस्सति ॥१२॥

१९१ दुक्खं दुक्खसमुप्पादं दुक्खस्स च अतिककमं ।
आरियञ्च' ट्ठाङ्गिक मग्ग दुक्खूपसमगामिनं ॥१३॥

१९२ एतं खो सरणं खेमं एतं सरणमुत्तमं ।
एतं सरणमागम्म सब्बदुक्खा पमुच्चति ॥१४॥

शरण जो गेला बुद्धासी धर्मासी । तैसा चि संघासी मनोभावे ।
चोहीकडे जेणे पाहिली संसारी । आर्यसत्ये चारी प्रज्ञाबळे ॥१२॥
दुःख दुःखहेतु दुःखातुनी मुक्ति । अष्टांगपद्धति दुःखनाशी ॥
हीच चार सत्ये धाम कल्याणाचे । शरण जायाचे श्रेष्ठ स्थान ॥१३॥
आर्यसत्य मार्गी जाती जे शरण । सर्व दुःखातून मुक्त होती ॥
आर्यसत्ये जाणा व्हाया दुःखमुक्त । सांगे तथागत सर्व जगा ॥१४॥

जेतवन

आनन्द (थेर)

१९३ दुल्लभो पुरिसाजञ्जो न सो सब्बत्थ जायति ।
यत्थ सो जायति धीरो तं कुलं सुखमेवति ॥१५॥

उत्तम जो सर्वगुणी । ऐसा पुरुष विरळा जनी ॥
जन्मे ना तो सर्व स्थानी । दिव्य जैसा चिन्तामणि ॥
जया कुळी जन्म त्याचा । तेथे विस्तार सौख्याचा ॥
मायादेवीपुत्र म्हणे । भाग्य फळे पुत्रगुणे ॥१५॥

जैतवव

पुष्कळ भिक्षु

१९४

सुखो बुद्धानमुप्पादो सुखा सद्धम्मदेसना ।
सुखा संघस्स सामग्गी समग्गानं तपो सुखो ॥१६॥

बुद्ध जगी जन्म घेती । हेचि जाणा सुख-प्राप्ति ॥
सुख सद्धर्माचा बोध । सुख संघाचा संबंध ॥
शुद्ध तपस्या सांघिक । सुख ते चि सर्वाधिक ॥
बुद्ध-धर्म संघासंगे । सुख, तथागत सांगे ॥१६॥

सञ्चार करताना

कस्सपबुद्धाच्या चैत्यास उद्देशून

१९५

पूजारहे पूजयतो बुद्धे यदि च सावके ।
पपञ्च समतिक्कन्ते तिण्णसोकपरिह्वे ॥१७॥
ते तादिसे पूजयतो निब्बुते अकृतोभये ।
न सक्का पुञ्जं संखातुं इमेत्तमपि केनचि ॥१८॥

तुटले जयांचे पाश प्रापंचिक । भय आणि शोक नाही ज्यांसी ॥
संसार विमुक्त सर्वथा निर्भय । सर्वा पूजनीय इहलोकी ॥
असोत ते बुद्ध अथवा श्रावक । कल्याण-दायक पूजा त्यांची ॥१८॥
बुद्ध-श्रावकांच्या पूजने जे पुण्य । सांगणे अशक्य केवढे ते ॥
बुद्धांच्या-पूजने करा आत्महित । मायादेवी-सुत सांगे जगा ॥१८॥

इति श्रीघर विरचिते अभंगधर्मपदे चतुर्दशः बुद्धवर्गः समाप्तः ॥
नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स ॥

१५ सुखवर्ग

शाक्य नगर

जातिकलहास

- १९७ सुसुखं वत ! जीवाम वेरिनेसु अवेरिनो ।
वेरिनेसु मनुस्सेसु विहराम अवेरिनो ॥१॥
- १९८ सुसुखं वत ! जीवाम आतुरेसु अनातुरा ।
आतुरेसु मनुस्सेसु विहराम अनातुरा ॥२॥
- १९९ सुसुखं वत ! जीवाम उस्सुकेसु अनुस्सुका ।
उस्सुकेसु मनुस्सेसु विहराम अनुस्सुका ॥३॥

लोक परस्परा वैरी । आम्ही कोणाचे ना वैरी ॥
आम्ही जगतसो सुखे । आम्ही विहरतो सुखे ॥१॥
लोक सारे हे आतुर । आम्ही नाही हो आतुर ॥
आम्ही जगतसो सुखे । आम्ही विहरतो सुखे ॥२॥
लोक सारे हे उत्सुक । आम्ही नाही हो उत्सुक ॥
आम्ही जगतसो सुखे । आम्ही विहरतो सुखे ॥
म्हणे मायादेवी सुत । आम्ही सुखी पापमुक्त ॥३॥

पञ्जशाला (ब्राह्मणग्राम)

मार

- २०० सुसुखं वत जीवाम येसं नो नत्थि किञ्चन ।
पितिभक्खा भविस्साम देवा आभस्सरा यथा ॥४॥
- नाही आम्हापाशी हिरे-मोती-धन । कामिनी काञ्चन घरदार ॥
निःसंग निःशङ्क निर्भय निश्चित । सुखाचे जीवित जगू आम्ही ॥
दिव्य देवापरी करू या सेवन । प्रीतचे भोजन आनन्दाने ॥
म्हणे तथागत होता अकिञ्चन । सुखाचे जीवन येई घरा ॥४॥

जेतवन

कोसलराज

- २०१ जयं वेरं पसवति दुक्खं सेति पराजितो ।
उपसन्तो सुख सेति हित्वा जय-पराजयम् ॥५॥
- विजयाच्या पोटी वैराग्नि तो घोर । करी जो संहार निश्चयेसी
होई पराजित जो का संघर्षात । निजे तो दुःखात दीनवाणा ॥
जय पराजय सोडले जयाने । निजे तो सुखाने शांतपणे ॥
जयपराजयी व्हावे समचित्त । मायादेवीसुत सांगे जगा ॥५॥

जेतवन

कोणी कुलकन्या

२०२

नत्थि रागसंमो अग्गि नत्थि दोससमो कलि ।
नत्थि खन्धसभा दुक्खा नत्थि सन्तिपरं सुखं ॥६॥

लोभा ऐसा अग्नि नाही । कली द्वेषा ऐसा नाही ॥
जगी पञ्चस्कन्धा ऐसे । दुःख दुजे काही नसे ॥
तेवी चित्तशान्ति ऐसे । जगी दुजे सौख्य नसे ॥
म्हणे मायादेवीसुत । व्हावे राग-द्वेषातीत ॥६॥

आलवी

एक उपासक

२०३

जिघच्छा परमा रोगा संखारा परमा दुखा ।
एवं जत्वा यथाभूंत निब्बानं परमं सुखम् ॥७॥

अन्नाची वासना हाचि रोग घोर । स्कन्ध तो संस्कार महादुःख ॥
[पञ्चस्कन्ध जाणा रूप आणि संज्ञा । संस्कार वेदना विज्ञान ते ॥]
ऐसे ओळखावे रोग आणि दुःख । जाणा महासुख निर्वाणचि ॥
निर्वाणाचे सुख सर्वाहुनी थोर । मायादेवीपुत्र सांगे जगा ॥७॥

जेतवन

पसेनंदि कोसलराज

२०४

आरोग्य-परमा लाभा संतुट्ठि-परमं धनं ।
विस्सास-परमा ज्ञाति निब्बानं परमं सुखं ॥८॥

देहाचे मनाचे सर्वथा आरोग्य । हे चि महाभाग्य महालाभ ॥
सत्कर्म जे लाभे त्याचा संतोष । हाचि धनकोष नित्यपूर्ण ॥
विश्वास हा मित्र सर्वाहुनी थोर । सुख परात्पर निर्वाणचि ॥
म्हणे तथागत आरोग्य संतोष । निर्वाण विश्वास प्राप्त करा ॥८॥

वैशाली

तिस्स (थेर)

२०५

पवित्रेकरसं पीत्वा रसं उपसमस्स च ।
निद्रो होति निप्पापो धम्मपीतिरसं पिबं ॥९॥

एकान्तवासाचा रस आस्वादिता । नुरे भय चित्ता अणुमात्र ॥
आस्वादिता रस शांतभावनेचा । चित्तासी भयाचा न हो स्पर्श ॥
रसपान करी धर्माच्या प्रीतीचें । भय पातकाचे नाही त्या ॥
व्हारे भयमुक्त व्हारे पापमुक्त । मायादेवीसुत सांगे जगा ॥९॥

वेणुग्राम

तक्क (देवराज)

२०६

साहु दस्सनमरियानं सन्निवासो सदा सुखो ।
अदस्सनेन बालानं निच्चमेव सुखी सिया ॥१०॥

२०७ बालसंगतचारी हि दीघमद्धान सोचति ।
दुखो बालेहि संवासो अगित्तेनेव सब्बदा ।
धीरो च सुखसंवासो वातीनं व समागमो ॥११॥

भले आर्यांचे दर्शन । जेणे शुद्ध होई मन ॥
घडे सहवास आर्यांचा । लाभ सदैव सौख्याचा ॥
टळे मूर्खांचे दर्शन । हेचि सुख-समाधान ॥१०॥
जाता मूर्खांच्या सांगाती । घडे शोक दिनराती ॥
दुःख मूर्खांच्या सहवासी । जैसे शत्रूच्या सहवासी ॥
सुख धीरांच्या संगमी । जैसे आप्तांच्या संगमी ॥
म्हणे मायादेवीपुत्र । करा सत्संग पवित्र ॥११॥

बेलुवगाम

तस्मा हि

(सकक देवराज)

२०८ धीरं च पञ्चंश्च बहुस्सुतं च
धोयहरसीलं वतवन्तमरियं ।
तं तादिसं सप्पुरिसं सुमेधं
भजेथ नक्खत्तपथं व चन्दिमा ॥१२॥

धीर जे गम्भीर महाप्रज्ञावंत । जे का बहुश्रुत सर्वशास्त्री ॥
शुद्ध ज्यांचे शील व्रत अखण्डित । ऐसे आर्य संत जे जे कोणी ॥
सदैव करावा सत्संग त्यांचा । नक्षत्रपथाचा चन्द्र जैसा ॥
मायादेवीपुत्र सांगे विनवोनी । सत्संगावाचोनी नाही हित ॥१२॥

इति श्रीधरविरचिते अभंगधर्मपदे पञ्चदशः सुखवर्गः समाप्तः ॥
नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स ॥

१६ प्रियवर्ग

जेतवन

तीन भिक्षु

२०९

अयोगे युञ्जमत्तानं योगस्मिञ्च अयोजय ।
अत्थं हित्वा पियग्गाहो पिहेत'त्तानुयोगिनं ॥१॥

आत्महितालागी जे का जगी योग्य । वाटे ते अयोग्य जया नरा ॥
तैसे जे का योग्य कराया कल्याण । तेथे ज्याचे मन रमेचिना ॥
आवडे ज्या स्वार्थ परमार्थाहुनी । त्याने ध्यावे मनी योगियासी ॥
म्हणे तथागत साधाया स्वहित । लावावे हे चित्त संताठायी ॥१॥

२१०

मा पियेहि समागच्छि अप्पियेहि कुदाचनं ।
पियानं अदस्सनं दुक्खं अप्पियानं च दस्सनं ॥२॥

जे जे वाटे प्रिय मना । त्याची नसावी वासना ॥
तैसे अप्रिय जे मना । नसो त्याचीहि वासना ॥
प्रियवियोगे हो दुःख । योग अप्रियाचा दुःख ॥
प्रियाप्रिय करा दूर । सांगे मायादेवी पुत्र ॥२॥

२११

तस्मा पियं न कयिराथ पियापायो हि पापको ।
गन्था तेसं न विज्जन्ति येसं नत्थि पियाप्पियं ॥३॥

प्रिय नसो काही मना । प्रियवियोगे यातना ॥
ज्यासी नसे काही प्रिय । तैसे काही ना अप्रिय ॥
त्याच्या गाठी उकलती । तोचि पावे बन्धमुक्ति ॥
प्रियाप्रिय करा दूर । सांगे मायादेवी पुत्र ॥३॥

जेतवन

कोणी कुटुम्बी

२१२

पियतो जायते सोको पियतो जायते भयं ।
पियतो विप्पमुत्तस्स नत्थि सोको कुतो भयं ॥४॥

जे जे वाटे मना प्रिय सुखदायी । शोक तयापायी अंती घडे ॥
जे जे वाटे मना अत्यंतचि प्रिय । तयापायी भय निरन्तर ॥
जयाच्या अन्तरी नसे काही प्रिय । त्यासी शोकभय कैचे जगी ॥
प्रिय वस्तूतुनी चित्त करा मुक्त । मायादेवीसुत सांगे जगा ॥४॥

जेतवन

विशाखा (उपासिका)

२१३

पेमतो जायते सोको प्रेमतो जायते भयं ।

पेमतो विप्पमुत्तस्स नत्थि सोको कुतो भयं ॥५॥

प्रेम अंकुरता हृदयाअंतरी । सवे मूळ धरी महाशोक ॥

दाटता अंतरी पालवी प्रेमाची । साउली भयाची पडे तेथे ॥

प्रेमजाळातुनी सुटे जो मानव । नुरे तेथे ठाव शोक भया ॥

प्रेम जंजाळांत गोवू नये चित्त । मायादेवीसुत सांगे जगा ॥५॥

वैशाली (कूटागार शाळा)

लिच्छवी लोक

२१४

रतिया जायते सोको रतिया जायते भय ।

रतिया विप्पमुत्तस्स नत्थि सोको कुतो भयं ॥६॥

रती अंकुरता चित्ती । होई शोकाची उत्पत्ति ॥

रती पालवीता चित्ती । दृढमूल होई भीती ॥

रती पावता ही लया । नुरे ठाव शोक-भया ॥

रतीपासोनी व्हा मुक्त । सांगे मायादेवीसुत ॥६॥

जेतवन

अनिन्धि गन्धकुमार

२१५

कामतो जायते सोको कामतो जायते भयं ।

कामतो विप्पमुत्तस्स नत्थि सोको कुतो भयं ॥७॥

काम विकाराची उठताची ज्वाळा । शोकाचा त्या काळा धूर दाटे ॥

कामाविकाराचा लोटताची पूर । भयाचे भेसूर रूप दिसे ॥

कामभुजंगाची सुटता वेटाळी । करी पळापळी शोक भय ॥

कामपाशातुनी असावे विमुक्त । सांगे तथागत सर्व जगा ॥७॥

जेतवन

कोणी ब्राह्मण

२१६

तण्हाय जायते सोको तण्हाय जायते भयं ।

तण्हाय विप्पमुत्तस्स नत्थि सोको कुतो भयं ॥८॥

तूष्णा लागताचि चित्ती । होई शोकाची उत्पत्ति ॥

तूष्णा खवळता चित्ती । मनी वाटू लागे भीती ॥

तूष्णा होई जेव्हा शांत । भय-शोक पावे अंत ॥

तूष्णेपासोनी व्हा मुक्त । जगा सांगे तथागत ॥८॥

राजगृह (वेणुवन)

पांचशे बालंके

२१७

शीलदस्सनसंपन्नं धम्मट्ठं सच्चवादिनं ।
अत्तनो कम्म कुब्बानं तं जनं कुरुते पियं ॥९॥

शील ज्याचे जगी सर्वथा पावन । जेणे विद्याधन प्राप्त केले ॥
आचरण ज्याचे धर्मा अनुकुल । बोलतसे बोल जो का सत्य ॥
नित्य नेमे करी आपुले जो कर्म । तथावरी प्रेम सकळांचे ॥
सकळांच्या प्रेमा व्हावे रे सत्पात्र । मायादेवीपुत्र सांगे जगा ॥९॥

जेतवन

एक अनागामी (थेर)

२१८

छन्दजातो अनक्खाते मनसा च फुटो सिया ।
कामेसु च अप्पटिवद्धचित्तो उद्धंसोतो'ति वुच्चति ॥१०॥

अनाख्यात नाम दुजे निर्वाणासी । तथाचा मनासी लोभ ज्याच्या ॥
अनाख्याती ज्याचे स्थिरावले चित्त । झाले पूर्ण मुक्त भोगातुनी ॥
निर्वाणी आसक्त कामपाशमुक्त । तथा 'ऊर्ध्वस्रोत' नाव शोभे ॥
असार संसारी व्हावे 'ऊर्ध्वस्रोत' । मायादेवीसुत सांगे जगा ॥१०॥

ऋषिपत्तन

नन्दि

२१९

चिरप्पवासि पुरिसं दूरतो सोत्थिमागतं ।
जातिमित्ता सुहज्जा च अभिनन्दन्ति आगतं ॥११॥

२२०

तथेव कतपुञ्जम्पि अस्मा लोका परं गतं ।
पुञ्जानि, पतिगण्हन्ति पियं जाती व आगतं ॥१२॥

दूरप्रवासासी गेला । मित्र बंधु जो आपला ॥
बहुता दिसाचे अंतरी । सुखरूप आला घरी ॥
प्रिय सारे बंधुजन । करिती त्याचे अभिनन्दन ॥११॥
तैसा पुण्यवंत कोणी । जाता परलोकी येथोनी ॥
प्रिय बांधवाचे परी । पुण्य त्यासी सत्कारी ॥
पुण्य परलोकीचा मित्र । सांगे मायादेवीपुत्र ॥१२॥

इति श्रीधरविरचिते अभंगधर्मपदे षोडशः प्रियवर्गः समाप्तः ॥
नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स ॥

कपिलवस्तु (न्यग्रोधाराम)

रोहिणी

२२१ कोधं जहे विष्पज्जहेय्य मानं सञ्जोजनं सब्बमतिक्कमेय्य ।
 तं नामरूपस्मि असज्जमानं अकिञ्चनं नानुपतन्ति दुक्खा ॥१॥

त्याग करी जो क्रोधाचा । त्याग तैसा अभिमानाचा ॥
 सर्व बन्धने जो तोडी । नामरूपी ज्या न गोडी ॥
 ऐसा मनी जो विरक्त । होई दुःखातुनी मुक्त ॥
 म्हणे मायादेवीसुत । मनी असावे विरक्त ॥१॥

आलवी

कोणी भिक्षु

२२२ यो वे उप्पतितं कोधं रथं भन्तं' व धारयं ।
 तमहं सारथिं ब्रूमि रस्मिग्गाहो इतरो जनो ॥२॥

ढळलीया रथा राजभार्गाहुनी । धरी सावरोनी कौशल्याने ॥
 तो एक सारथी मजलागी मान्य । येर ते सामान्य दोरी-धरे ॥
 तैसा जो सावरी क्रोध उफाळला । तोचि एक भला वाटे मज ॥
 तथागत म्हणे क्रोधाचा उमाळा । स्वयेचि आपला आवरावा ॥ २॥

राजगृह

उत्तरा (उपासिका)

२२३ अक्कोधेन जिने कोधं असाधुं साधुना जिने ।
 जिने कदरिय दानेन सच्चंन अलिकवादिनं ॥३॥

जिका उफाळला क्रोध । मनी धरोनी अक्रोध ॥
 जिका माजला असाधु । स्वये होवोनीया साधु ॥
 जिका दाने कृपणासी । सत्यानेचि असत्यासी ॥
 हाचि जयमार्ग शाश्वत । सांगे मायादेवीसुत ॥३॥

जेतवन

महाम्मोगलान (थेर)

२२४ सच्चं भणे न कुज्जेय्य दज्जा'प्पस्मिम्पि याचितो ।
 एतेहि तीहि ठानेहि गच्छे देवान सन्तिके ॥४॥

जे का सत्य तेचि बोला । नसो क्रोधाचा उमाळा ॥
 कोणी याचना जो करी । त्यासी द्यावे थोडे तरी ॥
 तीन पथ्ये पाळी ऐसी । तोचि जाई देवापासी ॥
 म्हणे मायादेवीपुत्र । देवकृपेसी व्हा पात्र ॥४॥

साकेत (अयोध्या)

ब्राह्मण

२२५ अहिंसाका ये मुनयो निच्चं कायेन संवृता ।
ते यन्ति अच्चुतं ठानं यत्थ गत्वा न सोचरे ॥५॥

कोणाही जीवाची न करीती हिंसा । जयाचा अहिंसा हाचि धर्म ॥
स्वाधीन जयांच्या पञ्च कर्मेन्द्रिये । पञ्च ज्ञानेन्द्रिये आणि मन ॥
अढळ पदासी जाती ऐसे मुनी । लाभता जे मनी नाही शोक ॥
मायादेवीपुत्र सांगे करा प्राप्त । अढळ अच्युत मुनिस्थान ॥५॥

राजगृह (गृध्रकूट)

राजगृह श्रेष्ठीचा मुलगा

२२६ सदा जागरमानानं अहोरत्तानुसिक्खिनं ।
निब्बानं अधिमुत्तानं अत्थं गच्छन्ति आसवा ॥६॥

अहोरात्र अखण्डित । जे का राहाती जागृत ॥
सत्यतत्त्वांचे चिन्तन । नित्य करी ज्यांचे मन ॥
अन्ती निर्वाणाची प्राप्ति । हेचि ध्येय ज्याचे चित्ती ॥
सांगे मायादेवीसुत । दुःख त्यांचे पावे अस्त ॥६॥

जेतवन

अतुल

२२७ पोरणमेतं अतुल नेतं अज्जतनामिव ।
निन्दन्ति तुण्हीमासीनं निन्दन्ति बहुभाणिनं ।
मितभाणिन्नम्पि निन्दन्ति नत्थि लोके अनिन्दितो ॥७॥

पुराणीच रीति पाळती हे जन । या माजी नवीन नसे काही ॥
लोक हे निन्दती उगा राहे त्यासी । तोंडाळा तैसेची निन्दताती ॥
बिब्रेकी विचारी जो का मितभावी । त्याच्या ही निन्देसी नसे अन्त ॥
अतुला गा ऐक सांगे तथागत । निन्देतुनी मुक्त कोणी नाही ॥

२२८ न चाहु न भविस्सति न चेतरहि विज्जति ।
एकन्तं निन्दितो पोसो एकन्तं वा पसंसितो ॥८॥

आजवरी झाला नाही । पुढे कधी होणे नाही ।
आज नाही विद्यमान । भूमण्डळी ऐसा जन ॥
ज्याची निन्दामात्र झाली । प्रशंसाचि ज्या लाभली ।
तथागत सांगे जना । निन्दा स्तुती तुल्य माना ॥९॥

जेतवन

अतुल (उपासक)

२२९ यं चे विज्जू पसंसन्ति अनुविच्च सुवे सुवे ।
अच्छिद्द्वुत्ति मेधाविं पञ्जासीलममाहितं ॥९॥

२३० नेखं जम्बोनदस्सेव को तं निन्दितुमरहति ।
देवापि तं पसंसन्ति ब्रम्हुणापि पसंसितो ॥१०॥

दोषहीन ज्याचा आचार विचार । तैसाचि उच्चार सर्वकाळ ॥
ज्याची प्रज्ञा मेधा सदैव जागृत । पुण्यशीलवंत जीवनी जो ॥
विवेके सुजाण ज्यासी वारंवार । वाखाणती फार आदराने ॥९॥
सोने बावन्कसी शुध्द जातिवंत । शोधिले अग्नीत वारंवार ॥
त्यापरी विशुद्ध ज्याचे जीवन । विरळाचि जन ऐसा जगी ॥
सकळहि देव त्यासी वाखाणती । किंबहुना स्तुति ब्रह्मा करी ॥
व्हावे देवांच्याही स्तुतिलागी पात्र । मायादेवी पुत्र सांगे जगा ॥१०॥

वेणुवन

वज्जिक भिक्षु

२३१ कायप्यकोपं रक्खेय कायेन संवुतो सिया ।
कायदुच्चरितं हित्वा कायेन सुचरितं चरे ॥११॥
२३२ वचीपकोपं रक्खेय वाचाय संवुतो सिया ।
वचीदुच्चरितं हित्वा वाचाय सुचरितं चरे ॥१२॥
२३३ मनोप्यकोपं रक्खेय मनसा संवुतो सिया ।
मनो दुच्चरितं हित्वा मनसा सुचरितं चरे ॥१३॥
२३४ कायेन संवुता धीरा अथो वाचाय संवुता ।
मनसा संवुता धीरा ते वे सुपरिसंवुता ॥१४॥

सावरावी काया विकारापासोनी । कायेच्या दमनी असा दक्ष ॥
सोडोनी देहाचा सर्व दुराचार । पवित्र आचार देहे करा ॥११॥
सावरावी वाचा विकारापासोनी । वाचा संयमनी असा दक्ष ॥
सोडोनी वाचेचा सर्व दुराचार । पवित्र उच्चार वाचे करा ॥१२॥
सावरावे मन विकारापासोनी । मनोनियमनी असा दक्ष ॥
सोडोनी मनाचा सर्व दुराचार । पवित्र विचार मने करा ॥१३॥
काया ज्यांनी केली पूर्ण संयमित । वाचा संयमित केली तैसी ।
मनही ज्यांनी केले संयमित । तेचि संयमित खरे जगी ॥
करा संयमन कायावाचामने । तथागत म्हणे हाचि धर्म ॥१४॥

१८ मलवर्ग

जेतवन

गोघातक पुत्र

२३५

पाण्डुपलासो'व दानिसि, यमपुरिसापि च तं उपट्ठिता ।
उद्योगमुखे च तिट्ठसि पाथेय्यम्पि च ते न विज्जति ॥१॥

देह तुझा पिकले पान । क्षणी जाईल गळोनी ॥
तुज न्यावयासी आले । दूत यमाजीचे भले ॥
परलोकीच्या मार्गावरी । नाही तुजपाशी शिदोरी ॥
मायादेवीपुत्र म्हणे । भोगी वाया गेले जिणे ॥१॥

२३६

सो करोहि दीपमत्तनो खिप्पं वायम पण्डितो भव ।
निद्धन्तमलो अनङ्गणो दिब्बं अरियभूमिमेहिसि ॥२॥

परलोकीच्या मार्गावरी । दीप आपणाचि करी ॥
ऊठ वेगी हो पण्डित । यत्नशील ज्ञानवंत ॥
दोष मला करिता दूरी । जाशी आर्यपदावरी ॥
तथागत म्हणे दिव्य । आर्यपदप्राप्ति ध्येय ॥२॥

जेतवन

गोघातक पुत्र

२३७

उपनीयवयो च दानिसि सम्पयातोसि यमस्स सन्तिके ।
वासोपि च ते नत्थि अन्तरा पाथेय्यम्पि च ते न विज्जति ॥३॥

तुझ्या आयुष्याचा संपलासे दिन । काळरात्री क्षण आला बापा ॥
छाया तुजवरी पडली यमाची । घडी शेवटीची आली आली ॥
नाही तुज कोठे जागा निवान्याची । नाही शिदोरीची सोय काही ॥
पाहा उठाउठी जीवनाचे हित । मायादेवीसुत सांगे जगा ॥३॥

२३८

सो करोहि दीपमत्तनो खिप्पं वायम पण्डितो भव ।
निद्धन्तमलो अनङ्गणो न पुन जातिजरं उपेहिसि ॥४॥

उजळ्याया मार्ग आत्मकल्याणाचा । अंगी दीपकाचा गुण आणी ॥
आत्महितासाठी होई तू पण्डित । पुण्यशीलवंत क्रियावंत ॥
निर्मल निर्दोष होता हे जीवन । जन्म वा मरण दोन्ही नाही ॥
तथागत सांगे आपुल्या कल्याणा । आपले आपणा साह्य खरे ॥४॥

जेतवन

कोणी ब्राह्मण

२३९

अनुपुब्बेन मेघात्री थोकथोकं खणे खणे ।
कम्मारो रजतस्सेव निद्धमे मलमत्तनो ॥५॥

थोडा थोडा हळुहळू । जैसा चांदीवरचा मळू ॥
सोनार तो क्षणो क्षणी । दूर करी बहु घासोनी ॥
आत्ममळ ज्ञानियाने । तैसा काढावा प्रयत्ने ॥
मायादेवीपुत्र म्हणे । हित साधावे प्रयत्ने ॥५॥

जेतवन

तिस्स थेर

२४०

अयसा व मलं समुट्ठितं तदुट्ठाय तमेव खादति ॥
एवं अतिधोनचारिनं सानि कम्मामि नयन्ति दुर्गतिं ॥६॥

लोखंडापासोनी जंग जन्मा घेई । परी तोचि खाई लोखंडासी ॥
[काष्ठाचिया पोटी अग्नि जन्म घेई । परी तोचि खाई काष्ठासी त्या ॥]
दुर्जनाचे कर्म तैसे दुर्जनासी । नेई दुर्गतीसी परिणामी ॥
दुर्जनाचा वैरी त्याचाचि आचार । मायादेवीपुत्र सांगे जगा ॥६॥

जेतवन

लाल उदायी थेर

२४१

असज्जायमला मन्ता अनुट्ठानमला घरा ।
मलं वण्णस्स कोसज्जं पमादो रक्खतो मलं ॥७॥

येई कंटाळा जपाचा । जाणा मळ तो मन्त्राचा ॥
कंटाळा जो झाडायचा । मळ तोचि घरदाराचा ॥
आळस चि मळ रूपाचा । प्रमाद तो रक्षकाचा ॥
म्हणे मायादेवीपुत्र । मळ सारे करा दूर ॥ ७ ॥

राजगृह (वेणुवन)

कोणी कुलपुत्र

२४२

मलित्थिया दुच्चरितं मच्छेरं ददतो मलं ।
मला वे पापका धम्मा अस्मि लोके परम्हि च ॥ ८ ॥

दुष्टपणा आचाराचा । मळ तोचि स्त्री जातीचा ॥
क्षुद्रपणा अंतरीचा । मळ तोचि दानीयाचा ॥
पापीपणा, इहलोकीचा । मळ तैसा परलोकीचा ॥
म्हणे मायादेवीपुत्र । मळ सारे करा दूर ॥ ८ ॥

२४३

ततो मला मलतरं अविज्जा परमं मलं ।
एतं मलं पहित्वान निम्मला होथ भिक्खवो ॥ ९ ॥

सर्व मळाहूनी अविद्येचा मळ । अत्यंत प्रबळ काढावया ॥
(अविद्या* हे मूळ जन्म-मरणाचे । दुःखरोगादींचे वेदनांचे ॥)
अविद्येचा मळ निवटूनी काढता । घडे सार्थकता जीवनाची ॥
म्हणे तथागत व्हावया निर्मळ । अविद्येचा मळ दूर करा ॥ ९ ॥

२४३ अ

(अविद्या) ❀

(जरा आणि व्याधि दुःख वा मरण । तथासी कारण होय जन्म ॥)
 (जन्मालागी भव, भवा उपादान । तथाचे कारण तृष्णा जाणा ॥)
 (तृष्णेचे वेदना, स्पर्श वेदनेचे । कारण स्पर्शाचे षडायतन ॥)
 (षडायतनाचे नामरूप मूळ । नामरूपा मूळ विज्ञान ते ॥)
 (विज्ञानाचे जाणा संस्कारचि मूळ । संस्काराचे मूळ अविद्या ती ॥)
 (अत्रिजेचा नाश करा सर्वाआधी । सर्व आधिव्याधि लया जाती ॥)
 (तथागत म्हणे अविद्या केवळ । दुःखांचे ते मूळ सकळाहि ॥)

जैतवन

चुल्ल साठी

२४४

सुजीवं अहिरीकेन काकसूरेन धसिना ।
 पक्खन्दिना पगब्भेन संकिलिट्ठेन जीवित्तं ॥ १० ॥

लज्जागून्य गर्वपूर्ण । विघातकी कमंहीन ।
 कावळ्याचे शूरपण । अंगी साठविले पूर्ण ।
 ऐशा पुरुषाचे जिणे । चाले सुखे समाधाने ॥
 मायादेवीपुत्र म्हणे । जळो ऐसे सुखी जिणे ॥ १० ॥

२४५

हिरीमता च दुज्जीवं निच्चं सुचिगवेसिना ।
 अलीनेन' प्पगब्भेन सुद्धाजीवेन पस्सता ॥ ११ ॥

राखोनीया लाज जनाची मनाची । तैसी पावित्र्याची आठवण ॥
 राहोनीया दक्ष आचारी उच्चारी । प्रगल्भता खरी धरोनीया ॥
 सचोटी राखोनी उद्योग करावा । विवेक धरावा सारासार ॥
 सांगे तथागत ऐसे हे जीवन । अत्यंत कठिण आचराया ॥ ११ ॥

जैतवन

पांचशे उपासक

२४६

यो पाणमतिपातेति मुसावादञ्च भासति ।
 लोके अदिन्नं आदियति परदारञ्च गच्छति ॥ १२ ॥

२४७

सुरामेरयपानञ्च यो नरो अनुपयुञ्जति ।
 इधेव मेसो लोकस्मि मूलं खणति अत्तनो ॥ १३ ॥

करावया प्राणघात । ज्याचे आसुसले चित्त ॥
 खोटे नाटे बोलावया । लाजलज्जा नाही जया ॥
 वेळोवेळी चोरी करी । भोगी इतराची नारी ॥ १२ ॥
 करावया मद्यपान । ज्याचे लाजेचिना मन ॥
 ऐसे जयाचे वागणे । मूळ आपले तो खणे ॥
 तथागत म्हणे ऐका । पञ्चशील सोडू नका ॥ १३ ॥

२४८

एवं भो पुरिस ! जानाहि पापधम्मा असञ्जता ।

मा त लोभो अधम्मा च विरं दुःखाय रन्धयुं ॥ १४ ॥

एक एक वा मनवा । हित सांगतो बांधवा ॥

असंयसी जे जे कर्म । तो चि जाणे पापधर्म ॥

लोभ आणि अधर्म । सर्व दुःखांचे ते मर्म ॥

सांगे मायादेवीपुत्र । दुःखमुक्तीचे हे सूत्र ॥ १४ ॥

२४९

ददाति वे यथासद्धं यथापसादनं जनो ।

तत्थ यो मकु भवति परेस यानभोजने ।

न सो दिवा वा रत्ति वा समाधि अधिगच्छति ॥ १५ ॥

श्रद्धा जैसी ज्यांची, जैसी ज्यांची भक्ति । तैसे दान देती जागो लोक ॥

इतरांनी दिले जे का अन्नदान । तेणे चि प्रसन्न होती दीन ॥

इतरा जीवांसी पाहोनी प्रसन्न । मनामाजो खिन्न होतसे जो ॥

तथागत म्हणे रात्र असो दिन । नाही समाधान ऐशा नरा ॥ १५ ॥

२५०

यस्म च सं समुच्छिन्नं मूलघच्चं समूहतं ।

स वे दिवा वा रत्ति वा समाधि अधिगच्छति ॥ १६ ॥

इतरा जीवासी पाहोनिया सुखी । ज्याचे मन दुःखी होत नसे ॥

परसुखे दुःख, ऐसी हीनवृत्ति । नुरलोसे चित्ती जयाचिया ॥

तोचि एक पावे पूर्ण समाधान । रात्र किंवा दिन असो काहो ॥

म्हणे तथागत पावावया सुख । परदुःखे सुख मानू नका ॥ १६ ॥

२५१

नत्थि रागसमो अग्नि नत्थि दोससमो गहो ।

नत्थि मोहसमं जालं नत्थि तण्हासमा नदी ॥ १७ ॥

सकळाहि जाळे ऐसा त्रिभुवनी । संगीविना अग्नि नाही दुजा ॥

समूळ भ्रांसाया द्वेषहुनी घोर । दुसरा मगर नाही कोणी ॥

नाही मोहापरी जाळे बांधावया । नदी बुडवाया तृष्णे ऐसी ॥

मायादेवीपुत्र म्हणे जाणा विष । संग मोह द्वेष आणि तृष्णा ॥ १७ ॥

भद्रिनगर

मेण्डक (श्रेष्ठी)

२५२

सुदस्सं वज्जमञ्जेसं अत्तनो पन दुद्दसं ।

परेसं हि सो वज्जानि ओपुणाति यथाभुसं ।

अत्तनो पन छादेती कलिं व कित्वा सठी ॥ १८ ॥

इतरांचे दोष अल्पस्वल्प जरी । दिसती ते परी सुखासुखी ॥

आपलेचि दोष जरी फार मोठे । दिसती ना कोठे आपणा ते ॥

इतरांचे दोष सांगावया हौस । वाटे जैसी भुल उडवाया ॥

परंतु आपले दोष लपविती । जुगारी झाकती फासे जेवी ॥

तथागत म्हणे आपले पाहावे । दोष ते झाकावे इतरांचे ॥ १८ ॥

जेतवन

उज्झानसञ्जी (थेर)

२५३

परवज्जानुपस्सिस्स निच्चं उज्झानसञ्चिनो ।
आसवा तस्स बड्हन्ति आरा सो आसवक्खया ॥१९॥

दोष इतरांचे पाही । सदोदित जे जे काही ॥
नित्य इतरांची निंदा । हाचि एक ज्याचा धंदा ॥
ऐसे जे जे कोणी खल । त्यांचा वाढे चित्तमल ॥
म्हणे मायादेवीपुत्र । चित्तशुद्धि तया दूर १९ ॥

कुशीनगर

सुभद्र परिव्राजक

२५४

आकासे च पदं नत्थि समणो नत्थि बाहिरे ।
पपञ्चाभिरता पजा निप्पपञ्चा तथागता ॥२०॥

वाट नाही जगी जावया आकाशी । वास श्रमणासी प्रपंचात ॥
अरण्यात राहे सोडोनी संसार । श्रमण तो नर नव्हे नव्हे ॥
अन्य सारे जन प्रपञ्ची आसक्त । परि अनासक्त तथागत ॥
तथागत म्हणे राहा प्रपञ्चात । परि अनासक्त मनी असा ॥२०॥

२५५

आकासे च पदं नत्थि समणो नत्थि बाहिरे ।
सडखारा सस्सता नत्थि नत्थि बुद्धानमिञ्जितं ॥२१॥

जावयासी अंतराळी । वाट नाही भूमण्डळी ॥
लाभो श्रमणता पूर्ण । वास प्रपंचीच जाण ॥
संस्कार ते अशाश्वत । बुद्ध अचंचळ शांत ॥
म्हणे मायादेवीपुत्र । हेचि विवेकाचे सूत्र ॥२१॥

॥ इति श्रीधरविरचिते अभंगधर्मपदे अष्टादशः मलवर्गः समाप्तः ।
॥ नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स ॥

१९. धर्मस्थ वर्ग

जेतवन

विनिच्छय महामञ्च

२५६

न तेन होति धम्मट्ठो येनेत्थं सहसा नये ।

धो च अत्थं अनत्थं च उभो निच्छेय्य पण्डितो ॥१॥

२५७

असाहसेन धम्मेन समेन नयती परे ।

धम्मस गुत्तो मेधावी धम्मट्ठो'ति पवुच्चति ॥२॥

विवेक सोडोनी न्याय सांगे लोका । त्यासो म्हणू नका धर्मस्थित ॥

करोनी विवेक अर्था अनर्थाचा । निर्णय न्यायाचा देतसे जो ॥१॥

समतीलपणे धर्मभावनेने । पक्षपाताविणे न्याय सांगे ॥

ऐसा धर्मत्राता मेधावी पण्डित । तोचि धर्मस्थित जाणा जगी ॥

तथागत म्हणे ऐसा जो यथार्थ । दुर्लभ धर्मस्थ जगामाजी ॥२॥

जेतवन

घज्जिय (भिक्षु)

२५८

न तेन पण्डितो होती यावता बहु भासति ।

खेमी अवेरी अभयो पण्डितो'ति पवुच्चति ॥३॥

सभेमध्ये विद्वानांच्या । ज्याची बळावते वाचा ॥

अति ज्ञान सांगे लोका । 'पण्डित' र्हा मानू नका ॥

क्षमावंत जो निर्वैर । मनी नाही ज्याच्या घोर ॥

सांगे मायादेवीसुत । तोचि जाणावा पंडित ॥३॥

जेतवन

एंकुद्दीन (थेर)

२५९

न तावता धम्मधरो यावता बहु भासति ।

यो च अप्पम्पि सुत्वान धम्मं कायेन पस्सति ।

स वे धम्मधरो होति यो धम्मं नप्पमज्जति ॥४॥

लोका सांगे धर्म वाचे निरंतर । तथा 'धर्मधर' मानू नका ॥

एकोनिया अल्पस्वल्प धर्मज्ञान । नित्य आचरण करी तैसे ॥

कायावाचामने धर्माचा आचार । अचूक साचार जया ठायी ॥

तोचि एक जाणा खरा धर्मधर । मायादेवीपुत्र सांगे जगा ॥४॥

जेतवन

लकुण्टक भद्विय (थेर)

२६०

न तेन थेरो होति येन'हस पलितं सिरो ।

परिपक्को वयो तस्स मोघजिण्णो'ति वुच्चति ॥५॥

पिकले केस पडले दात । नुरले त्राण शरीरात् ॥

गात्रे झाली निश्चेतन । तरी न ये वृद्धपण ॥

वहु आयुष्य वाढले । परी सारे वाया गेले ॥

मायादेवीपुत्र म्हणे । व्यर्थ धर्महीन जिणे ॥५॥

२६१

यम्हि सच्चं च धम्मो च अहिंसा सञ्जमो दमो ।

स वे वन्तमलो धीरो थेरो'ति पवुच्चति ॥६॥

आचारे विचारे पाळी सत्यव्रत । धर्म जीवनात् व्यक्त करी ॥

काया वाचा मने पाळी जो अहिंसा । निर्दाळली हिंसा पूर्ण ज्याने ॥

दम संयमाने इन्द्रिये आवरी । निर्मळ अंतरी सर्वथा जो ॥

तोचि खरा वृद्ध तोचि खरा 'थेर' । मायादेवीपुत्र सांगे जगा ॥६॥

जेतवन

(कितीतरी भिक्षु)

२६२

न वाक्करणमत्तेन वण्णपोक्खरताय वा ।

साधुरूपो नरो होती इस्सुकी मच्छरी सठो ॥७॥

वाणी सुसंस्कृत काव्यरसपूर्ण । जिचे आकर्षण सर्व लोका ॥

रूप मनोहर मदनाचे परी । लुब्ध नरनारी होती जेणे ॥

परी जो अंतरी नित्य ईर्षा धरी । नाठाळ मत्सरी सर्वा ठायी ॥

मायादेवीपुत्र सांगे सर्वा लोका । त्यासी मानू नका साधुरूप ॥७॥

२६३

यस्स चेतं समुच्छिन्नं मूलघच्चं समूहतं ।

स वन्तदोसो मेधावी 'साधुरूपो'ति वुच्चति ॥८॥

असो नसो रूप वाणी । सर्व सद्गुणांची खाणी ॥

परी केले निर्मूलन । ईर्षामात्सर्याचे पूर्ण ॥

दोषमुक्त ज्याचे चित्त । तोचि मेधावी पण्डित ॥

सांगे तथागत जना । 'साधुरूप' तोचि जाणा ॥८॥

जेतवन

हत्थक भिक्षु

२६४

न मुण्डकेन समणो अब्बतो अलिकं भणं ।

इच्छालाभ-समापन्नो समणो किं भविस्सति ॥९॥

व्रतहीन ज्याचे काया वाचा मन । असत्य भाषण करी नित्य ॥

इच्छा जया तीव्र मानसन्मानाची । घनाच्या लाभाची निरंतर ॥

परी मस्तकाचे करोनी मुण्डन । मिरवे श्रमण म्हणोनिया ॥

तथागत पुसे सांगा जगी कोण । होईल श्रमण मुंडनेची ॥९॥

२६५

यो च ममेति पापानि अणुं थूलानि सब्बतो ।
समितत्ता हि पापानं समणो'ति पवुच्चति ॥१०॥

पापे सान थोर सारी । जी का संचली अंतरी ॥
शमवी निग्रहे जो तथा । उग्र व्रते करेनिया ॥
करी पापांचे जो शमन । लोकी म्हणावे त्या 'श्रमण' ॥
मायादेवीपुत्र म्हणे । श्रमणपणा शमने वाणे ॥१०॥

जेतवन

कोणी ब्राह्मण

२६६

न तेन भिक्खु सो होति यावता भिक्खते परे ।
विस्सं धम्मं समादाय भिक्खु होति न तावता ॥११॥

हिंडोनिया दारोदारी । भिक्षा मागे परोपरी ॥
भिक्षा मागे इतरा जना । तेणे न ये भिक्षुपणा ॥
धर्म दावी बाह्यात्कारी । भिक्षु होईन/ तोवरी ॥
म्हणे मायादेवीपुत्र । व्यर्थ सारा बाह्याचार ॥११॥

२६७

यो 'ध पुञ्जञ्च पापं च वाहित्वा ब्रह्मचरियवा ।
सङ्खाय लोके चरति स वे भिक्खू'ति वुच्चति ॥१२॥ •

पाप आणि पुण्य वसे जे अंतरी । निःशेष जो करी झाडोनिया ॥
पाळी जो नैष्ठिक ब्रह्मचर्यव्रत । निर्विकार चित्त नित्य ज्याचे ॥
विदेके विचारे नीतिमार्गी चाले । विवंचोनि बोले शुद्ध भावे ॥
तोचि खरा 'भिक्षु' जाणा शीलवंत । मायादेवीसुत सांगे जगा ॥१२॥

जेतवन

तीर्थिक

२६८

न मोनेन मुनी होती मुल्हरूपो अविद्सु ।
यो च तुलं'व पग्गय्ह वरमादाय पण्डितो ॥१३॥

२६९

पापानि परिवज्जेति स मुनी तेन सो मुनी ।
यो मुनाति उभो लोके मुनी तेन पवुच्चति ॥१४॥

मूर्ख अशिक्षित वाचेचा दुर्बळ । राहे सर्वकाळ मौनधारी ॥
दम्भ करावयाला झाला नित्य मौनी । परी तथा मुनी मानू नका ॥
हाती धरोनिया तराजू धर्माचा । संग्रह पुण्याचा करीतसे ॥
करीतसे त्याग सवेचि पापाचा । जगी कायावाचामनीभावे ॥
पापपुण्य दोन्ही तोलोनिया नीट । करी वहीवाट 'मुनी' तोचि ॥
तथागत म्हणे तोचि खरा मुनी । पाप जो टाकोनी घेई पुण्य ॥१४॥

जेतवन
२७०

अरिय बालिसिक

न तेन अरियो होति येन पाणानि हिंसति ।
अहिंसा सब्बपाणानं अरियो'ति पवुच्चति ॥१५॥

प्राणीहिंसा घडे जया । आर्यपणा न ये तथा ॥
अहिंसा जो पूर्ण पाळी । तोचि आर्य भूमण्डळी ॥
ऐका सत्तत्वाचे वर्म । अहिंसाचि परम धर्म ॥
म्हणे मायादेवीपुत्र । जगी आर्य व्हा सत्पात्र ॥१५॥

जेतवन
२७१

पुष्कळ भिक्षु

न सीलव्रतमत्तेन बाहुपच्चेने वा पुन ।
अथवा समाधिलाभेन विविच्चसयनेन वा ॥१६॥

२७२

फुसामि नेक्खम्मसुखं अपुथुज्जनसेवितं ।
भिक्षू ! विस्सासमापादि अपत्तो आसवक्खयं ॥१७॥

राखिले मी शील पाळियले व्रत । झालो बहुश्रुत नानाशास्त्री ॥
समाधीचा लाभ योगाभ्यासे झाला । एकांत सेविला दीर्घकाल ॥
नैष्कर्म्यचि सुख दुर्लभ जे जनी । नाही या साधनी प्राप्त झाले ॥
(भोगांची वासना पंथ-अभिमान । अयथार्थज्ञान ऐसे दोष ॥)
ऐसे दोष जया 'आश्रव' हे नाव । त्यांचा प्रभाव क्षीण केला ॥
प्रयत्ने म्या केला क्षय आश्रवांचा । नैष्कर्म्यसुखाचा लाभ झाला ॥
तथागत सांगे सर्वा भिक्षुजना । दोषक्षयाविना राहू नका ॥१७॥

॥ इति श्रीधर विरचिते अभंगधर्मपदे एकोनविंश, धर्मस्थ वर्ग समाप्तः ॥
॥ नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स ॥

२०. मार्ग-वर्ग

जेतवन

पाचशे भिक्षु

२७३

मग्गानट्ठङ्गिको सेट्ठो सच्चानं चतुरो पदा ।
विरागो सेट्ठो घम्मानं द्विपदानञ्च चक्खुमा ॥१॥

२७४

एसो'व मग्गो नत्थञ्जो दस्सनस्स विसुद्धिया ।
एतं हि तुम्हे पटिपज्जथ मारस्सेतं पमोहनं ॥२॥

दुःखनिरोगाचा मार्गं अष्टांगिक । त्याहुनी आणिक श्रेष्ठ नाही ॥
आधार धर्माचा आर्य सत्ये चार । त्याहुनी थोर सत्य नाही ॥
सर्व धर्माजाी वैराग्यचि सार । त्याहुनी थोर धर्म नाही ॥
सर्व द्विपदात डोळसचि श्रेष्ठ । त्याहुनी वरिष्ठ दुजा नाही ॥
अष्टाङ्गिक मार्ग आर्य सत्ये चार । याविना आचार-धर्म नाही ॥
करावया दृष्टि विशुद्ध पवित्र । याविना अन्यत्र मार्ग नाही ॥
याचि एका मार्गे करा आक्रमण । तरी प्रमोहन मारा चेत्या ॥
मारासीच करा पूर्ण पराभूत । मायादेवीसुत सांगे जगा ॥

२७५

एतं हि तुम्हे पटिपन्ना दुक्खसन्तं करिस्सज ।
अक्खातो वे मया मग्गो अञ्जाय सल्लसन्थनं ॥३॥

२७६

तुम्हेहि किच्चं आतप्पं अक्खातारो तथागता ।
पटिपन्ना पमोक्खन्ति ज्ञायिनो मारबन्धना ॥४॥

अष्टांगिक मार्ग आर्य सत्ये चार । वैराग्य गम्भीर अन्तरंगी ॥
ऐसा श्रेष्ठ मार्ग जरी चोखाळाल । दुःखाचा होईल अंत तरी ॥
विषयांची तृष्णा हेचि दुःखबीज । आकळले मज चिन्तनाने ॥
आकळले मज म्हणोनी सांगतो । मार्ग, जेणे होतो दुःखनाश ॥
जे जे ध्यानयोगी मार्गे या जातील । पाश तोडतील माराचे त्या ॥
तथागत म्हणे मार्ग सांगू आम्ही । परी यत्न तुम्ही स्वये करा ॥३-४॥

२७७

सर्वे सङ्खारा अनिच्चाति यदा पञ्जाय पस्सति ।
अथ निब्बिन्दति दुक्खे एस मग्गो विसुद्धिया ॥५॥

त्रिविध संस्कार बुद्बुदांचे परी । क्षण क्षणान्तरी होती जाती ॥
आधुल्या प्रज्ञेने ओळखी हे सार । त्थोवि खरा थोर प्रज्ञावंत ॥
दुःख तयावरी न करी आघात । पाहतसे अस्त सर्वचा जो ॥
विशुद्धीचा मार्ग ताच्या संसारात । सांगे त्यागत हाचि एक ॥५॥

जैतवन

पांचशे भिक्षु

२७८

सर्वे सङ्खारा दुक्खाति यदा पञ्जाय पस्सति ।
अथ निब्बिन्दति दुक्खे, एस मग्गो विसुद्धिया ॥६॥

जगो त्रिविध संस्कार । दुःखाचेचि मूलाधार ॥
एसे ओळखी जो नर । त्याची प्रज्ञा जाणा थोर ॥
थोर दुःखांचे आघात । त्यासी करिती ना विचलित ॥
प्रज्ञा-विशुद्धीची वाट । सांगे मायादेवीसुत ॥६॥

२७९

सर्वे धम्मा अनत्ताति यदा पञ्जाय पस्सति ।
अथ निब्बिन्दति दुक्खे एस मग्गो विसुद्धिया ॥७॥

चित्ताच्या प्रवृत्ति तथा नाक ' धर्म ' । अनित्य अनात्म जाणावे ते ॥
चित्तप्रवृत्तींची ऐसी अनात्मता । नीट ओळखीता प्रज्ञाबळे ॥
प्रज्ञाबळे, सारे दुःखाचे आघात । कराया चलित निर्बळ ते ॥
अनात्मता-ज्ञान विशुद्धीचे द्वार । मायादेवीपुत्र सांगे जगा ॥७॥

जैतवन

तिस्स (थेर)

२८०

उट्ठानकालमिह अनुट्ठहानो युवा बली आलसियं उपेतो ।
संसन्नेसंक्कप्पमनो कुसीतो पञ्जाय मग्गं अलसो न विन्दति ॥८॥

उद्योगाचे वेळी लोळे शय्येवरी । कर्तव्य ना करी आपुले जो ॥
तारुण्याचे वय, आंगी बळ भारी । परंतु अंतरी निरुत्साही ॥
आकांक्षाविहीन करंटा आळसी । नाढळेचि त्यासी प्रज्ञामार्ग ॥
उद्योगावाचोनी नाही रे उद्धार । मायादेवीपुत्र सांगे जगा ॥८॥

राजगृह (वेणुवन)

(शूकर-प्रेत)

२८१

वाचानुरक्खी मनसां सुसंवुत्तो कायेन च अक्कुसलं न कयिरा ।
एते तयो कम्मपथे विसंधये आसंधये मग्गमिसिप्पवेदितं ॥९॥

वाचा वर्जावी निष्फळ । आवरावे मन चञ्चळ ॥
काये करू नये पाप । जेणे लोका होई ताप ॥
काया वाचा आणि मन । हेचि कर्मपंथ तीन ॥
तीन्ही पंथ शुद्ध करा । मार्ग ऋषींचाचि धरा
म्हणे सायादेवीसुत । ऋषींच्याचि मार्गे हित ॥९॥

जेतवन

पौडिल (थेर)

२८२

योगा वे जायती भूरि अयोगा भूरिसडखेयो ।
एतं द्वेषापथं जत्वा भवाय विभवाय च ।
तथत्तानं निवेसेद्य यथा भूरि पवड्ढति ॥१०॥

योगवळे होई ज्ञानाचा उदय । योगाभावी क्षय पावे ज्ञान ॥
योग एक जाणा मार्ग उन्नतीचा । दुजा विलासाचा योगाभाव ॥
ऐसे दोन्ही मार्ग नीट जाणोनीया । ज्ञान वाढवाया यत्न करा ॥
प्रयत्ने करोनी व्हा रे योगयुक्त । सायादेवीसुत संगे जगा ॥१०॥

जेतवन

कोणी वृद्ध भिक्षु

२८३

वसं छिन्दथ मा रुक्खं वनतो जायती भयं ।
छेत्त्वा वनञ्च वनथञ्च निब्बना होथ भिक्खवो ॥११॥
२८४ थावं हि वनश्चो न छिज्जति अनुमत्तोपि नरस्स नारिसु ।
पटिवद्धमनो नु त्वाव सो वच्छो खीरपको' व मातरि ॥१२॥

कामवासनांचे वन हे भीषण । भीतीचे कारण वृक्ष नाही ॥
वन वृक्ष दोन्ही करोनी उच्छिन्न । वासनाविहीन भिक्षूंचो व्हा ॥
नारीची कामना अणुमात्र जरी । राहिली अंतरी मनुष्याच्या ॥
बाळका बन्धन आईच्या दुधाचे । तैसे कामिनीचे कामुकासी ॥
तथागत म्हणे नारीची कामना । अणुमात्र मनामाजी नको ॥११-१२॥

जेतवन

सुवर्णकार (थेर)

२८५

उच्छिन्द सिनेहमत्तनो कुमुदं सारदिकं 'व पाणिना ।
सन्तिमग्गमेव ब्रूह्य निब्बानं सुगतेन देसितं ॥१३॥

शरदाच्या काळी सरोवरान्तरी । कुमुदे गोजिरी शोभताती ॥
तोडावी ती सारी आपुल्या हाताने । तैसीच बन्धने ममत्वाचीं ॥
निर्वाणप्राप्तीची शान्ति हीच वाट । चोखाळावी नीट तीच नित्य ॥
तथागत म्हणे साधया निर्वाण । जगी शान्तिवीण मार्ग नाही ॥१३॥

जेतवन

महाधनी (वणिक)

२८६

इध वस्सं वसिस्सामि इध हेमन्तगिम्हसु ।
इति बालो विचिन्तेति अन्तरायं न बुञ्जति ॥१४॥

काढू येथे पावसाळा । काढू येथे चि उन्हाळा ॥
ऐशापरी वरी वरी । मूर्ख नित्य चिन्ता करी ॥
अंतरीची विघ्ने परी । मूर्ख घेईना विचारी ॥
म्हणे मायादेवीपुत्र । करा विघ्नांचा विचार ॥१४॥

जेतवन

किसा गोतमी (थेरी)

२८७

तं पुत्तपसुसम्मत्तं व्यासत्तमनसं नरं ।
सुत्तं गाभं महोधो व मच्चू आदाय गच्छति ॥१५॥

झोपलेल्या गावी येता महापूर । नेई घरदार वाहोनीया ॥
मृत्यु नेई तैसा मनुष्या ओढून । सधन निर्धन असो कोणी ॥
ज्यासी पशुपुत्रधनाची आसवित । त्यासीहि अंती नेई मृत्यु ॥
तथागत म्हणे मृत्यूचे स्मरण । असो रात्रंदिन मनामाजी ॥१५॥

जेतवन

पटाचारा

२८८

न सन्ति पुत्ता नाणाय न पिता नापि बन्धवा ।
अन्तकेनाधिपन्नस्स नत्थि आतिसु ताणता ॥१६॥

नाही पुत्राचा आधार । जेव्हा मृत्यु करी वार ॥
नाही पित्याचा आधार । नाही बन्धूचा आधार ॥
नाही जातीचा आधार । जेव्हा मृत्यु करी वार ॥
म्हणे मायादेवीपुत्र । अंती सारे निराधार ॥१६॥

२८९

एतमत्थवसं अत्वा पण्डितो सीलसंवुतो ।
निब्बाणगमनं मग्गं खिप्पमेव विसोधये ॥१७॥

जाणोनिया मृत्यु अटळ या लोकी । विचारी विवेकी व्हावे आधी ॥
विवेकी विचारी तो खरा पण्डित । तो चि आत्महित साधू शके ॥
पञ्चशील तत्त्वे आचरोनी नीट । चोखाळावी वाट निर्वाणाची ॥
मायादेवीपुत्र सांगे घडी घडी । करा रे तातडी निर्वाणाची ॥१७॥

॥ इति श्रीधरविरचिते अभंगधर्मपदे विशो मार्गवर्गः समाप्तः ॥

॥ नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स ॥

२१. प्रकीर्ण-वर्ग

(राजगृहवंगुवन)

गंगावरोहण

२९०

मत्तासुखपरिच्चागा पस्से चे विपुलं सुखं ।
चजे मत्तासुखं धीरो सम्पस्सं विपुलं सुखं ॥१॥

अल्प स्वल्प सुखा भुलले हे जन । जाती विसरून मोठे सुख ॥
धरोनीया मनी नित्य महासुख । द्यावे अल्पसुख सोडोनीया ॥
(धिक्कारोनी शिल्ले तामसी कोरान्न । सेवावे मिष्टान्न सात्त्विक जे ॥)
तथागत म्हणे ते खरे पण्डित । करिती जे प्राप्त महासुख ॥१॥

जेतवन

कोणी पुरुष

२९१

परदुखूपदानेन अत्तनो सुखमिच्छति ।
वेरखंसग्गसंसट्ठो वेरा सो न पमुच्चति ॥२॥

इतरांसी दुःख द्यावे । स्वये सौख्यचि भोगावे ।
ऐसे नित्य चित्ती धरी । होई जगाचा तो वैरी ॥
गुंते वैरजंजाळात । कधी होईना तो मुक्त ॥
म्हणे मायादेवीपुत्र । चित्ती धरू नका वैर ॥२॥

भद्विय नगर (जातिथावन)

भद्विय (भिक्षु)

२९२

यं हि किच्चं तदपविद्धं अकिच्चं पन कयिरति ।
उत्तलानं पमत्तानं तेसं वड्ढन्ति आसवा ॥३॥

२९३

येसञ्च सुसमारद्धा निच्चं कायगता सति ।
अकिच्चन्ते न सेवन्ति किच्चे सातच्चकारिनो ॥
सत्तानं सम्पजानामं अत्थं गच्छन्ति आसवा ॥४॥

जे जे कार्य आवश्यक । ते ते टाळी जो निःशंक ॥
निषिद्ध जे शास्त्राधारे । ते ते करी जो निर्धारि ॥
जाणा पापी तो प्रमत्त । मलग्रस्त त्याचे चित्त ॥
काया मलिन क्षण-भगुर । ऐसी ज्याची स्मृति स्थिर ॥
न घडे त्यासी अकर्तव्य । न टळे त्याचे कर्तव्य ॥
नित्य ज्याची स्थिर स्मृति । नित्य जागृत जो चित्ती ॥
त्याचे दोष होती लुप्त । सांगे मायादेवीसुत । ३-४॥

जेतवनं

लुकुण्टक भद्विय (थेर)

२९४

मातरं पितरं हन्त्वा राजानो द्वे च खत्तिये ।

रट्ठं सानुचरं हन्त्वा अनीघो याति ब्राम्हणो ॥५॥

तृष्णा हीच माता, पिता अहंकार । दोघास ही ठार मारीतसे ॥
शाश्वत-उच्छेद-दृष्टि राजे दोन । त्यांचे निर्दालन करीतसे ॥
संग दोष हाचि राज परिवार । त्य.चा हि संहार करीतसे ॥
तथागत म्हणे ऐसा जो ब्राम्हण । तोचि पापहीन होत असे ॥५॥

२९५

मातरं पितरं हन्त्वा राजानो द्वे च सोत्थिये ।

वेय्यग्घपञ्चमं हन्त्वा अनीघो याति ब्राम्हणो ॥६॥

भोग तृष्णा हीच माता । अहंकार हाचि पिता ॥
श्रोत्रिय राजे दृष्टि दोन्हीं । चौघास ही संहारोनी ॥
संशय-वाघ रिपु पाचवा । तो हि मारोनी टाकावा ॥
तथागत म्हणे ते ब्राम्हण । होती पूर्ण पापहीन ॥६॥

राजगृह (वेणुवन)

(दारुसा कटिकपुत्र)

२९६

सुप्पबुद्धं पबुज्झन्ति सदा गोतमसावका ।

येसं दिवा च रत्तो च निच्चं बुद्धगता सति ॥७॥

गौतमाचे शिष्य जरी निद्राग्रस्त परी ते जागृत पूर्ण होती ॥
न बाधे कदापि मोहनिद्रा त्यासी । स्मरण जयासी बुद्धांचे चि ॥
रात्रंदिन ज्यांच्या ध्यानी मनी बुद्ध । सर्वथा प्रबुद्ध ते चि होती ॥
तथागत म्हणे बुद्धांचे स्मरण । असो रात्रं-दिन अंतरंगी ॥७॥

२९७

सुप्पबुद्धं पबुज्झन्ति सदा गोतमसावका ।

येसं दिवा च रत्तो च निच्चं धम्मगता सति ॥८॥

गौतमाचे शिष्य जरी निद्राग्रस्त । परी ते जागृत होती पूर्ण ॥
न बाधे कदापि मोहनिद्रा त्यासी । स्मरण जयासी धर्माचे चि ॥
रात्रंदिन ज्यांच्या मनी धर्म शुद्ध । सर्वथा प्रबुद्ध ते चि होती ॥
तथागत म्हणे धर्माचे स्मरण । असो रात्रंदिन अंतरंगी ॥८॥

२९८

सुप्पबुद्धं पबुज्झन्ति सदा गोतमसावका ।

येसं दिवा च रत्तो च निच्चं संघगता सति ॥९॥

गौतमाचे शिष्य जरी निद्राग्रस्त । परी ते जागृत होती पूर्ण ॥
न बाधे कदापि मोहनिद्रा त्यासी । स्मरण जयासी संघाचेचि ॥
संघनिष्ठा ज्यांच्या मनी रात्रंदिन । जाणा तेचि जन सुप्रबुद्ध ॥
तथागत म्हणे संघाचे स्मरण । असो रात्रंदिन अंतरंगी ॥९॥

२९९

सुप्पबुद्धं पबुज्झन्ति सदा गोतमसावका ।

येसं दिवा च रत्तो च निच्चं कायगता सति ॥१०॥

गौतमाचे शिष्य जरी निद्राग्रस्त । परी ते जागृत होती पूर्ण ॥

न बाधे कदापि मोहनिद्रा त्यासी । स्मरण जयासी स्वदेहाचे ॥

देहाची पातके टाळे रात्रंदिन । जाणा ते चि जन सुप्रबुद्ध ॥

तथागत म्हणे कायिक पापांचे । स्मरण सदाचे असो मनो ॥१०॥

३००

सुप्पबुद्धं पबुज्झन्ति सदा गोतमसावका ।

येसं दिवा च रत्तो च अहिंसाय रतो मनो ॥११॥

गौतमाचे शिष्य जरी निद्राग्रस्त । परी जागृत होती पूर्ण ॥

न बाधे कदापि मोहनिद्रा त्यासी । स्मरण जयासी अहिंसेचे ॥

अहिंसा जयाच्या मनी रात्रंदिन । जाणा ते चि जन सुप्रबुद्ध ॥

तथागत म्हणे अहिंसा-स्मरण । असो रात्रंदिन अंतरंगी ॥११॥

३०१

सुप्पबुद्धं पबुज्झन्ति सदा गोतमसावका ।

येसं दिवा च रत्तो च भावनाय रतो मनो ॥१२॥

गौतमाचे शिष्य जरी निद्राग्रस्त । परी ते जागृत होती पूर्ण ॥

न बाधे कदापि मोहनिद्रा त्यासी । भावना मानसी नित्य ज्यांच्या ॥

रात्रंदिन ज्यांच्या हृदयी भावना । सुप्रबुद्ध जाणा तेचि जन ॥

तथागत म्हणे भावना पावन । असो रात्रंदिन अंतरंगी ॥१२॥

वैशाली (महावन)

वज्जिपुत्रक (भिक्षु)

३०२

दुप्पव्वज्जं दुरभिरमं दुरावासा घरा दुक्खा ।

दुक्खोऽसमानसं वासो दुक्खानुपतित'द्धगू ।

तस्मा न च अद्धगू सिया न च दुक्खानुपतितो सिया ॥१३॥

अजाणता घेई संन्याशाचे व्रत । तथा सदोदित पश्चात्ताप ॥

गृहस्थ जीवन न ज्यांचे सुस्थित । तथा सदोदित पश्चात्ताप ॥

विषमशीलासी होता सहवास । पावे दुःख त्रास सदोदित ॥

नित्य घोर मार्गी फिरे यात्रेसाठी । होई दुःखी कष्टी यात्रिक तो ॥

तथागत म्हणे यात्रिक न व्हावे । दुःख ना भोगावे यात्रेपायी ॥१३॥

जेतवन

चित्त (गृहपति)

३०३

सद्धो सीलेन सम्पन्नो यसोभोगतमपिातो ।

यं यं पदेसं भजति तत्थ तत्थेव पूजितो ॥१४॥

अतिस्थिर श्रद्धावंत । निरपवाद शीलवंत ॥

निष्कलंक ज्याचे यश । नाही जया भोगपाश ॥

जेथे जेथे करी वास । होई पूज्य तो सर्वास ॥

म्हणे मायादेवीसुत । व्हावे सद्गुणी पूजित ॥१४॥

जेतवन

चुल्ल (सुभद्रा)

३०४

दूरे सन्तो पकासेन्ति हिमवन्तो व पब्वता ।
असन्तेत्थ न दिस्सन्ति रत्तिखित्ता यथा सरा ॥१५॥

हिमाद्रीचे शृंग सुदूर अंतरी । प्रकाशते परी अनायासे ॥
तैसे संतजन जरी दूर अति । परी प्रकाशति आत्मतेजे ॥
असंत ते होती स्वस्थानीच लुप्त । जैसे रात्रिक्षिप्त बाण होती ॥
मायादेवीपुत्र म्हणे संतपण । जीवनी संपूर्ण साठवावे ॥१५॥

जेतवन

एकटाच हिंडणारा

३०५

एकासनं एकसेयं एको चरमतन्दितो ।
एको दमयमत्तानं वनन्ते रमितो सिया ॥१६॥

नित्य बैसावे एकाकी । शयन करावे एकाकी ॥
मार्गे एकाकी हिंडावे । दूर आलस्य लोटावे ॥
संयम एकाकी करोनीं । राहे एकटाचि वनीं ॥
मायादेवी पुत्र म्हणे । सुखी एकान्तीचे जिणे ॥१६॥

॥ इति श्रीधर विरचिते अभंगधर्मपदे एकविंशः प्रकीर्ण वर्गः समाप्त ॥

॥ नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स ॥

२२. निरय-वर्ग

जेतवन

सुन्दर परिव्राजिका

३०६

अभूतवादी निरयं उपेति यो वापि कत्वा'न करोमीति, चाह ।
उभोपि ते पेच्च समा भवन्ति विहीनकम्मा मनुजा परत्थ ॥

अशक्य असत्य भाषण करिती । नरकी ते जाती नीच नर ॥
म्हणे मी न कर्ता करोनीया कृति । नरकी ते जाती नीच नर ॥
नीचकर्म ऐसे दोघेहि समान । समान त्या स्थान मरणांती ॥
मायादेवीपुत्र सांगे शुद्ध धर्म । जगी नीच कर्म करू नका ॥१॥

राजगृह वेणुवन

(पापफलानुभवी प्राणी)

३०७

कासावकण्ठा बहवो पापधम्मा असञ्जता ।
पापा पापेहि कम्मेहि निरयन्ते उपज्जरे ॥२॥

काषाय वस्त्रांनी ज्ञाकिती शरीर । जगी ऐसे नर असंख्यात ॥
धर्म कर्म त्यांचे परी पापमय । इन्द्रियसंयम मुळी नाही ॥
ऐसे पापी नर पापकर्मापायी । नरकाचे ठायी अंती जाती ॥
तथागत म्हणे हृदय पवित्र । असो अंगी वस्त्र हवे तैसे ॥२॥

वैशाली

(वग्गुमुदातीरवासी भिक्षु)

३०८

सेय्यो अयोगुलो भुत्तो तत्तो अग्गिसिखूपमो ।
यञ्चे भुजेय्य दुस्सीलो रट्ठपिण्डं असञ्जतो ॥३॥

अमंगळ ज्याचे दुष्ट आचरण । सर्वथा जीवन असंयमी ॥
खाऊ नये त्याने स्वराष्ट्राचे अन्न । ज्याचे जीवन भारभूत ॥
गिळावे त्याने लोखंडाचे गोळे । दीप्त अग्निज्वाळे ऐसे तप्त ॥
संयमविहीन दुराचारी जिणे । तथागत म्हणे तेचि पाप ॥३॥

जेतवन

खेम (श्रेष्ठीपुत्री)

३०९

चत्तारि ठानानि नरो पमत्तो आपज्जती परदारूपसेवी ।
अपुञ्जलामं न निकामसेय्यं निन्दं ततीयं निरयं चतुत्थं ॥४॥

३१०

अपुञ्जलाभो च गती च पापिका भीतस्स भीतय रती च थोकिका
राजा च दण्डं गरुक्कं पणोति तस्सा नरो परदारं न सेवे ॥५॥

प्रमत्तपणे जो भोगी परनार । विवेक विचार सोडोनीया ॥
ओढवती चार आपत्ति त्यावरी । भोगी परनारी प्रमत्त जो ॥
पापाचे बन्धन अशांत शयन । निंदेचे वचन नरक चीथा ॥
अपुण्याची प्राप्त पातकाची गति । रतिकाळी भीति क्षणोक्षणी ॥
कळता राजासी राजदण्ड घोर । ऐसी परनार दुःखमूळ ॥
मायादेवीपुत्र सांगे सर्वा जना । परस्त्रीकामना धरू नका ॥४५॥

जेतवन

कटुभाषी (भिक्षु)

३११

कुत्सो यथा दुग्गहीतो हत्यमेवानुकन्तति ।
सामञ्जं दुप्परामट्ठं निरयाय उपकड्ढति ॥६॥

अविचारे घरी हाती । दर्भाची जो तीक्ष्ण पाती ॥
तोचि त्याचा कापे हात । गळे भळाभळा रक्त ॥
तेसा अविचारे जो होई । श्रमण तो नरकी जाई ॥
म्हणे मायादेवीसुत । अविचाराने होई घात ॥६॥

३१२

यं किञ्चि सिथिलं कम्मं सड्किलिट्ठं च यं वतं ।
सड्कस्सरं ब्रह्मचरियं न तं होति महप्फलं ॥७॥

धर्मकर्म जे जे शिथिल । ते ते जाणावे निष्फल ॥
व्रत जे करिता वाटे कष्ट । त्याचे फळ जाणा नष्ट ॥
अशुद्ध जे ब्रह्मचर्य । त्याचे फळ पावे लय ॥
म्हणे मायादेवीपुत्र । कर्म व्रते करा तीव्र ॥७॥

३१३

कयिरञ्चे कयिराथेनं दळ्हमेनं परक्कमे ।
सिथिलो हि परिब्बाजो भिय्यो आकिरते रजं ॥८॥

भूतदया दानधर्म । ऐसे अवश्य जे सत्कर्म ।
तेथे चित्त जेव्हा धावे । पराक्रमे ते साधावे ॥
ढिल्या वृत्तीचा संन्यासी । धूळ उडवी दाही दिशी ॥
घारे पराक्रमी वीर । म्हणे मायादेवीपुत्र ॥८॥

विः

जेतवन

..... नोः विः

एक स्त्री

३१४

अकतं दुक्कतं सेय्यो पच्छा तपति दुक्कतं ।
कतञ्च सुकतं सेय्यो यं कत्वा नानुत्पपति ॥९॥

करणेचि जरी करावे सुकर्म । कदापि दुष्कर्म करू नये ॥
दुष्कर्महिनी ती निष्क्रयता बरी । पश्चात्ताप शिरी दुष्कर्मनि ॥
सत्कर्मचि एक सदा श्रेयस्कर । न जळे अन्तर पश्चात्तापे ॥
तथागत म्हणे करारे सत्कर्म । सोडा रे दुष्कर्म अन्तर्बाह्य ॥९॥

जेतवन

पुष्कळ (भिक्षु)

३१५

नगरं यथा पच्चन्तं गुत्तं सन्तरबाहिरं ।
एवं गोपेथ अत्तानं खणो वे मा उपच्चगा ।
खणातीता हि सोचन्ति निरयम्हि समप्पिता ॥१०॥

जया नगरासी परकोटाची भित । ते चि सुरक्षित अन्तर्बाह्य ॥
आपणा कराया तैसा सुरक्षित । न व्हावे प्रमत्त क्षणभरी ॥
मोह आळसाने प्रमत्त जे होती । रडती ते अंती पदोपदी ॥
प्रमाद हा वरी जीवा रडवीतो । देहान्ती लोटतो नरकात ॥
प्रमाद सोडोनी व्हावे सुरक्षित । मायादेवीसुत सांगे जगा ॥१०॥

जेतवन

जैन साधु

३१६

अलज्जिताये लज्जन्ति लज्जिताये न लज्जरे ।
मिच्छादिट्ठिसमादाना सत्ता गच्छन्ति दुग्गतिं ॥११॥

लाजू नये तेथे अत्यंत लाजती । दुर्गतीस जाती लाजाळू ते ॥
लाजावे जयासी न त्यासी लाजतीं । पावती दुर्गति निर्लज्ज ते ॥
मिथ्या दृष्टिपायी विरुद्ध वर्तन । करिती हे जन जगामध्ये ॥
मायादेवीपुत्र म्हणे मिथ्या दृष्टि । सोडता दुर्गति दूर जाई ॥११॥

३१७

अभये भयदस्सिनो भये व चाभयदस्सिनो ।
मिच्छादिट्ठिसमादाना सत्ता गच्छेति दुग्गतिं ॥१२॥

भिऊ नये तेथे जया अति भीति । दुर्गतीस जाती भेकाड ते ।
भ्यावे जया त्याची नाही ज्यासी भीति । दुर्गतीस जाती निर्भय ते ॥
मिथ्यादृष्टिपायी विरुद्ध वर्तन । करिती हे जन जगामध्ये ॥
मायादेवीपुत्र म्हणे मिथ्यादृष्टि । सोडता दुर्गति दूर होई ॥१२॥

जेतवन

तीर्थिक शिष्य

३१८

अवज्जे वज्जमतिमो वज्जे चावज्जदस्सिनो ।

मिच्छादिट्ठिसमादाना सत्ता गच्छन्ति दुग्गतिं ॥१३॥

सोडू नये कधी तेच जे सोडती । अथवा निन्दती अनिन्द्यासी ॥

सोडावे प्रयत्ने तथा न सोडती, किंवा प्रशंसिती निन्द्य जे जे ॥

मिथ्या दृष्टिपायी विरुद्ध वर्तन । करिती हे जन ऐसे जगी ॥

तथागतं म्हणे पावती दुग्गति । ऐसे मिथ्यादृष्टिग्रस्त जन ॥१३॥

३१९

वज्जञ्च वज्जतो जत्वा अवज्जञ्च अवज्जतो ।

सम्मादिट्ठि समादाना सत्ता गच्छन्ति सुग्गतिं ॥१४॥

निन्द्य तेचि मानी निन्द्य । वर्ज्य तेचि मानी वर्ज्य ॥

मानी अनिन्द्या अनिन्द्य । किंवा अवर्ज्या अवर्ज्य ॥

ऐसी ज्यांची सम्यक् दृष्टि । तेचि पावती सद्गति ॥

म्हणे मायादेवीसुत । सम्यक् दृष्टि करा प्राप्त ॥१४॥

॥ इति श्रीधर विरचिते अभंगवर्मपदे द्वाविंशो निरयवर्गः समाप्तः ॥

॥ नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स ॥

२३. दंतगर्विणी

आनंद (थेर)

जेतवन

३२०

अहं नागो'व सङ्गामे चापतो पतितं सरं ।

अतिवाक्य तितिक्विस्मं दुस्मीलो हि बहुज्जनो ॥१॥

निर्भय संचरे रणांगणी हत्ती । शिरी कोसळती तीक्ष्ण बाण ॥

तीक्ष्ण बाणांपरी दुष्टांचे वचन । करीते ताडन मर्मस्थळी ॥

हत्ती जेवी बाण तेवी दुर्वचन । सदैव साहीन प्रशांत मी ॥

तथागत म्हणे दुष्ट बहुसंख्य । जगी अल्पसंख्य सज्जन ते ॥१॥

३२१

दन्तं नयन्ति समितिं दन्तं राजाभिरूहति ।

दन्तो सेट्ठो मनुस्सेसु यो'तिवाक्यं तितिक्वति ॥२॥

संस्कारे जो होई शान्त दान्त हत्ती । त्यासी आदरती रणांगणी ॥

दान्त हत्तीवरी भूपति बैसती । अदान्त हिडती रानीवनी ॥

शान्त दान्त झाला तो चि नर श्रेष्ठ । बोल कटु दुष्ट साहतसे ॥

दान्त हत्तीपरी व्हावे शान्त दान्त । मायादेवीसुत सांगे जगा ॥२॥

३२२

वरं अस्सतरा दन्ता आजानीया च सिन्धवा ।

कुज्जरा च महानागा अत्तदन्तो ततो वरं ॥३॥

दुष्ट उद्दाम खेचरे । शान्त दान्त होता बरे ॥

सिन्धु देशीचेहि घोडे । दान्त झालिया आवडे ॥

गजराज मदोन्मत्त । बरा वाटे होता दान्त ॥

म्हणे मायादेवीपुत्र । आत्मदान्त महाथोर ॥३॥

जेतवन

भूतपूर्व महावत भिक्षु

३२३

न एतेहि यानेहि गच्छेय्य अगं तं दिसं ।

यथाऽत्तना सुदन्तेन दन्तो दन्तेन गच्छति ॥४॥

ज्या दिशेसी नाही केले पर्यटन । जेथचे न ज्ञान अणुमात्र ॥

निर्वाणाचे पद ऐसे जे अज्ञात । वाहने त्याप्रत नव्हेत ही ॥

आत्मसंयमने झाला जो सुदान्त । तोचि अनाक्रान्त मार्ग क्रमे ॥

मायादेवीपुत्र म्हणे दान्त मन । ते एक वाहन निर्वाणाचे ॥४॥

जेतवन

(परिजीर्ण ब्राह्मणपुत्र)

३२४ धनपालको नाम कुञ्जरो कटुकप्पभेदनो दुन्निवारयो ।
बद्धो कवलं न भुञ्जति सुमरति नागवनस्स कुञ्जरो ॥५॥

धनपालक ही कुंजरांची जाति । उन्मत्त जे होती मदस्त्रावे ॥
चढता उन्माद होती अनावर । अंकुशाचा मार न मानती ॥
भोगाशेने परी बधनी पडती । वासना सोडती तृणाचीहि ॥
स्वच्छंद विहार सेविला जो वनी । आठवती मनी घडोघडी ॥
तथागत म्हणे भोगाशेची बंडी । जीवांसी जखडी बन्धनात ॥५॥

जेतवन

पसेनदी (कोशलराज)

३२५ मिद्धी यदा होति महग्घसो च निदायिता सम्परिवत्तसायी ।
महावराहो'व निबापपुट्ठो पुनप्पुनं गम्भमुपेति मन्दो ॥६॥

लम्पट जिव्हेचे पुरवाया लाड । झाला जो खादाड निरंतर ॥
उताणा पालथा दोन्ही कडेवरी । लोळे दिनरात्री निद्राग्रस्त ॥
महावराहसा घष्टपुष्ट झाला । अत्यंत माजला खाता पिता ॥
तथागत म्हणे पडे गर्भवासी । ऐसा जो आळसी मंदमूढ ॥६॥

जेतवन

(सामणेर)

३२६ इदं पुरे चित्तमचारि चारिकं
येनिच्छकं यत्थकामं यथासुखं ।
तदज्ज'हं निग्गहेस्सामि योनिसो
हत्थिप्पभिन्नं विय अड्कुसग्गहो ॥७॥

आजवरी माझे मन भटकले । हवे तेव्हा गेले हवे तेथे ॥
ओढाळ या मना जे जे आवडले । धावले रमले तेथे तेथे ॥
अकुशे हत्तीसी आवरे माहुत । तैसा आता चित्त आवरीन ॥
चञ्चल हे चित्त निग्रहांकुशाने । तथागत म्हणे आवरीन ॥७॥

जेतवन

कोसल राजाचा पावेय्यक नावाचा हत्ती

३२७ अप्पमादरता होथ सचित्तमनुरक्खथ ।
दुग्गा उद्धरथ'त्तानं पड्ढके सत्तो'व कुञ्जरो ॥८॥

व्हारे व्हारे अप्रमत्त । नित्य राहावे जागृत ॥
चित्त सावरा आपुले । ज्याने भले भले पाडले ॥
रुतला कर्दमी कुंजर । करी आपुला उद्धार ॥
तैसा करा आत्मोद्धार । म्हणे मायादेवीपुत्र ॥८॥

परिलेख्यक

पुष्कळसे भिक्षु

३२८

सचे लभेथ निपकं सहायं । सद्धिचरं साधुविहारिधीरं ।
अभिभूय्य सव्वानि परिस्सयानि । चरेय्य तेन'त्तमनो सतीमा ॥९॥

संयमी सच्छील धीर सुविचारी । ऐसा सहचारी दैवे लाभे ॥
दैवे लाभे तरी दुर्लक्षुनी विघ्ना । जावे पर्यटना तयासंगे ॥
तयासंगे जावे प्रसन्न मनाने । जागरुकपणे ध्येयपंथी ॥
दुर्लभ संसारी संयमी सन्मित्र । मायादेवीपुत्र सांगे जगा ॥९॥

३२९

नोचे लभेथ निपकं सहायं । सद्धिचरं साधुविहारिधीरं ।
राजा'व रट्ठं विजितं पहाय । एको चरे मातङ्ग रज्जे व नागो ॥१०॥

प्रवीण संयमी सच्छील सुमित्र । दुर्लभ सर्वत्र संसारी या ॥
तयाविना जावे एकाकी हिंडाया । जैसा राष्ट्र गेल्या जाई राजा ॥
एकटाचि हिंडे जैसा वनी हत्ती । तैसा नरपति राष्ट्र जाता ॥
तथागत म्हणे एकाकी राहावे । मित्र न करावे दुराचारी ॥१०॥

३३०

एकस्स चरितं सेय्यो नत्थि बाले सहायता ।
एको चरे न च पापानि कयिरा ।
अप्पोस्सुको मातङ्गरज्जे'व नागो ॥११॥

बरे राहणे एकटेचि । नको संगती मूर्खाची ॥
मूर्खासंगे असहायता । एकान्तात शान्ति चित्ता ॥
अनुत्सुक हत्तीपरी । फिरा एकाकी कान्तारी ॥
करा एकाकी सञ्चार । नका करू पापाचार ॥
मायादेवीपुत्र म्हणे । बरे एकान्तीचे जिणे ॥११॥

हिमयत् प्रदेश

मार

३३१

अत्थम्हि जातम्हि सुखा सहाया तुट्ठी सुखा या इतरीतरेव ।
पुञ्जं सुखं जीवितसंखयम्हि सब्बस्स दुक्खस्स सुख पहाणं ॥१२॥

विपत्तीच्या काळी सहाय ते सुख । असहाय दुःख भोगीतसे ॥
एकमेका देता सहाय संकटी । लाभतसे तुष्टी तीच खरी ॥
जन्मवरी केले संचित जे पुण्य । मृत्यु येता घन्य ते चि सुख ॥
सर्वत्र सर्वदा दुःखातुनी मुक्ति । तेचि सौख्यप्राप्ति इही लोकी ॥
मायादेवीपुत्र म्हणे या लक्षणी । सुख या जीवनी ओळखावे ॥१२॥

३३२

सुखा मत्तय्यता लोके अथो पेत्तेय्यता सुखा ।
सुखा सामञ्जता लोके अथो ब्रह्मञ्जता सुखा ॥१३॥

सुख मातृपद किंवा मातृसेवा । तेवी पितृपद पितृसेवा ॥
सर्वसंगत्यागे लाभे जे श्रामण्य । ते चि सुख धन्य इही लोकी ॥
ब्रह्मज्ञान होता लाभे ब्राह्मणत्व । सुख ते महत्त्वपूर्ण जगी ॥
मायादेवीपुत्र म्हणे सुख खरे । ऐशाचि प्रकारे आकळावे ॥१३॥

३३३

सुखं याव जरा सीलं सुखा सद्धा पत्तिट्ठिता ।
सुखो पञ्चाय पटिलाभो पापानं अकरणं सुखं ॥१४॥

जोवरी न नेत्र गात्रे गळाठली । किंवा न गळाली दन्तपङ्क्ति ॥
तोवरी साधावे शीलाचे पालन । श्रद्धा स्थिर पूर्ण करावी ती ॥
तोवरी साधावा लाभ त्या प्रज्ञेचा । आचार पापाचा घडू नये ॥
तथागत म्हणे हेचि सुख खरे । तातडी करारे याचि लागी ॥
इति श्रीधरविरचिते अभङ्गधर्मपदे त्रयोविंशो नागवर्गःसमाप्तः ॥१४॥
नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स ॥

२४. तृष्णावर्ग

जेतवन

कपिलमच्छ

३३४

मनुजस्स पमत्तचारिनो तण्हा बड्ठति मालुवा विय ।
सो पलवती हुराहुरं फलमिच्छं'व वनस्मि वानरो ॥१॥

प्रमत्तपणे जो वागे या संसारी । विवेक अंतरी धरीच ना ॥
मालु-लतेपरी वाढे त्याची तृष्णा । समाधान मना लाभेचि ना ॥
फळाच्या लोभाने चञ्चल वानर । उड्या भराभर मारीतसे ॥
तथागत म्हणे मनुष्य संसारी । वानराच्या परी उड्या मारी ॥१॥

३३५

यं एसा सहती जम्मी तण्हा लोके विसत्तिका
सोका तस्स पत्रड्ढन्ति अभिवट्ठ व'वीरणं ॥२॥

तृष्णा मायाविनी अमृतं मोहिनी । पाडिते बन्धनी सर्वा जीवा ॥
लौकिक सन्मान सुखाची आसक्ति । याही बद्ध होती सर्व जीव ॥
तृष्णासंगाने जे बद्ध झाले लोक । तृष्णापरी शोक वाढे त्यांचा ॥
तथागत म्हणे तृष्णा वा आसक्ति । धरू नका चित्ती अणुमात्र ॥२॥

३३६

यो चेतं सहती जम्मि तण्हं लोके दुरच्चयं ।
सोका तम्हा पपतन्ति उदविन्दू'व पोक्खरा ॥३॥

तृष्णा नीच मायाविनी । जीते त्यागू न शके कोणी ॥
ऐसी तृष्णा जो जिकितो । तोचि जगी सुखी होतो ॥
त्याचा शोक पावे लय । पद्मपत्री जैसे तोय ॥
तृष्णा जिंकावी ही घोर । म्हणे मायादेवीपुत्र ॥३॥

३३७

तं वो वदामि भदं वो यावन्तेत्थ समागता ।
तण्हाय मूलं खणथ उसीरत्थो'व वीरणं ।
मा वो नलं व सोतो व मारो भञ्जि पुनप्पुनं ॥४॥

एका एका लावुनि मन । येथे जमले जे सज्जन ॥
बोध एका हा उज्ज्वळ । काढा खणून तृष्णामूळ ॥
मूळ खणती त्या वाळ्याचे । तैसे खणावे तृष्णेचे ॥
बोरू उपटे फेके पूर । तैसे तुम्हा न करो मार ॥
म्हणे मायादेवीपुत्र । तृष्णा निर्दाळावी शीघ्र ॥४॥

जेतवन

गूथ-सूकर-पोतिक

३३८ यथापि मले अनुपद्दवे दळ्हे छिन्नोऽपि हक्खो पुनरेव रूहति ।
एवम्पि तण्हानुसये अनूहते निब्बत्तती दुक्खमिदं पुनप्पुनं ॥५॥

जोवरी वृक्षाचे तोडिले ना मूळ । तोडिल्या केवळ उंच शाखा ॥
आणीक भराने फोफावे तो वृक्ष । दिसे याची साक्ष ठायी ठायी ॥
तृष्णेचा आशय न करिता नष्ट । करी बहु कष्ट जपी तपी ॥
दुःख वाढे त्याचे छीन्न वृक्षापरी । भोगे परोपरी तेचि दुःख ॥
तथागत म्हणे दुःख नाशावया । आधी तृष्णाशया शुष्क करा ॥५॥

३३९ यस्स छत्तींसती सोता मनापस्सवना भुसा ।
वाहा वहन्ति दुद्दिट्ठि सङ्कप्पा रागनिस्सिता ॥६॥

पञ्च ज्ञानेन्द्रिये सहावे हृदय । त्यांचे विषय ते हि सहा ॥
विषय-इन्द्रियांचे संयोग ते सहा । तितुकेचि पहा अन्तःस्रोत ॥
छत्तीस हे स्रोत ज्याचे वाहती । प्रिय वस्तुप्रति निरंतर ॥
ऐशा अभाग्यासी वाहुनिया नेती । दुष्ट दृष्टिप्रति संकल्प ते ॥
तथागत म्हणे रागज संकल्प । असो अल्पस्वल्प, घात करी ॥६॥

३४० सवन्ति सब्बधी सोता लता उब्भिज्ज तिट्ठति ।
तञ्च दिस्वा लत जातं मूलं पञ्जाय छिन्दथ ॥७॥

ओढे नदी नद सर्वत्र वाहती । ओलावा आणती भूमीमध्ये ॥
लतागुल्म तेणे अति फोफावती । दृढमूल होती ठायी ठायी ॥
लतावल्लरीचे पाहोनी हे जाळ । खणा आधी मूळ प्रयत्नाने ॥
तथागत म्हणे घासनांचे मूळ । करारे निर्मूळ प्रजाबळे ॥७॥

३४१ सरितानि सिनेहितानि च सोमनस्सानि भवन्ति जन्तुनो ।
ते सोतसिता मुखेसिनो ते वे जाति-जरूपगा नरा ॥८॥

तृष्णा नदीचे प्रवाह । जीवा पाडती ते मोह ॥
रूप त्यांचे मनोहर । स्वाद मधुर आवडे फार ॥
जीव जे जे सुखासक्त । पडती तृष्णा-प्रवाहात ॥
जन्म-जरेच्या चक्रात । खाती गटांगळ्या नित्य ॥
म्हणे मायादेवीपुत्र । तृष्णा-नदी महाघोर ॥८॥

३४२ तसिणाय पुरक्खता पजा परिसप्पन्ति ससो'व बाधितो ।
सञ्जो जनसङ्गसत्ता दुक्खमुपेन्ति पुनप्पुनं चिराय ॥९॥

तृष्णा बन्धनाची दोरी । जीव दुबळे शशकापरी ॥
बद्ध अवघेचि बन्धनी । घेती फेरे क्षणोक्षणी ॥
बन्धनी जे बद्ध होती । दुःखे चिरकाल भोगती ॥
दुःखी संयोजनासक्त । म्हणे मायादेवीसुत ॥९॥

३४३ तसिणाय पुरक्खता पजा परिसप्पन्ति ससो व बाधितो ।
तस्मा तसिणं विनोदये भिक्खू आकङ्खी विरागमत्तनो ॥१०॥

तृष्णा अतिदृढ बन्धनाची दोरी । जीव सशापरी दुर्बळ हे ॥
तृष्णेपायी नित्य घेती फेरफेरे । सानथोर सारे जीव जंतु ॥
धरावी भिक्षूने तृष्णा वैराग्याची । आणि विषयांची निर्दाळावी ॥
तथागत म्हणे वैराग्याची आस । सोडवी जीवास पाशातूनी ॥१०॥

वेणुवन

विमन्तक (भिक्षु)

३४४ यो निव्वनथो वनाधिमुत्तो वनमुत्तो वनमेव धावति ।
त पुग्गलमेव पस्सथ मुत्तो बन्धनमेव धावति ॥११॥

त्यजुनी वासनांचे वन । लोकी झाला जो निर्वन ॥
पुन्हा पुन्हा धावे परी । तो चि भीतिप्रद संसारी ॥
अहो निस्सार संसार । ते चि महारण्य घोर ॥
संसारी जे घेती धाव । ते चि जाणा क्षुद्र जीव ॥
म्हणे मायादेवीसुत । स्वस्थ रहा सदोदित ॥११॥

जंतवन

बन्धनागार

३४५ न तं दळ्हं बन्धनमाहु धीरा यदायसं दारूजं बब्बजज्ज ॥
सारत्तरत्ता मणिकुण्डलेसु पुत्तेसु दारेसु च या अपेक्खा ॥१२॥

दृढ न मानिती धीर ते बन्धन । लोहकाष्ठतृण याही केले ॥
लोह लाकडांची काय ती बन्धने । पाशवी शक्तीने भंगती जी ॥
आसक्ति त्या कन्या-पुत्र-कलत्रांची । रत्नकुण्डलांची मोठी बेडी ॥
तथागत म्हणे आसक्तीची बेडी । लीलया जो तोडी तोचि धीर ॥१२॥

३४६

एत दळ्हं बन्धनमाहु धीरा ओहारिनं सिथिलं दुप्पमुञ्चं ।
एतम्पि छेत्वान परिब्वजन्ति अनपेक्खिनो कामसुखं पहाय ॥१३॥

आसक्तीच्या दृढ बन्धना बन्धन । मानिती, सज्जन धीर लोक ॥
शिथिल ते जरी तथापि सुरम्य । तोडता अभेद्य बलिष्ठांहि ॥
ऐशाहि सुदृढ बन्धना तोडोनी । सर्वथा सोडोनी कामसुख ॥
निरिच्छपणे जे सोडती संसार । ते चि जाणा धीर परिव्राट ॥
तथागत म्हणे दुर्घट हे कर्म । करिती, ते धर्मवीर वंद्य ॥१३॥

राजगृह (वेणुवन)

खेमा (त्रिम्बिसार-महिषी)

३४७

ये रागरत्तानुपतन्ति सोतं सयं वतं मवकटको'व जालं ।
एतम्पि छेत्वान वजन्ति धीरा अनपेक्खिनो सब्बदुक्खं पहाय ॥१४॥

काम राग दोषे आंधळे हे जन । पावती पतन प्रवाहात ॥
कोळी गुंफी जाळे भक्ष्य धरावया । परी तेचि तया बद्ध करी ॥
कामरागबन्ध तोडोनिया धीर । दुःखातुनी पार दूर जाती ॥
मायादेवीपुत्र म्हणे व्हा निष्काम । पावेल विराम दुःख सारे ॥१४॥

राजगृह-वेणुवन

उग्रसेन (श्रेष्ठी)

३४८

मुञ्च पुरे मुञ्च पच्छतो मज्झे मुञ्च भवस्स पारगू ।
सब्बत्थ विमुत्तमानसो न पुन जाति जरं उपेहिसी ॥१५॥

सोडा बंध सारे पुढचे । तैसे सोडा ते मागचे ।
सोडां अधले मधले बंध । नसो कसलाहि संबंध ॥
दुर्लङ्घ्य हा भवसागर । बंध तोडुनि करा पार ॥
मुक्त होता अन्तःकरण । अवघ्या आशापाशातून ॥
नाही पुन्हा जन्म जरा । सुटल्या इथल्या घेरझारा ॥
म्हणे मायादेवीसुत । बन्धमुक्त करा चित्त ॥१५॥

जेतवन

(चुल्ल) धनुग्गह पंडित

३४९

वितक्कपमथितस्स जन्तुनो तिब्वरागस्स सुभानुपस्सिनो ।
भिय्यो तण्हा पवड्ढति एसो खो दळ्हं करोति बन्धनम् ॥१६॥

भित्थासंकल्पांनी ग्रस्त ज्याचे मन । आणि परिपूर्ण आसक्तीने ॥
रूपसौंदर्याचे ज्यासी आकर्षण । तृष्णा शतगुण वाढे त्याची ॥
भोगतृष्णा मनी जैसी जैसी वाढे । बन्धनाचे वेढे दृढ होती ॥
मायादेवीपुत्र म्हणे भोगतृष्णा । लेशमात्र मनामाजी नसो ॥१६॥

३५० वितक्कूपसमे च यो रतो असुभं भावयति सदा सतो ।
 ● एस खो व्यन्तिकाहिनी एस च्छेच्छति मारबन्धनं ॥१७॥

वितर्काचे निर्मूलन । नित्य चिन्ती ज्याचे मन ॥
 सर्व क्षणिक दुःखमय । हीच भावना ज्या प्रिय ॥
 मारबन्ध खरोखर । तोडू शके ऐसा नर ॥
 म्हणे मायादेवीपुत्र । अशुभदर्शी करा नेत्र ॥१७॥

जेतवन

मार

३५१ निट्ठङ्गतो असन्तासी वीततण्हो अनङ्गणो ।
 उच्छिज्ज भवसत्तानि अन्तिमो'यं समुस्सयो ॥१८॥

पाप ज्याचे गेले विलया सकळ । तूष्णा ही निर्मूळ ज्याची झाली ॥
 भयत्रासातूनी झाला जो विमुक्त । तो चि जाणा मुक्त मर्त्यलोकी ॥
 भवशल्ये ज्याने उचंडिली सारी । तो एक संसारी शांति पावे ॥
 तथागत म्हणे ऐशा मानवाचा । देह शेवटीचा जाणावा हा ॥१८॥

३५२ वीततण्हो अनादानो निरुत्तिपदकोविदो ।
 अक्खरानं सन्निपातं जञ्जा पुब्बापरानि च ।
 स वे अन्तिमसारीरो महापञ्जो'ति वुच्चति ॥१९॥

तूष्णा ज्याची गेली लया । दान घेणे न रुचे जया ॥
 जाणे निरुक्तीची रीति । तैसी विशुद्ध पदपद्धति ॥
 जाणे अक्षरसंयोजन । आधी कोण नंतर कोण ॥
 एसा शब्दभाषाभिज्ञ । ज्यास म्हणती 'महाप्रज्ञ' ॥
 तथागत म्हणे त्याचे । शरीर हे अखरीचे ॥१९॥

वाराणसी ते गयेच्या मार्गावर

उपक (आजीवक)

३५३ सब्वाभिभू सब्बविदूहयस्मि सब्बेसु धम्मेसु अनूपलित्तो ।
 सब्बञ्जयो तण्हक्खये विमुत्तो सयं अभिञ्जाय कमुद्दिसेय्यं ॥२०॥

कामक्रोधादिक सर्व मी जिंकले । सर्व मी जाणले तत्त्वज्ञान ॥
 प्रकृतीच्या धर्मी सर्वया अलिप्त । शुद्ध माझे चित्त निर्विकार ॥
 सर्वस्वाचा त्याग केलासे मी स्वये । झालो तूष्णाक्षये विमुक्तचि ॥
 लाभलेसे मज सर्व तत्त्वज्ञान । माझा गुरू कोण सांगू तुम्हा ॥
 तथागत म्हणे आम्ही तपःसिद्ध । याचि देहि बुद्ध स्वये झालो ॥ २० ॥

जेतवन

सक्क देवराज

३५४

मब्बदान धम्मदानं जिनाति सब्ब रसं धम्मरमो जिनाति ।
सब्ब रति धम्मरती जिनाति तण्हक्खयो मब्बदुक्खं जिनाति ॥२१॥

धनधान्य-दानावरी । धर्मदान मात करी ॥
काव्याच्या ही रसावरी । धर्मरस तो मात करी ॥
दारापुत्र-रतीवरी । धर्मरती मात करी ॥
संसारीच्या दुःखावरी । तूष्णाक्षय मात करी ॥
म्हणे मायादेवीसुत । धर्मनिष्ठ ठेवा चित्त ॥२१॥

जेतवन

(अपुत्रक श्रेणी)

३५५

हनन्ति भोगा दुम्मेघं नो चे पारगवेसिनो ।
भोगतण्हाय दुम्मेघो हन्ति अञ्जे' व अत्तनं ॥२२॥

कामोपभोगांच्या पार जो न पाहे । मानव तो आहे बुद्धिहीन ॥
तया बुद्धिहीना भोगलेले भोग । तेचि होती रोग नाशावया ॥
निर्बुद्ध मानव भोगतूष्णासक्त । करी आत्मघात वैन्यापरी ॥
तथागत म्हणे आपल्या कल्याणा । आधी भोगतूष्णा नष्ट करा ॥२२॥

पाण्डुकम्बलशिला (देवलोक)

अङ्कुर

३५६

तिणदोसानि खेत्तानि रागदोसा अयं पजा ।
तस्मा हि वीतरागेषु दिन्नं होति महप्फलं ॥२३॥

फोफावले जेथे गवत अत्यंत । शेत ते दूषित झाले जाणा ॥
बळावला जेथे काम अतोनात । समाज दूषित जाणावा तो ॥
म्हणोनिया दान द्यावे ऐशा नरा । काम-राग सारा गेला ज्याचा ।
मायादेवीपुत्र म्हणे ऐसे दान । देतसे महान फळ अंती ॥२३॥

३५७

तिणदोसानि खेत्तानि दोसदोसा अयं पजा ।
तस्मा हि वीतदोसेषु दिन्नं होति महप्फलं ॥२४॥

फोफावले जेथे गवत अत्यंत । शेत ते दूषित झाले जाणा ॥
बळावला जेथे द्वेष अतोनात । समाज दूषित जाणावा तो ॥
म्हणोनिया दान द्यावे ऐशा नरा । द्वेष ज्याचा सारा लया गेला ॥
मायादेवीपुत्र म्हणे ऐसे दान । देतसे महान फळ अंती ॥२४॥

३५८

तिणदोसानि खेतानि मोहदोसा अयं पजा ।
तस्मा हि वीतमोहेसु दिन्नं होति महप्फलं ॥२५॥

फोफावले जेथे गवत अत्यंत । शेत ते दूषित झाले जाणा ॥
बळावला जेथे मोह अतोनात । समाज दूषित जाणावा तो ॥
म्हणोनिया दान द्यावे ऐशा नरा । मोह ज्याचा सारा लया गेला ॥
मायादेवीपुत्र म्हणे ऐसे दान । देतसे महान फळ अंती ॥२५॥

३५९

तिणदोसानि खेतानि इच्छादोसा अयं पजा ।
तस्मा हि विगतेच्छेसु दिन्नं होति महप्फलं ॥२६॥

फोफावले जेथे गवत अत्यंत । शेत ते दूषित झाले जाणा ॥
बळावली जेथे इच्छा अतोनात । समाज दूषित जाणावा तो ॥
म्हणोनिया दान द्यावे ऐशा नरा । इच्छेसी त्या थारा नाही जेथे ॥
मायादेवीपुत्र म्हणे ऐसे दान । देतसे महान फळ अंती ॥२६॥

इति श्रीधरविरचिते अभंग-धर्मपदे चतुर्विंशः तृष्णावर्गः समाप्तः
। नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स ॥

● ●

बरीठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे

..... विः

..... नोः विः

२७ भिक्षु-वर्ग

जेतवन

पाच भिक्षु

३६०

चक्खुना संवरो साधु साधु सोतेन संवरो ।
घाणेन संवरो साधु साधु जिव्हाय संवरो ॥१॥

बरे सावरणे या नेत्र इन्द्रिया । आवडे पहाया पाप ज्यासी ॥
बरे सावरणे या श्रोत्र इन्द्रिया । आवडे ऐकाया निन्दा ज्यासी ॥
बरे सावरणे या घ्राण इन्द्रिया । आवडे हुंगाया दर्प ज्यासी ॥
बरे सावरणे रसना इन्द्रिया । आवडे ज्या खाया अभक्ष्यहि ॥
लोलुप इन्द्रिया करा संयमित । मायादेवीसुत सांग जगा ॥१॥

३६१

कायेन संवरो साधु साधु वाचाय संवरो ।
मनसा संवरो साधु साधु सब्बत्थ संवरो ॥
सब्बत्थ संगुनो भिक्खु सब्बदुक्खा पमुच्चति ॥२॥

बरे सावरणे आपले शरीर । एरवी माहेर दोषांचे जे ॥
बरे सावरणे आपली ही वाचा । एरवी मित्राचा वैरी करी ॥
बरे सावरणे आपले हे मन । चञ्चळ ज्याहून दुजे नाही ॥
कायावाचामन सर्वतोपरीने । बरे सावरणे संसारी या ॥
तथागत म्हणे भिक्षु जो संयत । तो चि दुःखमुक्त सर्वा ठायी ॥१-२॥

जेतवन

हंसघातक (भिक्षु)

३६२

हत्थसञ्जतो पादसञ्जतो वाचाय सञ्जतो सञ्जतुत्तमो ।
अञ्जत्तरतो समाहितो एको सन्तुसि भो तमाहु भिक्खुं ॥३॥

हात ज्याचे संयमयुक्त । पाय ज्याचे संयमयुक्त ॥
वाचा ज्याची संयमयुक्त । सर्वोत्तम जो संयमयुक्त ॥
ज्यासी आवडे एकान्त । संतोषी जो आत्मरत ॥
म्हणे मायादेवीपुत्र । ' भिक्षु ' जाणा ऐसा नर ॥३॥

जेतवन

कोकालिय

३६३

यो मुखसञ्जतो भिक्खु मन्तभाणी अनुद्धतो ।
अर्थं धम्म च दीपेति मधुरं तस्स भासितं ॥४॥

मुख ज्याचे संयमयुक्त । विचारे जो बोले मित ॥
आचारे जो अनुद्धत । अर्थ धर्म करी व्यक्त ॥
काय वानू वाचा त्याची । गोडो जिला अमृताची ॥
म्हणे मायादेवीपुत्र । ऐसा भिक्षु जगी थोर ॥४॥

जेतवन

धम्माराम (थेर)

३६४

धम्मारामो धम्मरतो धम्मं अनुविचिन्तयं ।

धम्मं अनुस्सरं भिक्खु सद्धम्मा न परिहायति ॥५॥

सुख वाटे जया धर्मपालनात । रमे ज्याचे चित्त धर्मामध्ये ॥

करी निरन्तर धमचि चिन्तन । तैसे आचरण धर्मपूत ॥

ढळेना कदापि सद्धर्मापासोनी । कायावाचामनी धर्म ज्याच्या ॥

तथागत म्हणे ऐसा धर्मनिष्ठ । भिक्षु तोचि श्रेष्ठ जगामध्ये ॥५॥

राजगृह (वेणुवन)

विपक्ख-सेवक भिक्षु

३६५

सलाभं नातिमञ्जेय्य नाञ्जेसं पिहयं चरे ।

अञ्जेसं पिहयं भिक्खू समाधि नाधिगच्छति ॥६॥

अवमानू नये कदापि स्वहिता । ईर्ष्या परहिता धरु नये ॥

इतरांचे हित व्हावे मज प्राप्त । ऐसी ज्याचे चित्त ईर्ष्या धरी ॥

समाधान त्यासी कदापि लाभेना । जाळी विवंचना चित्त त्याचे ॥

तथागत म्हणे नित्य समाधानी । तोचि भिक्षु जनी ओळखावा ॥६॥

३६६

अप्पलाभोपि चे भिक्खु सलाभं नातिमञ्जति ।

तं वे देवा पसंसन्ति सुद्धाजीवि अतन्द्रितं ॥७॥

निजलाभ जेथेदि से अल्पमात्र । त्याचा तिरस्कार जो न करी ॥

व्यवसाय ज्याचा पवित्र अत्यंत । जेणे परहित बाधेचिना ॥

अप्रमादी राहे जो सदा सर्वत्र । तोचि भिक्षु पात्र ओळखावा ॥

तथागत म्हणे त्याची स्तुति कीर्ती । देवहि ते गाती स्वर्गामध्ये ॥७॥

जेतवन

पुष्कळ भिक्षु

३६७

सब्बतो नामरूपस्मि यसस नत्थि ममायितं ।

असता च न सोचति स वे भिक्खूति वुच्चति ॥८॥

नामरूपमय मिथ्या हे समस्त । त्यामाजी आसक्त होऊ नये ॥

नामरूपासक्ति जयाने सोडली । ममता गळाली ज्याची पूर्ण ॥

जे जे गेले त्याचा शोक नसे ज्यास । सर्वथा उदास अंतरंगी ॥

तथागत म्हणे ऐसा जो विवेकी । तोचि भिक्षु लोकी ओळखावा ॥८॥

३६८ मेत्ताविहारी यो भिक्खु पसन्नो बुद्धसासने ।
अधिगच्छे पदं संतं संखारूपसमं सुखं ॥९॥

मैत्रीमाजी झाला नित्य रममाण । वैरभाव पूर्ण गेला ज्याचा ॥
बुद्धशासनात प्रसन्न अखण्ड । वाटे ज्या पाखण्ड अन्य सारे ॥
तोचि ऐसे पावे सुख समाधान । संस्कारशमन होई जेणे ॥
तथागत म्हणे ऐसा भिक्षु थोर । शान्तीचे आगर लाभे त्यासी ॥९॥

३६९ सिञ्च भिक्खु ! शमं नावं सित्ता ते लहुमेस्सति ।
छेत्वा रागं च दोसं च ततो निब्बानमेहिंसी ॥१०॥

भिक्खु ! बाबा ऐक माझे । काढ नावेतले ओझे ॥
रागद्वेषा दूर सारी । जीवननौका हलकी करी ॥
संसाराच्या सागरात । हलकी नाव चाले द्रुत ॥
म्हणे मायादेवीपुत्र । नाही निर्वाण ते दूर ॥१०॥

३७० पंच छिन्दे पंच जहे पंच चुत्तरि भावये ।
पंच सङ्गातिको भिक्खु ओघतिण्णो' ति वुच्चति ॥११॥

I शब्दस्पर्शरूपरस आणि गन्ध । पांचहि हे बन्ध उच्छेदावे ॥
II हिंसा चोरी मद्य मिथ्या व्यभिचार । करावे हे दूर पाच बन्ध ॥
III रागद्वेष मोह चाञ्चल्य संशय । बन्ध हे उच्छेद्य पाची जाणा ॥
बन्ध जे जे भूत भावी वर्तमान । त्यांचे चिन्तन करा नीट ॥
मायादेवीपुत्र म्हणे बन्धातीत । भिक्षु 'तीर्णस्सोत' तोचि खरा ॥११॥

(I पाच विषय, II पंचशिलाचे विरोधी, III बौद्धमतातली पाच भयस्थाने)

३७१ ज्ञाय भिक्खु ! मा च प्रमादो माते कामगुणे भमस्सु चित्तं ॥
मा लोहगुलं गिली पभत्तो मा कन्दी दुक्खमिदन्ति डय्हमानो ॥१२॥

भिक्खु ! बाबा ! नित्य करी रे तू ध्यान । प्रमादात मग्न होऊ नको ॥
शब्दस्पर्शादिक पंच कामगुण । त्यात तुझे मन रमू नये ॥
गिळू नको तप्त लोखंडाचा गोळा । होऊनी आंधळा प्रमादाने ॥
न करी आक्रोश दुःखाने पोळता । दुःख झाले आता काय करू ॥
तथागत म्हणे विवेके विचारे । व्यतीत करी रे जीवन हे ॥१२॥

३७२ नत्थि ज्ञानं अपब्बस्स पञ्जा नत्थि अज्ञायतो।
यम्हि ज्ञानं च पञ्जा च स वे निब्बाणसन्तिके ॥१३॥

(निर्वाणाचा मार्ग दावी । तीच 'प्रज्ञा' ओळखावी ॥)

ऐसी 'प्रज्ञा' नाही ज्यासी । ध्यान सिद्ध नोहे त्यासी ॥

ध्यानहीना प्रज्ञा नाही । प्रज्ञाहीना ध्यान नाही ।

दोन्ही जेथे प्रज्ञाध्यान । त्यासी समीप ते निर्वाण ॥

म्हणे मायादेवीसुत । दोन्हीकडे ठेवा चित्त ॥१३॥

३७३ सुञ्जागारं पविट्ठस्स सन्तचित्तस्स भिक्खुनो ।
अमानुसी रती होति सम्माधम्मं विपस्सतो ॥१४॥

निर्जन एकान्तीच्या स्थानी । वास घडता रात्रंदिनी ॥

शान्त होई चञ्चल चित्त । रागद्वेष होती लुप्त ॥

सम्यक् धर्म तो आकळे । दिव्यानन्द चित्ती उजळे ॥

म्हणे मायादेवीसुत । भिक्षू ! राही एकान्तात ॥१४॥

३७४ यतो यतो सम्मसति खन्धानं उदयब्बयं ।
लभती पीतिपामोज्जं अमतं तं विजानतं ॥१५॥

(रूप चतुर्विध वेदना त्रिविध । तिसरा तो स्कन्ध संज्ञा नामे ॥)

(संस्कार त्रिविध विज्ञान षड्विध । ऐसे पञ्चस्कन्ध ओळखावे)

स्कन्धाची उत्पत्ति विनाश तो कंसा । घडे जैसा जैसा विचार तो ॥

तैसा तैसा पावे प्रमोद अत्यंत । मानिती अमृत ज्ञानी ज्यासी ॥

तथागत म्हणे पञ्चस्कन्धज्ञान । करोनी चिन्तन आकळावे ॥१५॥

३७५ तत्रायमादि भवति इध पञ्जस्स भिक्खुनो ।
इन्द्रियगुत्ती सन्तुट्ठी पातिमोक्खे च संवरो ॥ १६॥

प्रज्ञायुक्त होता भिक्षूचे जीवन । प्रकटती गुण प्रारंभी हे ॥

सर्व इन्द्रियांचे योग्य संयमन । सुसंतुष्ट मन सदा राहे ॥

प्रातिमोक्ष नामे नेम जे भिक्षूचे । पालन त्यांचे घडे पूर्ण ॥

नाही व्यवसायी वंचना कोणाची । ऐशा सज्जनांची मैत्री घडे ॥

तथागत म्हणे ऐशा चार गुणी । लाभे या जीवनी भिक्षुपण ॥१६॥

३७६ मित्तै भजस्सु कल्याणे सुद्धाजीवे अतन्दिते ।
पटिसन्धारवुत्तस्स आचारकुसलो सिया ।
ततो पामोज्ज-बहुलो दुक्खस्स'न्तं करिस्ससि ॥१७॥

मित्र ते करावे जे नाही आळसी । कल्याण मानसी नित्य ज्यांच्या ॥
नाही व्यवसायी वंचना कोणाची । ऐशा सज्जनांची मंत्री करा ॥
सज्जनांची सेवा थोरांचा सत्कार । करी निरंतर सद्भावाने ॥
दहा नियमांचा कुशल आचार । करी निरंतर सद्भावाने ॥
ऐसे सदाचारी ज्याचे जीवन । महानन्दे पूर्ण होतसे तो ॥
तथागत म्हणे ऐसा पुण्यवन्त । स्वदुःखाचा अन्त करील तो ॥१७॥

जेतवन

पाचशे भिक्षु

३७७ वस्सिका विय पुप्फानि मद्द्वानि पमुञ्चति ।
एवं रागञ्च दोसञ्च विप्पमुज्जेथ भिक्खवो ॥१८॥

जुईवरी फुले येती । तैसे रागद्वेष चित्ती ॥
कोमेजली फुले परी । जुई सर्वथा झिडकारी ॥
तैसे भिक्षून्तो ! निस्सार । रागद्वेष करा दूर ॥
म्हणे मायादेवीसुत । जुईपरी करा चित्त ॥१८॥

जेतवन

(शान्तकाय थेर)

३७८ सन्तकायो सन्तवाचो सन्तवा सुसमाहितो ।
वन्तलोकामिसो भिक्खु उपसन्तो' ति वुच्चति ॥१९॥

काया ज्याची झाली शान्त । झाली इन्द्रियेहि शान्त ।
अन्तःकरण झाले शान्त । नित्य राहे जो समचित्त ॥
लोकामिषे केली वान्त । तोचि जाणावा 'उपशान्त' ॥
म्हणे मायादेवीसुत । भिक्षु असावा उपशान्त ॥१९॥

जेतवन

(लङ्गूल थेर)

३७९ अत्तना चोदय'त्तानं पटिवासे अत्तभत्तना ।
सो अत्तगुत्तो सतिमा सुखं भिक्खु विहाहिसि ॥२०॥

आपणा आपण करावे प्रेरित । जगी परायत्त राहू नये ॥
सत्कर्मा लावावे आपणा आपण । आपणा आपण ओळखावे ॥
करावे रक्षण आयुले आपण । असावे स्मरण सत्तत्त्वांचे ॥
तथागत म्हणे ऐसा आत्मनिष्ठ । भिक्षु तोचि श्रेष्ठ सुखे राही ॥२०॥

३८० . अत्ता हि अत्तनो नाथो अत्ता हि अत्तनो गति ।
त्तस्मा संयमय त्तानं अस्सं भद्रं व वाणिजो ॥२१॥

स्वामी आपणा आपण । गति आपणा आपण ॥
म्हणुनी करा संयमन । नित्य आपले आपण ॥
जैसा वाणी करी दान्त । घोडे अपुले जातिवंत ॥
म्हणे मायादेवीपुत्र । आत्मायत्त आत्मोद्वार ॥२१॥

राजगृह (वेणुवन)

घडकलि (धेर)

३८१ पामोज्जबहुलो भिक्खु पसन्नो बुद्धसासने ॥
अधिगच्छे पदं सन्तं सङ्खारूपसमं सुखं ॥२२॥

(सर्व पापांचा अन्हेर । दहा कुशलांचा आचार ॥)
स्वचित्ताचे संशोधन । ऐसे बुद्धाचे शासन ॥)
ऐसा बुद्धशासनात । ज्याचे चित्त आनंदित ॥
त्यासी सदैव आनंद । लाभे सुखी शांत पद ॥
म्हणे मायादेवीपुत्र । बुद्धशासन ऐसे थोर ॥२२॥

श्रावस्ती (पूर्वाराण)

(सुमन सामनेर)

३८२ ओ हवे दहरो भिक्खु युञ्जति बुद्धसासने ।
सो मं लोकं पभासेति अब्भा मुत्तो, व चन्दिमा ॥२३॥

बाळदक्षा जाता येताचि तारुण्य । तोडोनिया अन्य बन्ध सारे ॥
पञ्चशीलयुक्त बुद्धाचे शासन । तयारचे पालन पूर्ण करी ॥
ऐसा भिक्षु थोर करी प्रकाशित । विश्व हे समस्त आत्मतेजे ॥
तोचि या भूलोकी मेघमुक्त चन्द्र । मायादेवीपुत्र सांगे जगा ॥२३॥

इति श्रीधरविरचिते अभंगधर्मपदे पंचविंशः भिक्षुवर्गः समाप्तः ।
नमो तस्मै भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स ॥

२६. ब्राह्मणवर्ग

जेतवन

एक अत्यंत श्रद्धाळू ब्राह्मण

३८३

छिन्द मोतं परक्कम्म कामे पनुद ब्राह्मण
संस्कारानं खयं भत्वा अकतञ्जूसि ब्राह्मण ॥१॥

ऐक वा ब्राह्मणा ! ऐक माझे बोल । हितचि होईल पाळीता जे ॥
करी पराक्रम कुसंकल्पावरी । छिन्नभिन्न करी तूष्णाधारा ॥
काढी हाकलोनी अंतरीचा काम । ज्याहुनी उद्दाम वैरी नाही ॥
देखताचि क्षय तीन्ही संस्कारांचा । लाभ निर्वाणाचा निश्चयेसी ॥
तथागत म्हणे तो खरा ब्राह्मण । पावे जो निर्वाण याचि देही ॥१॥

जेतवन

(पुष्कळ भिक्षु)

३८४

यदा द्वयेषु धम्मेषु पारगू होति ब्राह्मणो ।
अथस्स सब्बे संयोगा अत्थं गच्छन्ति जानतो ॥२॥

(समाधि आणि विपश्यना । धर्मा दोन अंगे जाणा ॥)
(श्रद्धा जडता लाभे शील । तेचि समाधीचे मूळ ॥)
(तत्त्वज्ञाने विपश्यना । लाभे निर्वाणाची प्रज्ञा ॥)
दोन्ही धर्मा पारंगत । तोचि खरा ज्ञानवंत ॥
ऐसा ज्ञानी जो ब्राह्मण । त्या नुरेचि बन्धन ॥
मायादेवीपुत्र म्हणे । तोडा सर्व ही बन्धने ॥२॥

जेतवन

मार

३८५

यस्य पारं अपारं वा पारापारं न विज्जति ।
वीतहरं विसञ्जुत्तं तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥३॥

पार नाही ज्या शाश्वत दृष्टीचा । किंवा स्वर्लोकाचा मोहकारी ॥
अपार ना ज्यासी उच्छेद दृष्टीचा । किंवा या जगाचा बन्धकारी ॥
पारापार ज्यासी नुरले जीवनी । निर्भय जो मनी बन्धमुक्त ॥
तथागत म्हणे ऐसे ज्याचे गुण । त्यास मी ब्राह्मण म्हणतसे ॥३॥

जेतवन

(कोणी ब्राह्मण)

३८६

ज्ञानिं विरजमासीनं कितकिच्चं अनासवं ।
उत्तमत्थं अनुप्पत्तं तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥४॥

नित्य सत्तत्त्वांचे करीतसे ध्यान । नसे जी मलिन अन्तर्बाह्य ॥
चाञ्चल्य टाकोनी सुस्थिर जो झाला । सर्वथा पावला कृतार्थता ॥
चारी आत्मावांचा त्याग ज्याने केला । सिद्धार्थ जो झाला याचि देही ॥
तथागत म्हणे ऐसे ज्याचे गुण । त्यास मी ब्राह्मण म्हणतसे ॥४॥

श्रावस्ती (पूर्वारांम)

आनंद (थेर)

३८७

दिवा तपति आदिच्चो रत्ति आभाति चन्दिमा ।
सन्नद्धो खत्तियो तपति ज्ञायी तपति ब्राह्मणो ।
अथ सब्बमहोरत्ति बुद्धो तपति तेजसा ॥५॥

दिवसाचे वेळी निरभ्र आकाशी । सूर्य स्वप्रकाशी प्रकाशतो ॥
रात्रीच केवळ निर्मळ आकाशी । चन्द्र स्वप्रकाशी प्रकाशतो ॥
कवच देही ज्याच्या शिरस्त्राण शिरी । क्षत्रिय संगरी प्रकाशतो ॥
नित्य ध्यानशील राही जो ब्राह्मण । प्रकाशे तो जाण जनामध्ये ॥
प्रकाशे स्वतेजे बुद्ध अहोरात्र । मायादेवीपुत्र सांगे जगा ॥५॥

जेतवन

(कोणी प्रव्रजित)

३८८

वाहितपापो'ति ब्राह्मणो समवगिया समणो ति वुच्चति ।
पब्ब्राजयमत्तनो मलं तस्मा पब्ब्रजितो' ति वुच्चति ॥

ज्याने धुतली पापे सारी । तोचि ब्राह्मण खरोखरी ॥
सर्वाठायी समवर्तन । ज्याचे त्यासी माना श्रमण ॥
दोष ज्याचे गेले दूर । तोचि परिव्राजक थोर ॥
मायादेवीपुत्र म्हणे । ध्यानी घरा ही लक्षणे ॥६॥

जेतवन

सारिपुत्र (थेर)

३८९

न ब्राह्मणस्स पहरेय्य नास्स मुंचेथ ब्राह्मणो ।
धी ब्राह्मणस्स हन्तारं ततो धी य'स्स मुञ्चति ॥७॥

मारु नये ब्राह्मणासी । पाप नाही ज्याचेपाशी ॥
कोपू नये ब्राह्मणाने । ताडियले त्यासी ज्याने ॥
असो धिक्कार त्या जना । ज्याने,ताडिले ब्राह्मणा
ब्राह्मणाहि त्या धिक्कार । चिती ज्याचे क्रोधांगार ॥
म्हणे मायादेवीपुत्र । ब्राह्मण आदरासी पात्र ॥७॥

३९० न ब्राह्मणस्सेतदकिञ्चि सैय्यो
यदा निसेधो मनसो पियेहि ।
यतो यतो हिंसमनो निवत्तत्ति ।
ततो त ो सम्मति एव दुक्खं ॥८॥

प्रिय जे सर्वासी पुत्र दारा धन । त्यांसी मनातून दूर करी ॥
ऐशा ब्राह्मणासी काय थोडे श्रेय । तोचि वंदनीय जनांमाजी ॥
जो जो त्याग करी हिंसाप्रवृत्तीचा । वियोग दुःखाचा तो तो होय ॥
तथागत म्हणे त्याग नी अहिंसा । धर्म तथा ऐसा दुजा नाही ॥८॥

जेतवन

महाप्रजामती मौतमी

३९१ यस्स कायेन वाचाय मनसा नत्थि दुक्कतं
संबुतं तीहि ठानेहि तमहं ब्रूमि ब्राह्मण ॥९॥

कायेने वाचेने आणिक मनाने । केले नाही ज्याने पाप काही
तीन्ही स्थाने ज्याची कायावाचामन । पातकापासून सुरक्षित ॥
ऐसा जो निष्पाप कायवाचामने । ब्राह्मण मी म्हणे त्यालागी ॥
तथागत म्हणे निष्पाप जीवन ते खरे लक्षण ब्राह्मण्याचे ॥९॥

जेतवन

सारिपुत्र (थेर)

३९२ यम्हा धम्मं विजानेय्य सम्मासम्बुद्धदेसितं ।
सक्कच्चं तं नमस्सेय्य अग्गिहुंतं' व ब्राह्मणो ॥१२॥

(तुटले ज्याचे दाही बंध । तोचि जाणावा संबुद्ध ।)
ऐशा संबुद्धाचे ज्ञान । कळे लोकां ज्यापासून ॥
आदरे त्या करा नमन । जैसा यज्ञासी ब्राह्मण ।
म्हणे मायादेवीपुत्र । संबुद्धाचे ज्ञान सार ॥१०॥

जेतवन

जटिल ब्राह्मण

३९३ न जटाहि न गोत्तेहि न जच्चा होति ब्राह्मणो ।
यम्हि सच्चं च धम्मो च सो सुची सो च ब्राह्मणो ॥११॥

दाढी मिशा जटाभार । नव्हे त्याने ब्राह्मण नर ॥
असो गोत्र जाति थोर । नव्हे त्याने ब्राह्मण नर ॥
सत्या धर्मा जेथे स्थान । तोचि शुचि तो ब्राह्मण ॥
म्हणे मायादेवीपुत्र । सत्य आणि धर्म थोर ॥११॥

वैशाली (कूटागारशाला)

(पाखंडी ब्राह्मण)

३९४ किं ते जटाहि दुग्धे किं ते अजिन साटिया ।
अवभन्तरं ते गहनं बाहिरं परिमज्जसि ॥१२॥

अरे नीचा तुझ्या जटा फार लांब । परी धर्म लांब तुजलागी ॥
अंगी पांघरसी जरी मृगचर्म । कैसा तेणे धर्म घडे तुज ॥
गहन मलिन तुझे अंतरंग । । परी तू बाह्यांग प्रक्षाळीसी ॥
तथागत म्हणे सारे वरपांगी । नीचा अंतरंगी धर्म नाही ॥१२॥

राजगृह (गृध्रकूट)

किसा गोतमी

३९५ पंसुकूलधरं जन्तुं किसं धमनिसन्धतं ।
एकं वनस्मिं ज्ञायन्तं तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥१३॥

घुळीने माखले असो जीर्णशीर्ण । वस्त्रप्रावरण अंगावरी ॥
विद्रूप हेंगाडा देह असो काळा । हाडांचा साफळा शिराबद्ध ।
परी वनांतरी एकांती बैसोनी । मग्न राही ध्यानी स्वरूपाच्या ॥
तथागत म्हणे ऐसे ज्याचे गुण त्यास मी ब्राह्मण म्हणतसे ॥१३॥

जेतवन

एक ब्राह्मण

३९६ न चाहं ब्राह्मणं ब्रूमि योनिजं मत्तिसंभवं ।
'भो वादि' नाम सो होति स चे होति सकिंचनो ।
अकिञ्चनं अनादानं तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥१४॥

ब्राह्मणीच्या पोटी जन्मला म्हणून । न म्हणे ब्राह्मण कोणा हि मी ॥
तो जरी श्रीमंत ऐश्वर्यसंपन्न । म्हणतील जन अहो जाहो ॥
परी अकिंचन आणि न घे दान । मायामोहहीन असो कोणी ॥
तथागत म्हणे ऐसे ज्याचे गुण । त्यास मी ब्राह्मण म्हणतसे ॥१४॥

राजगृह (वेणुवन)

उगसेन (श्रेष्ठीपुत्र)

३९७ सब्बसंयोजनं छेत्वा यो वे न परितस्सति !
सङ्गातिकं विसञ्जुत्तं तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥१५॥

कामक्रोधादिक दहा संयोजने । विचित्र बन्धने संसाराची ॥
त्यासी उच्छेदिता ज्या न खेदखंत । सदा तृप्त शांत अंतरंगी ॥
सोडलासे संग धन स्वजनांचा । नसे आसक्तीचा लेश मनी ॥
तथागत म्हणे ऐसे ज्याचे गुण । त्यास मी ब्राह्मण म्हणतसे ॥१५॥

जेतवनं

दोन ब्राह्मण

३९८ छत्त्वा नन्धि वरत्तं च सन्दामं सहनुक्कमं ।
उक्खित्तपळिधं बुद्धं तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥१६॥

उच्छेदिले ज्याने दावे वैररूप । वादी तृष्णारूप बन्धकारी ॥
तोडिली शृंखला तैसी मोहरूप । अविद्यास्वरूप कुंपणहि ॥
अनुक्रमे सर्व तोडोनी बन्धने । बुद्धपण ज्याने प्राप्त केले ॥
तथागत म्हणे ऐसे ज्याचे गुण । त्यास मी ब्राह्मण म्हणतसे ॥१६॥

राजगृह (वेणुवन)

(अक्कोस) भारद्वाज

३९९ अक्कोसं वधबन्धं च अद्दुट्ठो यो तित्तिक्खति ।
खन्तिबलं बलानीकं तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥१७॥

करो कोणी निन्दा नावडे जी जना । घात करो प्राणा किंवा कोणी ॥
जरी शरीरासी पातले बन्धन । करी जो सहन निर्विकार ॥
ऐसा निर्विकारी निश्चल जो चित्ती । धीर सेनापति क्षमेचा त्या ॥
तथागत म्हणे ऐसे ज्याचे गुण । त्यास मी ब्राह्मण म्हणतसे ॥१७॥

राजगृह (वेणुवन)

सारिपुत्र (थेर)

४०० अक्कोधनं वतवत्तं सीलवन्तं अनुस्सुतं
दन्तं अन्तिमसारीरं तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥१८॥

अप्रिय बोलता करिता ताडन । क्रोधाचे लक्षण नसे जेथे ॥
करी निरन्तर व्रताचे पालन । सुशीलसम्पन्न बहुश्रुत ॥
सर्व इन्द्रियांचा करी जो संयम । हाचि ज्याचा जन्म शेवटीचा ॥
तथागत म्हणे ऐसे ज्याचे गुण । त्यास मी ब्राह्मण म्हणतसे ॥१८॥

राजगृह (वेणुवन)

उध्यलवर्णा (थेरी)

४०१ वारि पीक्खरपत्ते, व आरग्गैरिव साम्पपो ।
यो न लिम्पति कामेसु तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥१९॥

पद्मपत्रावरती पाणी । जैसे राहीना लिम्पोनी ॥
आरिच्याहि अग्रावरी । जैसी राहेना मोहरी ॥
तैसे ज्याचे शुद्ध चित्त । कामभोगी नोहे लिप्त ॥
मायादेवीपुत्र म्हणे । मी त्या पुरुषा ब्राह्मण म्हणे ॥१९॥

जेतवन

कोणी ब्राह्मण

४०२

यो दुःखस्स पजानाति इधेव ख यमत्तनो ।
पन्नभारं विसञ्जुत्तं तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥२०॥

याचि देही ज्याचे आपल्या दुःखांचा । क्षण अखेरीचा पाहियेला ॥
भार संसाराचा जो जो शिरावरी । त्यासी जो झुयारी इच्छामात्रे ॥
अरत्री परत्री भोगांची आसक्ति । नसे ज्याचे चित्ती लेशमात्र ॥
तथागत म्हणे ऐसे ज्याचे गुण । त्यास मी ब्राह्मण म्हणतसे ॥२०॥

राजगृह (गृध्रकूट)

(खेमा भिक्षुणी)

४०३

गंभीरपञ्चं मेघावि मग्गामग्गस्स कोविदं ।
उत्तमत्थं अनुप्पत्तं तमहं ब्रूमि ब्राम्हणं ॥२१॥

ऐसी ज्याची प्रज्ञा गंभीर समर्थ । दाखवी जी पथ निर्वाणाचा ॥
ऐसी ज्याची मेधाशक्ति धारणेची । गोष्ट जी हिताची दृढ घरी ॥
मार्ग अमार्गचे योग्य ज्यासी ज्ञान । पावला निर्वाण निश्चये जो ॥
तथागत म्हणे ऐसे ज्याचे गुण । त्यास मी ब्राह्मण म्हणतसे ॥२१॥

जेतवन

(पञ्चभारवासी) तिस्र (थेर)

४०४

असंसट्ठं गहट्ठेहि अनागारेहि चूभयं ।
अनोकसारि अप्पिच्छं तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥२२॥

गृहस्थ वनस्थ जे जे कोणी जन । राहे त्यापासून वेगळा जो ॥
आश्रय घराचा गावाचा तीर्थाचा । धन स्वजनांचा नाही ज्यासी ॥
पोटासाठी अन्न देहा प्रवरण । इच्छीना त्याहून अम्य काही ॥
तथागत म्हणे ऐसे ज्याचे गुण । त्यास मी ब्राह्मण म्हणतसे ॥२२॥

जेतवन

कोणी भिक्षु

४०५

निघाय दण्डं भूतेसु तसेसु थावरेसु च ।
यो न हन्ति न घातेति तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥२३॥

दण्ड खड्ग शूल संहारसाधने । टाकोनिया ज्याने दूर केली ॥
कोण्याहि जीवाचा हरीना जो प्राण । वृक्षाचेहि पान तोडवेना ॥
स्वये अहिंसक आचारी विचारी । इतराहि करी अहिंसक ॥
तथागत म्हणे ऐसे ज्याचे गुण । त्यास मी ब्राह्मण म्हणतसे ॥२३॥

जेतवन

चार श्रामणेर

४०६ अविरुद्धे विरुद्धेसु अत्तदण्डेसु निब्बुतं ।
सादानेसु अनादानं तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥२४॥

करो विरोधक कंसाहि विरोध । परी अविरोध वृत्ति ज्याची ॥
असो सभोवती वंरी दण्डधारी । निश्चल जो परी अन्तर्बाह्य ॥
इष्टमित्र सारे संसारी आसक्त । परी अनासक्त सर्वथा जो ।
तथागत म्हणे ऐसे ज्याचे गुण । त्यास मी ब्राह्मण म्हणतसे ॥२४॥

राजगृह (वेणुवन)

महापन्थक (थेर)

४०७ यस्स रागो च दोसो च मानो मक्खो च पतितो ॥
सासपोरिव आरग्गा तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥२५॥

आरीवरी जरी मोहरी ठेक्किली । पडतसे खाली गळोनिया ॥
गळालासे तैसा राग सुप्रियांचा । द्वेष विप्रियांचा मनातूनी ॥
गळालासे तैसा मान प्रतिष्ठेचा । दंभ पांडि त्याचा स्वधर्माचा ॥
तथागत म्हणे ऐसे ज्याचे गुण । त्यास मी ब्राह्मण म्हणतसे ॥२५॥

४०८ अकक्कसं विज्जापनिं गिरं सच्चं उदीरये ।
याय नाभिसजे किंचि तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥२६॥

कोवळे प्रेमळ बोल बोले वाणी । कर्कशता ध्यानी मनी नाही ॥
आर्जवी बोधक बोल बोले सत्य । जगी नित्यानित्य जाणूनिया ॥
वाणी ज्याची कधी कोणाच्याहि मना । करीना वेदना लेशमात्र ॥
तथागत म्हणे ऐसे ज्याचे गुण । त्यास मी ब्राह्मण म्हणतसे ॥२६॥

जेतवन

कोजी स्थवि

४०९ यो' ध दीघं रस्सं वा अणुं थूलं सुभासुभं ।
लोके अदिन्नं नादियते तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥२७॥

मिळो अनायासे जरी तसूभरी । किंवा कौसभरी दान काही ॥
मिळो एक कण मिळो वा रांजण । शुभाशुभ दान मिळो काही ॥
जगी नाही केले स्वये ज्याचे दान । त्याचे ग्रहण करीचना ॥
तथागत म्हणे ऐसे ज्याचे गुण । त्यास मी ब्राह्मण म्हणतसे ॥२७॥

जेतवन

शारिपुत्र(थेर)

४१०

धासा यस्स न विज्जन्ति अस्मि लोके परमिह च ।
निरासयं विसंयुत्तं तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥२८॥

सुखाची कामना नाही इहलोकी । किंवा परलोकी भोगासक्ति ॥
निर्बीजचि झाल्या सर्वहि वासना । कामना कल्पना आशा ज्याच्या ॥
आशा तृष्णाहीन अनासक्त पूर्ण । केले ज्याने मन याचि देही ॥
तथागत म्हणे ऐसे ज्याचे गुण । त्यास मी ब्राह्मण म्हणतसे ॥२८॥

जेतवन

सहामोगलान (थेर)

४११

यस्सालया न विज्जन्ति अञ्जाय अकथं कथी ।
अमतोगधं अनुप्पत्तं तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥२९॥

चित्त नसे ज्याचे कोणठायी मग्न । तृष्णा झाली भग्न मुळातूनी ॥
हे कैसे होईल होईल ते कैसे । संशय ज्या ऐसे मुळी नाही ॥
अगरध अनन्त अमृताचे स्थान । ज्याने ते निर्वाण प्राप्त केले ॥
तथागत म्हणे ऐसे ज्याचे गुण । त्यास मी ब्राह्मण म्हणतसे ॥२९॥

श्रावस्ती (पूर्वाराध)

जेवत (थेर)

४१२

योध पुञ्जञ्च पापं च उभो संगं उपच्चगा ।
असोकं विरजं सुद्धं तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥३०॥

सोडलासे ज्याने संग त्या पुण्याचा । आणि पातकाचा याचि देही ॥
दुःखशोक ज्याचा सर्वहि गळाला । विलयासी गेला रजोगुण ॥
कायावाचामनी शुद्ध जो सदैव । अशुद्धीस ठाव लेश नाही ॥
तथागत म्हणे ऐसे ज्याचे गुण । त्यास मी ब्राह्मण म्हणतसे ॥३०॥

जेतवन

चन्दासं (थेर)

४१३

चन्दं व विमलं सुद्धं विप्पसन्नमनाविलं
नन्दीभवपरिक्खीणं तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥३१॥

निर्मळ विशुद्ध उज्ज्वल जो भासे । निष्कलंक जैसे चन्द्रबिंब ॥
अहर्निशी राहे प्रसन्न अंतरी । मलिनता सारी गेली ज्याची ॥
संसाराची तृष्णा दुःखाचे कारण । संपूर्णचि क्षीण केली ज्याने ॥
तथागत म्हणे ऐसे ज्याचे गुण । त्यास मी ब्राह्मण म्हणतसे ॥३१॥

कुण्डिया (कोयली)

सीवलि (थेर)

४१४ यो'मं पळिपथं दुग्गं ससारं मोहमच्चगा ।
तिण्णो पारगतो ज्ञायी अनेजो अकथंकथी ।
अनुपादाय निब्बुत्तो तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥३२॥

उल्लंघिला ज्याने आडमार्ग घोर । नेई जो संसार-अरण्यासी ॥
सकळहि मोह ज्याने उल्लंघिला । परतीरा गेला संसाराच्या ॥
नित्य राहे ध्यानी, पाप नाही मनी । संशयापासूनी पूर्ण मुक्त ॥
संसाराचे मूळ त्रिविध संस्कार । करोनिया दूर सुखी झाला ॥
तथागत म्हणे ऐसे ज्याचे गुण । त्यास मी ब्राह्मण म्हणतसे ॥३२॥

चेतवन

सुन्दर समुद्र (थेर)

४१५ यो'ध कामे पहत्त्वान अनागारो परिब्वजे ।
कामभवपरिक्खीणं तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥३३॥

याचि देही ज्याच्या गळाल्या कामना । लोपल्या वासना सर्व काही ॥
स्थावर जंगम सोडोनिया वित्त । झाला अनिकेत संन्यासी जो ॥
क्षीण झाला ज्याचा अंतरीचा काम । नाही पुनर्जन्म जगी स्वर्गी ॥
तथागत म्हणे ऐसे ज्याचे गुण । त्यास मी ब्राह्मण म्हणतसे ॥३३॥

राजगृह (वेणुवन)

जिल (थेर)

४१६ यो 'ध तण्हं पहत्त्वान अनागारो परिब्वजे ।
तण्हाभवपरिक्खीणं तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥३४॥

याचि देही ज्याची गेली भोगतृष्णा । अंतरी कामना लेश नाही ॥
घरदार सारे सोडोनिया वित्त । झाला अनिकेत संन्यासी जो ॥
इहपरलोकी जन्माची वासना । कदापि शिवेना मना ज्याच्या ॥
तथागत म्हणे ऐसे ज्याचे गुण । त्यास मी ब्राह्मण म्हणतसे ॥ ३४॥

राजगृह (वेणुवन)

भूतपूर्व नटभिक्षु

४१७ हित्वा मानुसकं योगं दिब्बं योगं उपच्चगा ।
सब्ब योगविसंयुत्तं तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥३५॥

पुत्र-वित्त-दारा मानवी बन्धने । तोडिली ती ज्याने आत्मबळ ॥
दिव्य भोगतृष्णा स्वर्गाचे बन्धन । वैराग्ये खण्डन त्याचे केले ॥
अरत्री परत्री जे काही बन्धन । पूर्ण उच्छेदून झाला मुक्त ॥
तथागत म्हणे ऐसे ज्याचे गुण । त्यास मी ब्राह्मण म्हणतसे ॥३५॥

४१८ हित्वा रतिं च अरतिं च सीतिभूतं निरुपधि ।
सङ्गलोकाभिभुं वीरं तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥३६॥

सोडोनिया सारी विषयांची प्रीति । भोगांची आसक्ति आत्मबळे ॥
सर्व द्वेषरूप भोगांची अप्रीति । सोडोनिया चित्ती शांत झाला ॥
सर्व लोका जिंके ऐसे ज्याचे शील । वीर जो निश्चल भये लोभे ॥
तथागत म्हणे ऐसे ज्याचे गुण । त्यास मी ब्राह्मण म्हणतसे ॥३६॥

राजगृह (वेणुवन)

वड्गीस (थेर)

४१९ चूर्ति यो वेदि सत्तानं उपपत्तिं च सब्वसो ।
असत्तं सुगतं बुद्धं तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥३७॥

जीवजंतु सारे जगी झाले कैसे । विलयासी कैसे जातील हे ॥
ऐसे जाणे नीट शास्त्रे आकळोनी । निस्संग जो जनी सर्वाठायी ॥
सन्मार्गी लागता सुगत जो झाला । बुद्धपद ज्याला प्राप्त झाले ॥
तथागत म्हणे ऐसे ज्याचे गुण । त्यास मी ब्राह्मण म्हणतसे ॥३७॥

४२० यस्त गतिं न जानन्ति देवा गन्धर्व्वमानुसा ।
खीणासवं अरहन्तं तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥३८॥

महाबुद्धिवंत मानव जे थोर । गन्धर्व किन्नर इन्द्र चन्द्र ॥
कोणी ना जाणती ज्याची दिव्यगति । चारी बाह्यवृत्ति गेल्या ज्याच्या ॥
तोडोनी समूळ दहाहि बन्धने । अर्हत्पद ज्याने प्राप्त केले ॥
तथागत म्हणे ऐसे ज्याचे गुण । त्यास मी ब्राह्मण म्हणतसे ॥३८॥

राजगृह (वेणुवन)

धम्मादिना (थेर)

४२१ यस्त पुरे च पच्छा च मज्झे च नत्थि किञ्चन ।
अकिञ्चनं अनादानं तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥३९॥

जे जे काही गेले सुखाचे साधन । किंवा वर्तमान आगामी वा ॥
त्याच्याठायी ज्यासी लेश ना आसक्ति । बाणली विरक्ति ऐसी मनी ।
सोडोनिया सारे झाला अकिञ्चन । देऊ जाता दान घेईना जो ॥
तथागत म्हणे ऐसे ज्याचे गुण । त्यास मी ब्राह्मण म्हणतसे ॥३९॥

जेतवन

अंगुलिमाल (थेर)

४२२

उसभं पवरं वीरं महेसिं विजिताविनं ।

अनेजं नहातकं बुद्धं तमहं मिं ह्याणं ॥४०॥

वृषभ तो थोर सर्वहि जिवात । सदा जो कष्टत लोकांसाठी ॥

तैसा जो महर्षि श्रेष्ठ धर्मवीर । जिकले विकार सर्व ज्याने ॥

पापाची वासना नसे ज्याचे मनी । निष्णात जो ज्ञानी बुद्ध झाला ॥

तथागत म्हणे ऐसे ज्याचे गुण । त्यास मी ब्राह्मण म्हणतसे ॥४०॥

जेतवन

देवंहित ब्राह्मण

४२३

पुब्बे निवासं यो वेदि सग्गापायं च पस्सति ।

अथो जातिखयं पत्तो अभिञ्जावोसितो मुनि ।

सब्बवोसित वोसानं तं हं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥४१॥

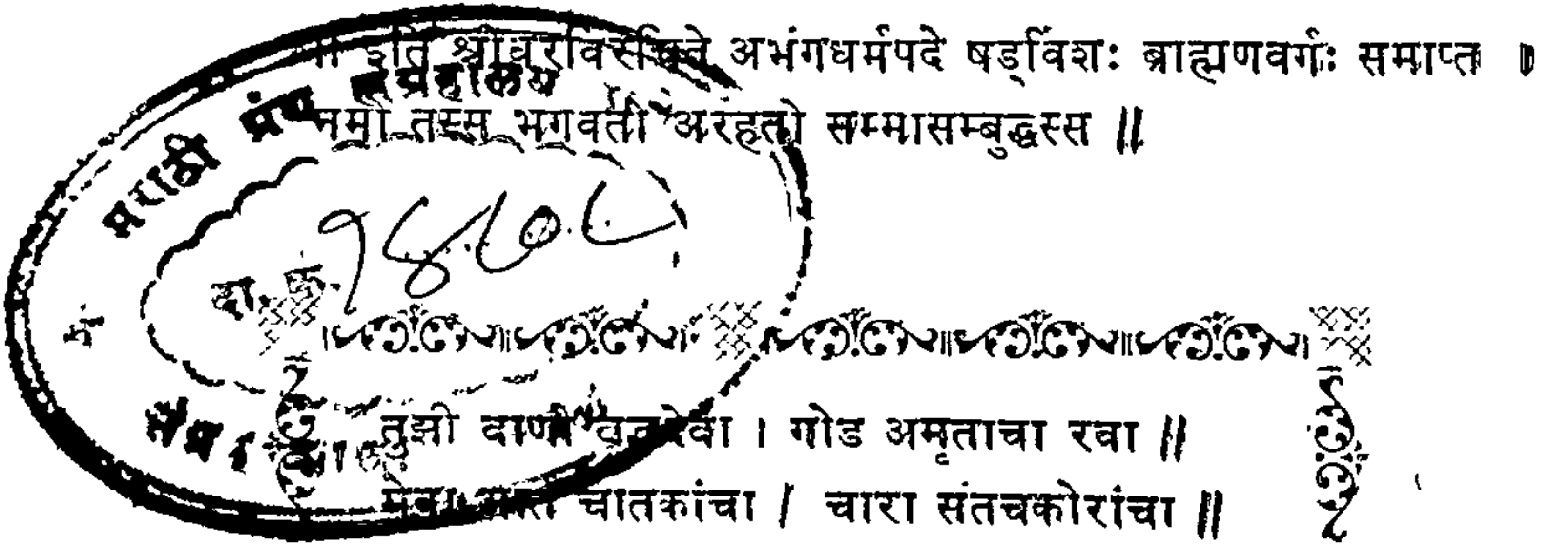
असंख्यात झाले जन्म आजवरी । जाणीव अंतरी ठेवी ऐसी ॥

जन्मला तो पावे मरण निश्चये । मेल्ला तो निश्चये जन्म पावे ॥

ऐसे जाणोनिया टाळी पुनर्जन्म । तत्त्वज्ञान मर्म पूर्ण जाणे ॥

कृतकृत्य झाला कर्तव्ये करीनी । मुनि दिव्यज्ञानी पुण्यशील ॥

तथागत म्हणे ऐसे ज्याचे गुण । त्यासी मी ब्राह्मण म्हणतसे ॥४१॥

अथ इति श्रीधरविस्मिन्ने अभंगधर्मपदे षड्विंशः ब्राह्मणवर्गः समाप्तः ॥

नमो तस्मै भगवती अरहती सम्मासम्बुद्धस्स ॥

तुझी वाणी वनरेवा । गोड अमृताचा रवा ॥

मेवा अति चातकांचा । चारा संतचकोरांचा ॥

पर रस देवजन भवतभंगाचे गुंजन ॥

नीतिधेनूचे हे दुध । बोधपद्माचा हा मध ॥

सत्तत्त्वांचा रत्नकुम्भ । मुशीलांचा दीपस्तम्भ ॥

धर्मगंगेचे हे जळ । शुद्ध शीतळ निर्मळ ॥

निर्वाणाचे महाद्वार । विश्वधर्माचे मंदिर ॥

ऋतंभरेचे स्पंदन । शब्दब्रह्माचे गायन ॥

सुख शांतीचे माहेर । मनी राहो निरन्तर ॥

मराठी ग्रंथ सभेचे अध्यक्ष, डॉ. स्थलधर

REFBK-0014808

REFBK-0014808

